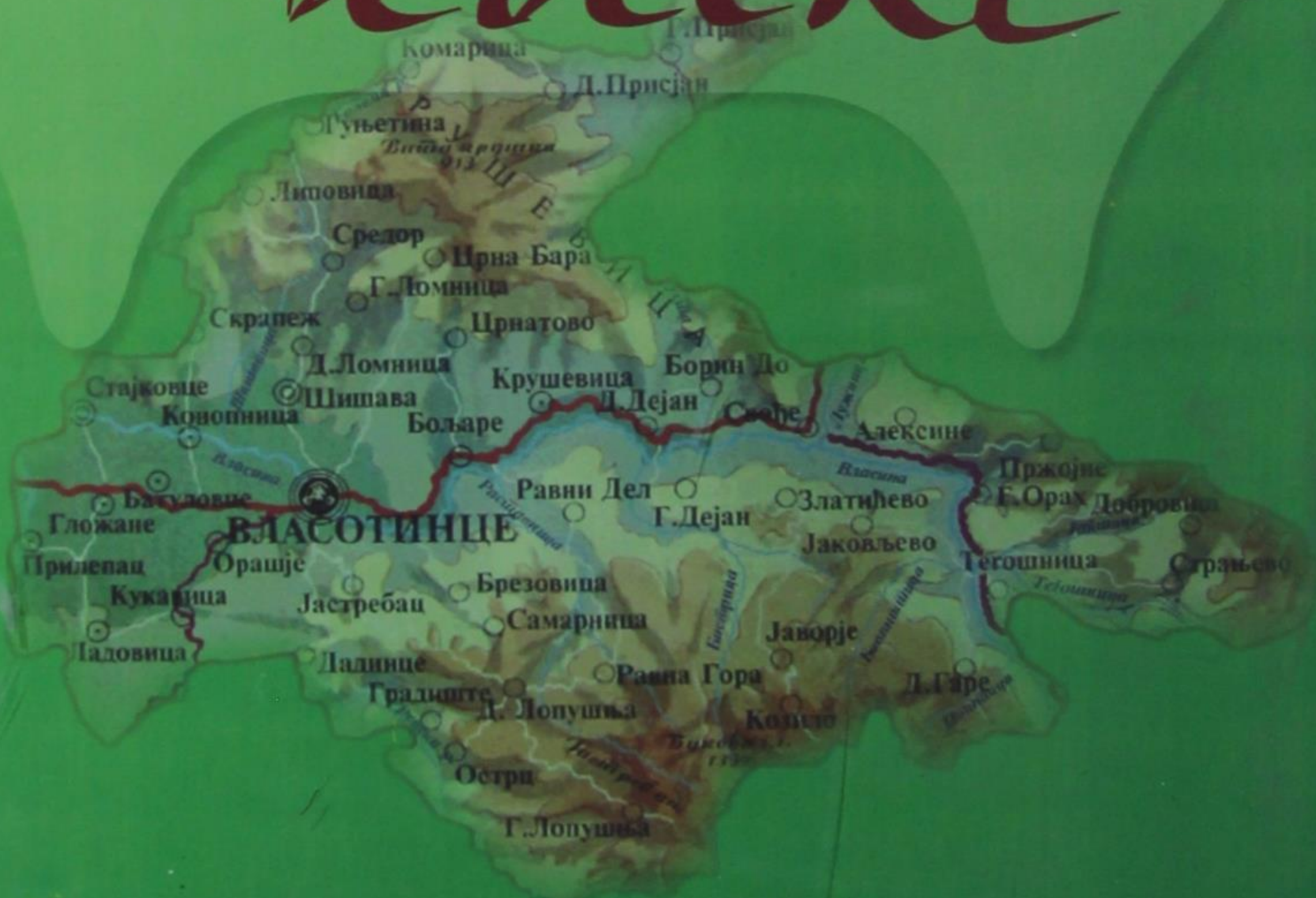

Дејанске Свеске

612

908(497.МТ)рјучујач
(082)

Издавачи:

**Народна библиотека „Десанка Максимовић” Власотинце и
Удружење завичајаца, пријатеља и имењака села Дејан**

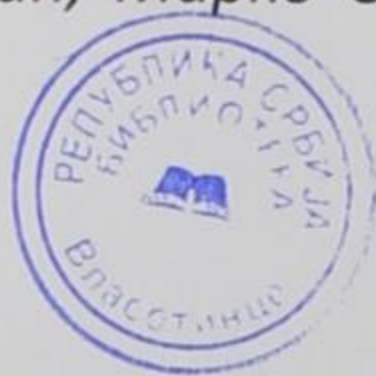
Оснивач: Ђура Стевановић

Приредили: Владан Вучић, Драгољуб Б. Ђорђевић, Димитрије Буквић

Уредници издања: Владан Вучић, Срба Такић

Редакцијски одбор: Владан Вучић председник, Милош Аранђеловић, Димитрије Буквић, Драгољуб Б. Ђорђевић, Момчило Исић, Соња Јовановић, Лука Крстић, Дејан Крстић, Владан Петровић, Тања Станишић, Драган Тодоровић.

Издавачки савет: Александар Коцић председник, Бојан Илић, Андон Костадиновић, Лука Крстић, Марко Стефановић, Срба Такић, Слађан Тасић, Живан Шушулић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

908(497.11 Горњи Дејан)(082)

ДЕЈАНСКЕ свеске / уредници Владан Вучић,
Срба Такић. - Год. 3, св. 1 (2024)- . - Власотинце :
Народна библиотека “Десанка Максимовић” :
Удружење завичајаца, пријатеља и имењака села Дејан,
2024- (Ниш : Пунта). - 23 cm

Од 2022 до 2023. год. објављивано као монографска публикација.
ISSN 3042-2531 = Дејанске свеске
COBISS.SR-ID 160335625

ISSN 3042-2531

ДЕЈАНСКЕ СВЕСКЕ

Година III Свеска I

Власотинце, 2024

РОДНА БИБЛИОТЕКА
Десанка Максимовић,
Власотинац

Инв.бр. 612

Сигнатура 908(497-И Таркицајан) (082)

Уводна реч

Све је почело 2021. године, када су изашле прве „Дејанске свеске”, са скромном намером да се баве интердисциплинарним истраживањима у сеоским насељима Горњи и Доњи Дејан, у општини Власотинце. Три године касније, овај годишњак у издању Удружења завичајаца, пријатеља и имењака села Дејан, настао на иницијативу проф. др Ђуре Стевановића (1939-2022), постао је релевантно научно гласило које окупља стручњаке из различитих области, али с истим циљем: да допринесу проучавању руралних средина југоисточне Србије.

У овом, трећем броју публикације, доносимо 13 текстова разврстаних у пет целина. Прва од њих („Чланци“) започиње текстом Владана Вучића у којем се сумирају проблеми одрживог развоја руралних подручја, с нагласком на општине Власотинце, Црна Трава и Сурдулица. Следи приређивачки подухват Јована Младеновића и његовог сарадника Немање Нешића: ратни дневник Александра В. Цветковића (1891–1962) из белопаланачког села Шпај, вођен од 1916. до 1919. године, као својеврсни увид у „голготу и Васкрс Србије“ у Великом рату. Ову тематску целину затвара текст Драгољуба Б. Ђорђевића о знаменитом македонском социологу Петру Георгиевском, написан с умешном дозом професионалног и личног уплива.

Друга област „Из архиве“ доноси нам живописан текст Горана Ђорђевића о панк фестивалу у селу Ладовица, који нам открива занимљив пример продора масовне културе у локалну руралну заједницу.

Трећи одељак „Књижевност на нашинском“ садржи поетске и прозне форме истакнутих аутора с поднебља југоисточне Србије (Драгутин Манић Форски, чије је хаику песме приредио Драган Ј. Ристић, затим Горан Петровић, Миле Костић Дубница и Зоран Златковић), причу Луке Крстића о утихнулим воденицама на реци Бистрици, као и примере усменог стваралаштва овог краја („Демонолошка предања”, која је забележила Милена Денић).

Последња два одељка носе називе “Хроника” и “Критичка картотека”. У “Хроници” наилазимо на два текста неуморног Србе Такића, посвећена легендарном сценаристи Сениши Павићу и чувеној власотиначкој манифестацији “Вински бал”. Најзад, у “Критичкој картотеци” читамо приказ професора Бранимира Стојковића о значајном зборнику „Лепа села лепо копне”, а потом, за крај, ту је још један допринос Србе Такића, посвећен сатиричном стваралаштву Милка Стојковића, књижевника којег често – не без можда и скривене погрдне конотације – називају тек “завичајним”, иако његово дело премашује локалне оквире.

Искораком према публицистици и књижевности, “Дејанске свеске” настоје да прошире тематски и географски оквир. Кроз спој науке и уметности, фокус се са

насеља Горњи и Доњи Дејан шири на власитиначка села и руралне крајеве југо-источне Србије. С надом да ће стручна јавност и читалачка публика препознати намере аутора и уредништва да допринесу развоју овог подручја и укажу на богатство и живописност наведеног поднебља, уредништво изражава уверење да ће овај годишњак настави са својом мисијом, коју нам је поверио утемељивач овог подухвата, проф. др Ђура Стевановић.

У Дејану, децембра 2024.

Димитрије Буквић

ЧЛАНЦИ

Владан Вучић

КЉУЧНИ ПРОБЛЕМИ И ПРИОРИТЕТИ ОДРЖИВОГ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

(са посебним освртом на општине Власотинце, Црна Трава и Сурдулица)

Аристотел је дефинисао човека као „друштвену животињу“ – “zoon politikon”. Становништво је алфа и омега сваке друштвене заједнице. Оно је услов и циљ свих друштвених активности. „Рад је отац а земља мати друштвеног богатства“.

(W. Petty)

Будућност човечанства одређена је простором, енергијом, обрадивим земљиштем, али и људским знањем и способностима.

(A. Marschall)

Чињеница је да „са сваким устима Бог даје и две руке“, али не и трактор, електрану, разне апарате, учионицу, итд. Да би се живело, човек мора својим радом да користи: расположива природна и друштвена богатства и ствара услове за сопствену репродукцију.

(J. Robinson)

Међутим, „глупо понашање људи у односу на природу условљава глупо понашање у њиховим односима“.

(K. Marx)

Апстракт

У савременим условима одрживи развој постаје главни концепт развоја. Рурални развој је један од катализатора одрживог развоја. Одрживи развој руралних подручја има велики значај за привредни развој Републике Србије. Смањење броја становника у руралним подручјима и запостављање пољопривреде годинама уназад довело је до бројних економских и социјалних проблема. Најважнији међу њима су: неповољни демографски трендови, неразвијена инфраструктура, уситњена пољопривредна газдинства која нису тржишно оријентисана, ниска стопа продуктивности пољопривреде и низак приход по газдинству, висок удео пољопривреде у руралној привреди, низак сте-

пен диверзификације руралне економије, недовољне инвестиције у рурална подручја и сл. Такво стање је неодрживо јер узрокује све теже услове живота и рада у руралним подручјима. Предмет анализе у раду су кључни проблеми руралних подручја у Републици Србији. Циљ рада је да у складу са анализом проблема руралних подручја дефинише приоритете и могуће правце даљег одрживог руралног развоја Републике Србије, са посебним освртом на општине Власотинце, Црна Трава и Сурдулица.

Кључне речи: одрживост, рурална подручја, неразвијеност, рурални развој, Република Србија и општине Власотинце, Црна Трава и Сурдулица

Увод

У савременим условима одрживи развој постаје главни концепт развоја. Концепт одрживог развоја повезује бригу о живом свету на планети и очување природних капацитета са друштвеним и економским изазовима. Иако не постоји јединствена и универзално прихваћена дефиниција одрживог развоја, постоји глобална свест о потреби увођења овог концепта. Највише и најчешће коришћену дефиницију креирала је Светска комисија за животну средину и развој још 1987. године. Према овој дефиницији „одрживи развој је један економски и друштвени развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе” (WCED, 1987, р. 43).

Рурални развој је један од катализатора одрживог развоја. Развој привредних активности у руралним подручјима игра значајну улогу у развоју сваке земље, али има и веома важну улогу у очувању животне средине, будући да представљају места која насељава сеоско становништво. Одрживи рурални развој је мешовити развојни концепт који настаје интегралним спајањем одрживог и руралног развоја и представља посебну комбинацију њихових основних елемената (Veličković & Jovanović, 2021, р. 34). Развоју руралних подручја, у савременим условима, придаје се све већа пажња, јер се у овим подручјима базично одвија производња хране, развој све актуелнијих видова туризма и других непољопривредних делатности у оквиру руралне економије (Vučić, 2022a, р. 205).

Концепт одрживог руралног развоја обухвата три главне димензије развојне одрживости: економске, социјалне и еколошке димензије руралног развоја (Stojanović & Manić, 2009, р. 43). Економска димензија руралног развој се односи на економски раст кроз постизање виталности, ефикасности и ефективности привредних активности у руралним областима. Социјална димензија руралног развој се односи на друштвени напредак кроз унапређење људских потенцијала и стварање једнаких могућности за живот у руралним подручјима.

Еколошка димензија руралног развоја се односи на заштиту животне средине кроз управљање природним ресурсима и загађењима у руралним подручјима. Еколошка одрживост и економска одрживост су основне претпоставке опстанка руралних подручја. Савремено друштво очекује од руралног становништва да чува и штити здраву животну средину. Стога је један од циљева одрживог развоја развој висококонкурентне пољопривреде уз задовољење еколошких стандарда (Ђекић et al., 2011, p. 634).

Рурална подручја Републике Србије имају одређене ресурсе за успешну примену концепта одрживог руралног развоја. Међутим, постоје и бројни ограничавајући фактори развоја, па се намеће потреба за великим структурним променама и значајним финансијским улагањима у ову област. Циљ истраживања у раду је анализа могућности имплементације концепта одрживог развоја у руралним подручјима у Србији, са посебним освртом на општине Власотинце, Црна Трава и Сурдулица. Такође, један од циљева у раду је и да прикаже стање у коме се тренутно налази рурални простор у Србији и да се истраже могућности за његово унапређење.

Главне карактеристике руралних подручја у Републици Србији

Рурално подручје је специфично економско, друштвено и просторно подручје, односно специфичан сегмент економије, друштва и простора. Не само у Србији, већ и у Европи, рурална подручја заузимају велике делове територије (Ђекић, 2010, p. 207). Према дефиницији ОЕЦД-а (територије са мање од 150 становника по км²), рурална подручја заузимају 85% територије Србије, више од 50% становништва живи у њима и учествују са више од 40% у БДП-у Републике Србије. Густина насељености у руралним подручјима је 63 становника по км² и за трећину је мања од националног просека (Bogdanov, 2007, str.31).

Од укупне територије Републике Србије (88.848 км²) структура површина основних категорија земљишног покривача је следећа: пољопривредно земљиште 43.113 км², шуме и необрасло шумско земљиште 38.240 км², влажна земљишта и водене површине 2.377 км² и вештачке површине и голети 4.757 км² (Табела 1).

Око 48,7 % (43.113 км²) територије Републике Србије покривено је доминантно пољопривредном вегетацијом. Под интензивним пољопривредним културама (оранице, баште, виногради, воћњаци, малињаци и други вишегодишњи засади) налази се 32.834 км² (37,1 %), а под травнатом вегетацијом коју већим делом чине ливаде и пашњаци-10.279 км² (11,6%). У складу с геофизичким карактеристикама простора које имају одлучујући утицај на бонитет земљишта, удео пољопривредних у укупним површинама, слично као и однос

интензивних пољопривредних култура према травнатим екосистемима, смањује се од северних према јужним и југоисточним областима (MGSI, 2021, р. 43).

Табела 1. Структура земљишног покривача Републике Србије

Подручје- НСТЈ 1, НСТЈ 2	Површине основних категорија земљишног покривача у км ²							Удео у ук. територији - %	
	Укупна тери- торија	Интен- зивне пољо- прив. култу- ре	Трав- нате повр- шине	Свега доми- нантно пољо- прив- редно	Шуме и жбуње	Влажна земљ. и водене повр.	Веш- тачке повр. и голети	Интенз .ив. пољо- привр. земљи- ште	Трав- нате повр- шине
Републи- ка Србија	88.488	32.834	10.279	43.113	38.240	2.377	4.757	37,1	11,6
Србија Север	24.839	17.282	762	18.044	3.050	1.982	1.763	69,6	3,1
Београ- дски регион	3.234	1.408	350	1.758	822	118	536	43,5	10,8
Војводи- на	21.605	15.874	412	16.286	2.228	1.864	1.227	73,5	1,9
Србија Југ	63.646	15.552	9.517	25.069	35.188	394	2.994	24,4	15,0
Шумадиј а и Зап. Србија	26.492	6.888	3.856	10.744	14.384	125	1.239	26,0	14,6
Јужна и Ист. Србија	26.254	6.091	3.509	9.601	15.424	226	1.004	23,2	13,4
Косово и Метохија	10.900	2.573	2.152	4.725	5.381	43	751	23,6	19,7

Извор: (MGSI, 2021, р. 43)

Око 36 % укупне руралне територије обухвата насеља на просечној надморској висини од 500 и више метара. Овако одређено планинско подручје, које има статус Подручја са отежаним условима рада у пољопривреди (ПОУРП 1), захвата у Региону Србија Југ око 18 % површина под интензивним пољопривредним културама, 70 % трајних травњака и 62,9 % шума. Његов удео у укупном броју руралног становништва Републике Србије износи 20,8 %, броју домаћинстава 20,0 %, а у броју породичних газдинстава 23,4 %. Просечна густина насељености износи 27,3 становника на 1 км² што је за 80 % мање од просека за цело рурално подручје (47,1), а преко два пута мање од неплаинских руралних подручја (58,2). Статус Подручја са отежаним условима рада у пољопривреди имају такође насеља која се налазе у границама заштићених

подручја природних вредности, као економски најнеразвијенија која већим делом припадају планинским подручјима (ПОУРП 2). Ово ПОУРП 2 подручје има просечно 39 становника на km^2 и захвата укупну површину од 10.333 km^2 (1.820 km^2 пољопривредног земљишта, $1.748,4 \text{ km}^2$ травњака и $6.297,3 \text{ km}^2$ под шумом и жбуњем). Пољопривредна газдинства регистрована у ПОУРП уживају додатну подршку аграрне политике и у будућности могу очекивати и веће подстицаје по основу тзв. агроеколошких услуга (MGSI, 2021, p. 73).

Рурална подручја Србије испуњавају све предуслове за успешну имплементацију концепта мултифункционалне пољопривреде и интегралног руралног развоја: богатство природних ресурса, разноврсности руралних подручја, очуваних руралних амбијенталних простора и традиција, а неискоришћени потенцијал за развој непољопривредних делатности у села (Ristić & Vujičić, 2011, p. 65). Међутим, постоје и бројна ограничења: „Негативни демографски трендови, неразвијена инфраструктура, мала и нетржишно оријентисана пољопривредна газдинства, низак ниво продуктивности пољопривреде и низак приход по фарми а велики удео пољопривреде у руралној привреди, низак степен диверзификације руралне економија, недовољна улагања у рурална подручја, висока стопа незапослености, недовољно капацитети за трговину итд.“ (Ristić, 2013, str. 232).

Табела 2. SWOT анализа одрживог развоја руралног подручја

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
Географска локација;	Недостатак финансијских средстава;
Разноврсност и атрактивност руралног амбијента;	Неповољна демографска кретања;
Биодиверзитет;	Неактивно тржиште рада;
Реке, језера, термални извори, шуме;	Неповољна социјална структура;
Богато културно наслеђе;	Неискоришћене могућности диверзификације прихода у домаћинству;
Очување традиционалног знања и технологије;	Недовољна искоришћеност културног наслеђа;
Гастрономија и гостопримство људи;	Ниска инфраструктурна опремљеност;
	Ограничен приступ социјалним услугама;
	Недовољна пословна интеграција;
	Неадекватан обим/квалитет производње;

ШАНСЕ	НЕАДЕКВАТНО УПРАВЉАЊЕ ОТПАДОМ; ПРЕТЊЕ
ЕУ интеграције;	Социјално-економска и политичка нестабилност,
Укључивање у фондове ЕУ;	Климатске промене;
Одрживо коришћење ресурса;	Нерационално коришћење природних ресурса;
Економска диверсификација;	Конкуренцију на домаћим и међународним тржиштима;
Развој малих и средњих предузећа и предузетништва;	Недостатак квалификоване радне снаге;
Развој руралног туризма;	Недовољна доступност финансијских средстава;
Органска храна, традиционална храна и аутохтони производи, Извоз;	Недовољан развој инфраструктуре.

Извор: (МРШВ, 2009; Вићић, 2022, р. 216)

На основу SWOT анализе (Табела 2), која обухвата рурална подручја Србије, постоје предности које се могу преточити у могућности и допринети динамичнијем расту и развоју ових руралних подручја. Може се приметити да су слабости доминантније у односу на предности, што указује да се рурална подручја Републике суочавају са великим бројем шанси али истовремено и опасности од окружења са којим ће морати да се суоче. (Ristić, 2013, р. 232).

Свака заједница има јединствене локалне услове који могу помагати или ометати њен економски развој. Ови локални атрибути ће формирати темеље на којима ће се градити стратегија локалног одрживог развоја са циљем да се побољша локална конкуренција. Да би се изградила конкуренција свака заједница треба да схвати и да ради на својим властитим јаким странама, слабостима, приликама и опасностима да би учинила своје локално подручје атрактивним за пословање, нове раднике и пружање потпоре институцијама (<https://vlasotince.rs/lokalni-ekonomski-razvoj/>).

Проблеми руралних подручја у Републици Србији и општинама Власотинце, Црна Трава и Сурдулица

У савременим условима сеоска подручја Републике Србије суочавају се са изазовима који су последица друштвено-економских појава и социолошких промена са којима се суочава становништво руралних средина. У овом делу рада, фокус је на проблемима који су карактеристични за рурална подручја Републике Србије (Veličković & Jovanović, 2021, р. 36):

- Депопулација и неповољна старосна структура;
- Неповољна образовна структура сеоског становништва;
- Неадекватна економска структура;
- Традиционална структура производње и неорганизованост пољопривредних произвођача;
- Незапосленост, ниски приходи и сиромаштво;
- Недовољно развијена рурална инфраструктура;
- Деградација еколошког интегритета тј. девастација материјалних ресурса;
- Недостатак одговарајуће институционалне, организационе и планске подршке за рурални развој;
- Нередовни и лоши подстицаји руралним подручјима.

Депопулација и неповољна старосна структура су најзначајније демографске карактеристике руралних подручја Републике Србије које су се јавиле као последица све већег стављања нагласка на урбанизацију и индустријализацију (Spalević, 2009, р. 134). Склоност ка све већој тзв. унутрашњој миграцији становништва из руралних у урбана подручја, ниска стопа раста становништва, неравномеран регионални развој и одређени утицали су на актуелну неповољну структуру становништва у руралним подручјима.

Табела 3. Становништво у регионима Републике Србије, општинама Власотинце, Црна Трава и Сурдулица по попису 2011. и 2022. године

Опис	2011.	2022.	Индекс
Република Србија	7.236.519	6.664.449	92
Београдски регион	1.659.440	1.681.405	101
Регион Војводине	1.931.809	1.740.230	90
Регион Шумадије и Западне Србије	2.031.697	1.819.318	90
Регион Јужне и Источне Србије	1.563.916	1.406.050	90
Регион Косово и Метохија	-	-	-
Општина Власотинце	33.312	25.803	77
Општина Црна Трава	2.563	1.066	42
Општина Сурдулица	22.190	17.080	77

Извор: РЗС. Статистички годишњак Републике Србије 2023. године, стр. 36.

Демографске карактеристике и трендови. Процењен број становника у Републици Србији (без података за Косово и Метохију) у 2022. години је 6.664.449 и смањује се све брже. Удео лица старих 65 и више година у укупној популацији износи 22,0%, а млађих од 15 година 14,4% (Табела 5). Кључни демографски изазови у Србији су негативна стопа природног прираштаја (-7‰ у 2022. години), старење становништва (просечна старост износи 43,8 година), висок и растући индекс старења (149,7), ниска стопа фертилитета (1,6 деце по жени) и негативан миграторни биланс (Табела 4).

Табела 4. Становништво - витални догађаји 2011-2022. године

Опис	Год.	Бр. становн.	Живорођени		Умрли		Природни прираштај		Жене у фертилитету 15-49 година/ Стопа фертилитета
			Број	На 1000 станов.	-Број	На 1000 станов.	Број	На 1000 станов.	
Република Србија	2011	7.236.519	68.304	9,4	103.211	14,2	-34.907	-4,8	1.809.317
	2022	6.664.449	62.700	9,4	109.203	16,4	-46.503	-7,0	1,6
Општина Власотинце	2011	33.312	219	7,1	474	15,4	-255	-8,3	7.560
	2022	25.803	194	7,5	462	19,7	-268	-10,4	1,3
Општина Црна Трава	2011	2.563	6	3,9	79	50,9	-73	-47,1	366
	2022	1.066	4	3,8	35	32,8	-31	-29,1	1,5
Општина Сурдулица	2011	22.190	182	9,0	301	14,9	-119	-5,9	5.251
	2022	17.080	164	9,6	338	19,8	-168	-10,6	1,8

Извор: РЗС. Општине и региони Републике Србије 2011, 2023. године

У Републици Србији (без Региона Косово и Метохија) атари насеља са густином насељености испод 150 становника на 1 km² обухватају територију од 72.973,2 km², са 4.470 насеља, 3.436.164 становника, 1.152.898 домаћинства и 571.122 породична пољопривредна газдинства (94,1% укупних површина, 72,6% насеља, 47,8% укупног становништва, 46,1% домаћинства и 90,9% породичних пољопривредних газдинства).

Просечна густина насељености овако дефинисаног руралног подручја (критеријуми ОЕЦД) износи 47,1 становник на km², у односу на 812,8 становника у осталом, неруралном делу територије. Овај индикатор креће се од 17,8 у Пиротској до 105,5 становника/km² у Подунавској области.

Готово цела територија Републике има обележја доминантно руралног подручја. Према уделу руралног у укупном становништву Регион Србија Север је значајно рурални (36,3 %), а Регион Србија Југ претежно рурални (59,3 %). На нивоу НСТЈ 2 и НСТЈ 3 само је Град Београд претежно урбани, значајно руралне (15-50 % руралног становништва) су Нишавска (35,6 %), Севернобачка (43,5 %) Рашка (44,2 %), Јужнобачка (46,7 %) и Шумадијска (48,2 %) област, а све остале области су претежно руралне (изнад 50 % руралног становништва) (MGSI, 2021, р. 72).

Од посматраних општина најнижи природни прираштај у 2022. години има Црна Трава (-29,1‰), затим следе Сурдулица (-10,6‰) и Власотинце (-10,4‰). Највећи пад броја становника у 2022. години у односу на 2018. годину је у општини Црна Трава (индекс 42), затим у Власотинцу и Сурдулици (индекс 77). Просечна старост становника је највећа у општини Црна Трава (56,37

година), у општини Власотинце је 44,37 година и у општини Сурдулица 44,30 година (Табела 5).

Табела. 5. Старосна структура становника у Републици Србији и општинама Власотинце, Црна Трава и Сурдулица по попису 2011. и 2022. године

Опис	Година	Бр. становн.	Испод 15 година	15-64 године	65 и више	80 и више	Прос. старост становн.
Република Србија	2011	7.236.519	1.042.058 (14,4%)	4.942.542 (68,3%)	1.251.917 (17,3%)	253.278 (3,5%)	42,1
	2022	6.664.449	959.680 (14,4%)	4.238.589 (63,6%)	1.466.178 (22,0%)	293.235 (4,4%)	43,8
	Индекс	92,09	100	93	127	125	104
Општина Власотинце	2011	33.312	5.511 (16,54%)	21.777 (65,37%)	5.307 (15,93%)	717 (2,15%)	41,91
	2022	25.803	3.232 (12,52%)	16.880 (65,41%)	4.484 (17,37%)	1.099 (4,25%)	44,37
	Индекс	77,45	75,69	100	109,03	197,67	105,86
Општина Црна Трава	2011	2.563	203 (7,92%)	1.429 (55,75%)	825 (32,18%)	106 (4,13%)	53,49
	2022	1.066	64 (6,00%)	563 (52,81%)	308 (28,89%)	128 (12,00%)	56,37
	Индекс	41,59	75,75	94,72	89,77	290,55	105,38
Општина Сурдулица	2011	22.190	3.707 (16,70%)	14.617 (65,87%)	3.179 (14,32%)	637 (2,87%)	40,58
	2022	17.080	2.304 (13,48%)	10.920 (60,24%)	3.088 (18,07%)	679 (3,97%)	44,30
	Индекс	76,97	80,71	91,45	126,18	138,32	109,16

Извор: РЗС. Општине и региони Републике Србије 2011, 2023. године

Поред смањења укупног броја становништва Србије у периоду између 2002. и 2011. године, као и у периоду 2011. и 2022. године, број сеоског становништва је такође опао. У периоду од од 2002. до 2011. године, рурално становништво се смањило за 10,9%. Према резултатима пописа, рурално становништво чини 40,6% укупног становништва Србије (МРШВ, 2018). Са регионалног аспекта, најизраженији пад забележен је код сеоског становништва у руралним подручјима јужне и источне Србије. Трендови депопулације такође доводе до све израженије полне разлике. „Наиме, смањење броја људи у руралним подручјима израженије је код женског него мушког становништва“ (Ђурић, 2018, р. 71). Одлазак младих жена из руралних средина директно угрожава опстанак села, јер жене обављају вишеструке функције у развоју села: рад на пољопривредном имању и његовом домаћинству, рађање одн. препород села, одржавање породице и давање могућности мушкарцима да заснују своје породице и имају наследнике.

Запосленост								
Број запослених — А (000 лица)	497,8	506,1	481,1	451,0	452,7	421,4	426,3	430,6
Учешће у укупној запослености — А (%)	19,5	18,6	17,2	15,9	15,6	14,6	14,9	14,7
Спољнотрговинска размена пољопривредно-прехрамбених производа								
Извоз (мил. EUR)	2.605	2.922	2.823	2.854	3.238	3.635	4.261	4.216
% укупног извоза	21,6	21,8	18,8	17,5	18,5	21,3	16,5	14,5
Увоз (мил. EUR)	1.489	1.362	1.617	1.714	1.872	2.023	2.576	3.021
% укупног увоза	9,1	7,8	8,3	7,8	7,8	8,8	7,5	7,3
Салдо (мил EUR)	1.117	1.560	1.206	1.140	1.366	1.612	1.685	1.195

Извор: РЗС

У периоду 2015-2022. године учешће пољопривреде, шумарства и водопривреде у структури БДП-а се константно смањује, са 8,1% у 2015. години на 6,5% у 2022. години. Такође, у посматраном периоду се смањило и учешће запослених у пољопривредно-прехрамбеном сектору у укупној запослености, са 19,5% у 2015. години на 14,7% у 2022. години (Табела 6).

Највеће смањење коришћеног пољопривредног земљишта у 2023. години у односу на 2018. годину је у општини Црна Трава (индекс 38). Највеће повећање површине КПЗ-а под воћњацима је у општини Сурдулица (индекс 196), затим следи општина Власотинце (индекс 131), док је у општини Црна Трава у истом периоду дошло до смањења површине под воћњацима (индекс 73). У посматраном периоду у општини Власотинце повећане су површине под виноградима (индекс 103), док су у општинама Сурдулица и Црна Трава смањење површине под ораницама и баштама (индекси 71 и 31) (Табела 7).

Табела 7. Коришћено пољопривредно земљиште (КПЗ) у Републици Србији и општинама Власотинце, Црна Трава и Сурдулица 2018-2023. године, у км²

Укупна површина км ²	Година	КПЗ (км ²)	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде и пашњаци
Република Србија 88.407	2018	34.374	25.131	1.566	221	7.132
	2023	34.759	25.716	1.829	205	6.767
Општина Власотинце 308	2018	66,23	37,53	6,87	4,11	16,86
	2023	65,95	37,63	8,98	4,37	14,45
Општина Црна Трава 312	2018	21,94	1,70	0,43	0,02	19,74
	2023	8,41	0,53	0,31	0	7,53
Општина Сурдулица 630	2018	52,16	13,68	4,14	0,02	33,52
	2023	49,46	9,78	8,11	0,02	30,10

Извор: РЗС. Општине и региони Републике Србије 2018, 2023. године

Према попису пољопривреде из 2018. године 80% газдинстава се бавило сточарством, док је тај број према резултатима пописа из 2023. године опао на 60%.

Табела 8. Сточарство у Републици Србији 2018-2023. године

Опис	2018	2023	Индекс
Газдинства која се баве сточарством	8 од 10 435.043	6 од 10 313.495	72
Условних грла	1.933.840	1.495.933	77
<i>Напомена: Условно грло је стандардна обрачунска јединица којом се број грла различитих врста и категорија своди на упоредиву вредност</i>			

Извор: РЗС. (2024). Први резултати пописа пољопривреде 2023.

Табела 9. Укупан број грла стоке и броја кошница у регионима Републике Србије 2018-2023. године (у хиљадама)

Опис	Говеда	Свиње	Овце	Козе	Живина	Кошнице
Република Србија						
2018	881	3.266	1.736	196	26.711	914
2023	725	2.263	1.717	147	23.184	1.261
Индекс	82	69	99	75	87	140
Београдски регион						
2018	53	163	73	9	822	44
2023	36	113	77	7	640	63
Индекс	69	69	105	78	78	143
Регион Војводине						
2018	256	1.470	291	48	10.051	209
2023	232	1.000	315	31	9.794	216
Индекс	80	68	108	65	97	103
Регион ШЗС						
2018	405	1.078	1.050	70	7.222	377
2023	326	770	1.047	52	5.030	527
Индекс	80	71	100	74	70	140
Регион ЈИС						
2018	167	555	298	69	2.486	284
2023	131	385	278	58	2.671	378
Индекс	78	69	93	84	107	133

Извор: РЗС. (2024). Статистички годишњак Републике Србије 2019, 2024. год.

У 2023. години у Републици Србији и свим регионима према резултатима пописа пољопривреде дошло је до смањења сточног фонда у односу на

результате претходног пописа пољопривреде из 2018. године. Највеће смањење грла говеда је у Београдском региону (индекс 69), следе Регион Јужне и Источне Србије (индекс 78), Региони Војводине и Београдски регион (индекси 80), док је у Републици Србији индекс 82. У посматраном периоду у Републици Србији пад бележи живинарство (индекс 87), као и бројеви грла свиња (индекс 69), коза (индекс 75), оваца (индекс 99). Позитиван тренд у посматраном периоду бележи пчеларство, укупан број кошница у Републици Србији је повећан са 914.000 2018. године на 1.261. 000. крајем 2023. године (индекс 140).

Живина се највише гаји у Региону Војводине, овце у Региону Шумадије и Западне Србије, а козе у Региону Јужне и Источне Србије. Највећи број кошница пчела налази се у региону Шумадије и Западне Србије 527.045 (Табела 9).

У посматраним општинама у 2023. године у односу на 2018. годину (Табела 10) највећи пад грла говеда је у општини Црна Трава (индекс 36), следи општина Власотинце (индекс 83) и општина Сурдулица (индекс 92). Највећи пад грла свиња је у општини Црна Трава (индекс 50), следи општина Власотинце (индекс 78), док је у општини Сурдулица забележен позитиван тренд (индекс 111). Општина Црна Трава бележи највећи пад и броја оваца и живине (индекси 9 и 26), док је у општини Власотинце мањи негативан тренд (индекси 71 и 70). Општина Сурдулица бележи пад броја оваца (индекс 36), док је позитиван тренд остварен у живинарству (индекс 113). Такође, у општини Сурдулица у посматраном периоду повећан је број трактора (индекс 144), док је негативан тренд броја трактора – смањење у општинама Црна Трава (индекс 57) и Власотинце (индекс 80).

Табела. 10. Сточни фонд и број трактора у општинама Власотинце, Црна Трава, Сурдулица 2018-2023. године

Опис	Говеда	Свиње	Овце	Живина	Трактори
Општина Власотинце					
2018	2.246	7.034	2.045	57.770	2.665
2023	1.858	5.507	1.445	40.617	2.124
Индекс 2023/18	83	78	71	70	80
Општина Црна Трава					
2018	309	142	1.288	5.016	28
2023	112	71	114	1.291	16
Индекс	36	50	9	26	57
Општина Сурдулица					
2018	1.619	4.496	2.261	38.447	653
2023	1.484	4.996	818	43.185	941
Индекс	92	111	36	113	144

Извор: РЗС. (2023). Општине и региони РС 2018-2023. године

Значајан проблем се јавља са традиционалном структуром производње и неорганизованошћу пољопривредних произвођача тако да локалне заједнице немају аутохтони, препознатљиви и конкурентни производ који може бити успешно промовисан на глобалном тржишту. Такво стање је неодрживо јер узрокује у локалним срединама све теже услове за живот и рад, пропадање постојећих пољопривредних газдинстава, губитак функције пољопривредног земљишта, привредно и друштвено пропадање, губитак идентитета локалне заједнице, изложеност штетним појавама, девастацију културног и традиционалног наслеђа, лоше управљање привредом, незапосленост, итд.

Незапосленост је важан проблем у руралним подручјима. Иако рурална привреда има високе стопе незапослености, она се налази у нешто повољнијем положају од урбаних подручја (MPŠV, 2011, p. 10). Разлог томе је чињеница да сеоске средине пружају више могућности за запошљавање лица са нижим образовањем, што се посебно односи на њихов рад у пољопривреди. Доминантан део активне радне снаге сеоског становништво у Србији се бави пољопривредом (Bogdanov, 2007, p. 32).

Према подацима ЕУРОСТАТА (2018), рурална подручја имају у Републици Србији повољнију ситуацију од градова у погледу запослености и незапослености, изузев жена. Анкета о потрошњи домаћинстава (РЗС, 2018) показује да је сиромаштво присутније у руралним него у градским подручјима (10,4% наспрам 4,8%). Подаци ЕУРОСТАТА потврђују да се рурална подручја Републике Србије одликују већом стопом ризика од сиромаштва или социјалне искључености од урбаних, што постоји и у ЕУ али је слабије изражено (MGSI, 2021, p. 73).

Табела 11. Тржиште рада 2023. године

Опис	Укупно	Запослени у правним лицима	Предузетници и запослени код њих и лица која самостално обављају делатност	Регистровани индивидуални пољопривредници	Стопа незапослености
Република Србија	2.360.600	1.894.100	412.900	53.600	9,4%
Београдски регион	837.300	736.200	99.100	1.900	7,1%
Регион Војводине	592.700	471.800	105.100	15.800	9,0%
РШиЗС	535.600	384.500	126.200	25.000	9,8%
РЈиИС	395.000	301.500	82.500	10.900	12,8%
Општина Власотинце	7.162	4.589	2.352	221	16,3%
Црна Трава	804	263	533	8	15,8%
Сурдулица	4.408	3.353	1.047	8	14,4%

Извор: РЗС. (2024). Региони у Републици Србији 2023. године

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
Десанка Максимовић,
Власотинце

Инв. бр. 612
Сигнатура 908 (497 Јурић Јурић) (082)

Породично пољопривредно газдинство има 49,8 % руралних домаћинства, од којих само 5,6% има приходе искључиво из пољопривредних извора, 21,2 % од зарада и других примања у непољопривредним делатностима, 33,2 % из мешовитих извора и 37,5

% од пензија и социјалних примања. Највишим уделом чисто пољопривредних извора прихода одликују се рурална подручја Колубарске (14,6 %) и Мачванске (13,6 %), а најнижим Пиротске (2,1 %), Топличке (2,6 %), Нишавске (3,2 %), Пчињске (3,3 %), Западнoбачке (3,6 %), Јужнобачке (3,6 %), Поморавске (3,8 %) и Борске (3,8 %) области (MGSI, 2021, p. 73).

У Републици Србији **сиромаштво** је знатно веће у руралним подручјима. Сеоско становништво, које је више изложено сиромаштву, углавном обухвата: пољопривреднике у планинским регионима, старачка и самачка домаћинства, интерно расељена лица на селу, запослено сеоско становништво које не остварује приходе од пољопривреде или остварује приходе од пољопривреде, али не и ван ње (Ristić, 2018). Регионалне разлике у дистрибуцији руралног сиромаштва су значајне и прате однос који постоји међу регионима када је реч о укупном сиромаштву: ситуација је најнеповољнија у јужној и источној Србији, а повољнија у АП Војводини (Vlada Republike Srbije, 2014, p. 42).

Од посматраних општина (Табела 12) најнижа исплаћена просечна нето зарада крајем 2023. била је у Власотинцу (52.009 рсд, индекс 69), затим у општини Црна Трава (52.380, индекс 70) и општини Сурдулица (58.912, индекс 79). Уколико посматрамо приходе и примања буџета по глави становника најмањи износ је у општини Власотинце (индекс 59), следи општина Сурдулица (индекс 80), док је највећи у општини Црна Трава (индекс 274).

Табела 12. Просечне зараде без пореза и доприноса, приходи и примања по глави становника, децембра 2023. године

Опис	Просечне зараде без пореза и доприноса	Индекс	Приходи и примања буџета по глави становника	Индекс
Република Србија	74.933	100	65.314	100
Београдски регион	94.808	127	93.662	143
Регион Војводине	71.236	95	67.441	103
Регион ШиЗС	62.687	84	49.119	75
Регион ЈиИС	64.329	86	49.798	76
Општина Власотинце	52.009	69	38.781	59
Општина Црна Трава	52.380	70	143.783	274
Општина Сурдулица	58.912	79	52.309	80

Извор: РЗС. (2023). Општине и региони Републике Србије 2023. године

Рурална инфраструктура у Републици Србији није довољно развијена. Селска подручја карактерише недовољан број путева, лоша комунална инфра-структура и други важни елементи животног стандарда. Инфраструктура на општинском нивоу је мање или више развијена са великим потенцијалом за даљи развој; међутим, све то је праћено великим ограничењима као што су: мала количина информација о потребама, карактеристикама и предности руралне инфра-структуре, што доприноси нерешеном питању система водоснабдевања, телекомуникација и других проблема који спречавају даљи развој (МРШВ, 2011, р. 23).

Табела 13. Дужина и категорије путева у 2023. години

Опис	Укупно	Савремени коловоз	Државни путеви I реда		Државни путеви II реда		Општински путеви	
			Свега	Савремени коловоз	Свега	Савремени коловоз	Свега	Савремени коловоз
Република Србија	45.021	30.782	3.859	3.859	9.663	9.548	31.499	17.374
Београдски регион	5.750	3.708	191	191	454	454	5.106	3.063
Регион Војводине	5.855	5.407	1.019	1.019	1.968	1.968	2.867	2.420
РШиЗС	19.377	12.730	1.609	1.609	3.810	3.748	13.957	7.372
РЈИС	14.038	8.936	1.039	1.039	3.430	3.378	9.568	4.518
Општина Власотинце	287	106	25	25	13	13	248	68
Општина Црна Трава	166	80	-	-	65	65	101	14
Општина Сурдулица	202	153	46	46	58	58	97	48

Извор: РЗС. (2023). Општине и региони у Републици Србији 2023. године

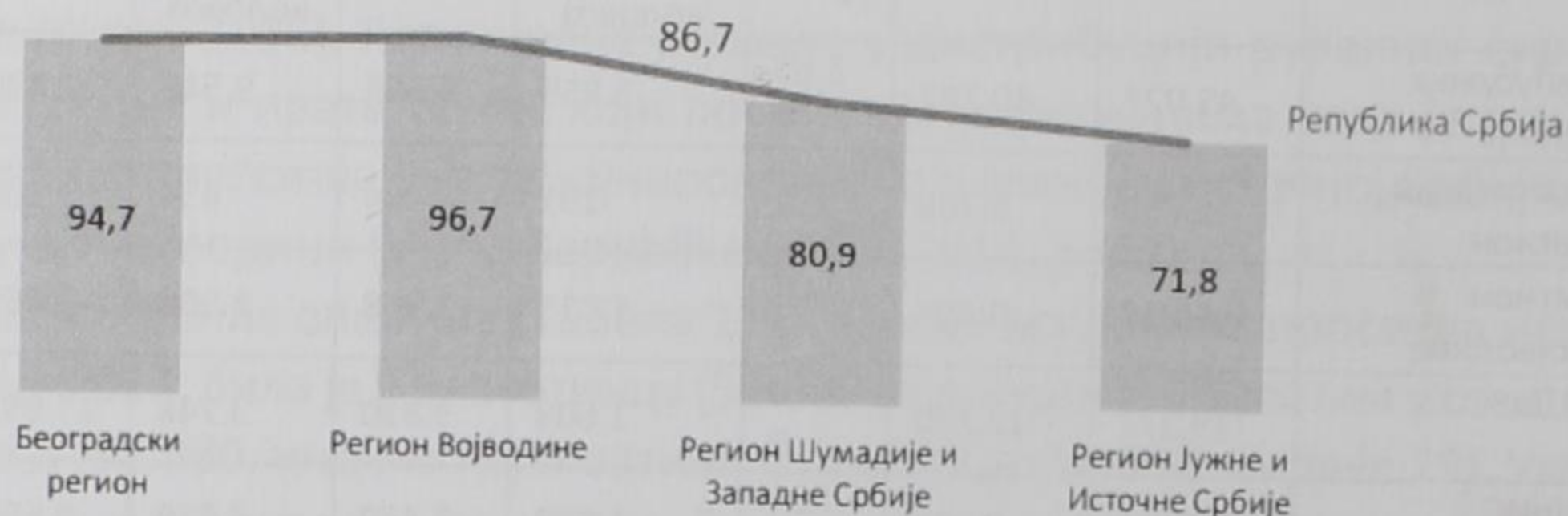
На територији Републике Србије само 63% општинских путева сматра се савременим путевима (путеви прекривени асфалтом, бетоном и коцкама). Најповољнија ситуација је у Средњобанатском округу (98,5% општинских путева су савремени путеви), а најнеповољнија у Пчињском округу где само 31,1% општинских путева спада у категорију савремених путева. У општини Сурдулица 49% општинских путева спада у ту категорију, у општини Власотинце 27% а у општини Црна Трава само 14%.

Прикљученост домаћинства на јавни водовод и канализациони мрежу у 2022. години је испод републичког просека у Региону Јужне и Источне Србије и износи 71,8%, у односу на републички просек од 86,7%. У 2022. години

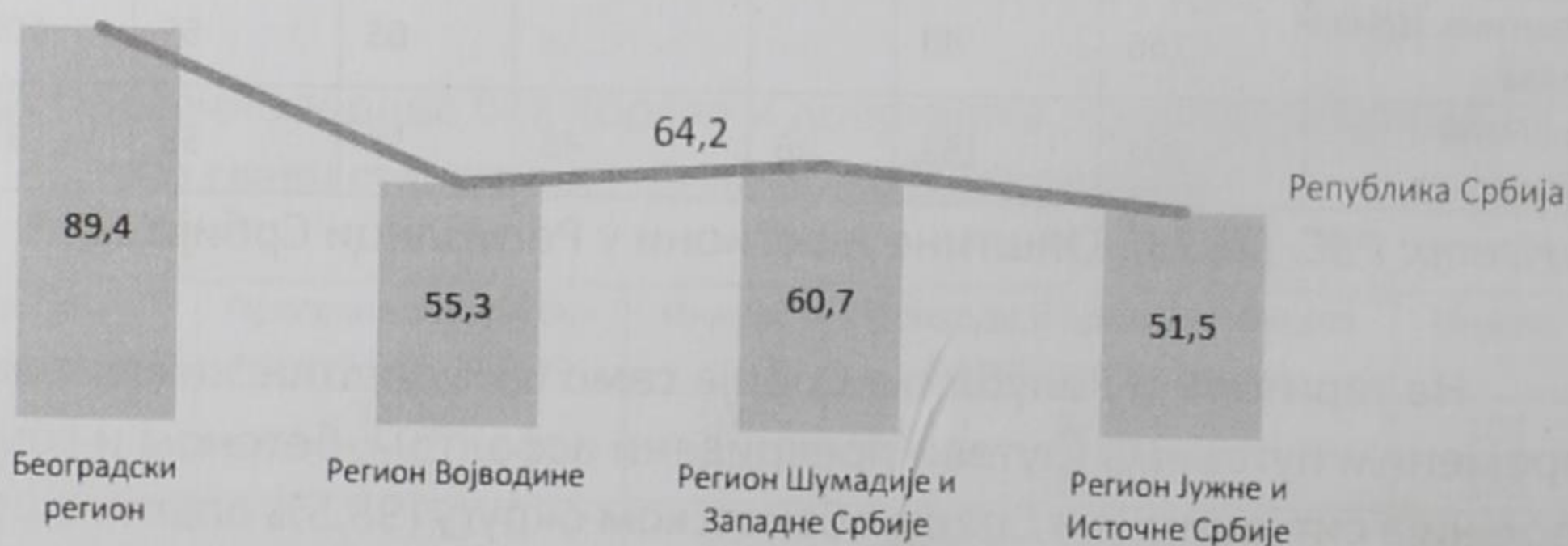
процент домаћинстава прикључених на јавни водовод био је највећи у Региону Војводине (96,7%), а најмањи у Региону Јужне и Источне Србије (71,8%). Процент домаћинстава прикључених на канализациону мрежу био је највећи у Београдском региону (89,4%), што је знатно више од националног просека, од 64,2%, а најмањи у Региону Јужне и Источне Србије, свега 51,5%. Удео укупно пречишћених отпадних вода највећи је у Региону Шумадије и Западне (49,4%), а најмањи у Београдском региону (8,5%). Регион Војводине укупно пречишћава 28,6% отпадних вода пре испуштања, док Регион Јужне и Источне Србије пречишћава 13,5% отпадних вода.

Графикон 1. Прикљученост домаћинстава на јавни водовод и канализациону мрежу у регионима РС у 2022. години

ПРИКЉУЧЕНОСТ ДОМАЋИНСТАВА НА ЈАВНИ ВОДОВОД (%)

ПРИКЉУЧЕНОСТ ДОМАЋИНСТАВА НА КАНАЛИЗАЦИОНУ МРЕЖУ (%)

Извор: РЗС. (2024). Региони у Републици Србији 2023. године

Организовано сакупљање отпада покрива само 60% укупног становништва, док у руралним подручјима или нема организованог сакупљања или је недовољно да би се задовољиле потребе у тим областима. Најмањи број становника обухваћених организованим сакупљањем отпада је у општинама на југу Србије (20-25%).

Према подацима Агенције за заштиту животне средине, комунална предузећа организовано одлажу отпад на 137 нехигијенских депонија, смештених у 111 општина. С обзиром на старост ових депонија (и до 60 година), већина њих не задовољава стандарде и требале би бити саниране или затворене. Процењени број дивљих депонија је преко 2.300, али су евидентни напори на њиховом санирању.

Модерни пословни модели као што су е-услуге, приватно-јавна партнерства, социјална предузећа, културне и креативне индустрије и сл. могу допринети друштвено-економском развоју мање насељених и удаљених руралних подручја. Они пресудно зависе од нивоа дигиталних вештина и доступности и приступачности адекватне дигиталне инфраструктуре и капацитета за ефикасну примену дигиталних технологија. Кључни предуслов за дигиталну трансформацију је доступност интернета. Упркос побољшањима у доступности интернета, од укупног броја домаћинстава која имају интернет везу, 90,5% домаћинстава користи фиксну везу, 71,9% домаћинстава има мобилну широкопојасну интернет везу, а 0,7% користи мобилну везу (путем GPRS-а). Разлике се могу уочити и када се упореди заступљеност рачунара у градским и осталим деловима Србије: 81,6%:61,8%. У односу на 2019. годину, овај јаз се благо повећао. У прилог томе говоре стопе раста заступљености рачунара у градским и осталим деловима Србије. У градским деловима Србије стопа раста је 2,1%, у осталим насељима Србије коришћење рачунара опада, у односу на 2019. Годину (0,3%). Значајне разлике постоје и када упоредимо заступљеност интернет прикључака у градским и осталим насељима Србије: 87,1%:70,4%. У поређењу са 2019. годином, у градским насељима Србије стопа раста је у 2020. години била 1,3%, док је пад у осталим деловима Србије износио 0,1% (Vlada Republike Srbije, 2022, p. 21).

Рурална подручја Републике Србије карактерише **деградација еколошког интегритета, тј. девастација материјалних ресурса** – загађење водотокова и исцрпљивање изворишта, загађење чврстим отпадом, пропадање и осиромашење препознатљивог архитектонског наслеђа, девастација пољопривредног и шумског земљишта, неконтролисана промена у третману земљишта, неконтролисана сеча шума, смањење биодиверзитета, еколошки проблеми изазвани повећаним притиском и коришћењем простора због додатних активности (сеоски туризам, производња и прерада – мала предузећа) (Republička kancelarija za razvoj, 2009, p. 25).

Рурална подручја се суочавају са специфичним изазовима везаним за климатске промене и деградацију животне средине. На пример, пољопривреда и шумарство су рањивији на неповољне екстремне временске непогоде као што су олује, поплаве и суше, у поређењу са привредним секторима заступље-

ним у урбаним подручјима. Поред тога, рурална подручја су изложенија већим трошковима повезаним са климатском транзицијом. Један од највећих изазова повезаних са енергетском транзицијом тиче се традиционалних образаца коришћења животне средине и енергије у руралним подручјима. Многа рурална подручја и даље зависе од индустрија које извлаче велике количине ресурса из природног окружења без адекватних надокнада, користе природно окружење за одлагање отпада и ослањају се на фосилна горива (Vlada RS, 2022, p. 23).

Рурална подручја Републике Србије суочавају се са **недостатком одговарајуће институционалне, организационе и планске подршке руралном развоју**, односно спонтаном и непланском урбанизацијом, нејасном стратегијом и политиком развоја руралних подручја, недостатком планираног реструктурирања села, значајним недостатком планске, пројектне, стручне грађевинске и инспекцијске делатности у руралним подручјима, и недовољно развијеним информационом системом (Republička kancelarija za razvoj, 2009, p. 25).

Поред тога, постоје лоши, нередовни и несистематски креирани подстицаји за рурална подручја из националног буџета и пољопривредног буџета што наводи на очигледан закључак да су главне препреке за развој српских руралних подручја систематске и структурне, као и дубоке и трајне (Mitrović, 2015, p. 210). Решење проблема руралног развоја треба тражити кроз интегрални приступ, који захтева мултисекторску сарадњу на свим нивоима (локални, регионални и национални) и комбинацију мера које су у надлежности министарстава, регионалне или локалне власти. Осим тога, потребно је дефинисати програмски оквир, који ће садржати јасне циљеве, очекиване резултате и јасно утврђивање индикатора и њихово праћење у циљу сагледавања успешности и, ако је потребно, разматрање корективних мера.

Могући правци одрживог руралног развоја у Републици Србији и општинама Власотинце, Црна Трава и Сурдулица

Проналажење могућности за побољшање и унапређење стања руралних подручја у Србији није једноставно, имајући у виду да чак и развијеније земље нису успеле да реше наведене проблеме иако имају проактивнију политику руралног развоја од наше. Основни циљ развоја села и руралних подручја Републике Србије је повећање квалитета живота у руралним срединама кроз очување, ревитализацију и одрживи развој њихове економске, социјалне и еколошке виталности, кроз децентрализацију градова и општина (Vlada Republike Srbije, 2010, p. 134). Као могући правци могу се издвојити следеће тачке одрживог руралног развоја у Републици Србији:

- Обнова и развој руралне инфраструктуре;

• Подстицање пољопривреде засноване на знању, односно органској пољопривреди;

- Оснивање задруга;
- Развој сеоског туризма;
- Производња и коришћење обновљивих извора енергије;
- Развој агро-пословног система, агробизниса;
- Развој малих и средњих предузећа;
- Образовање о одрживом руралном развоју;
- Унапређење законске регулативе.

„Важан приоритет за одрживи рурални развој је **унапређење руралне инфраструктуре** (путеви, водопривреда, канализација, електрична енергија и информационе и телекомуникационе услуге)“ (Ristić, 2013, р. 242). Активности на развоју руралне инфраструктуре финансирају се највећим делом из средстава Министарства грађевине, саобраћаја и инфраструктуре, Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, Министарства надлежног за послове привреде, Министарства за развој недовољно развијених општина, донаторских пројеката и јединица локалне самоуправе.

Табела 14. Органска производња у Републици Србији, 2020-2023. године

Опис	Број произвођача	Површина, ha			Број грла стоке				
		Укупно	На којој се обавља органска производња	У фази преласка на органску производњу	говеда	свиње	овце	козе	Живина
2020	6.066	19.318	9.618	9.700	4.627	326	5.711	286	14.936
2021	6.408	23.527	13.225	10.302	6.708	280	11.152	342	33.226
2022	6.301	25.035	16.503	8.532	9.423	217	13.212	522	40.066
2023	6.542	28.935	18.078	10.857	8.772	190	15.322	535	36.726

Извор: РЗС. (2023). Статистички годишњак Републике Србије, 2024. године, стр. 229.

Истраживања показују да пољопривреда која се заснива на знању, тј. која производи квалитетну храну, **органску пољопривреду**, аутохтоне производе са заштићеним географског пореклом, традиционалне специјалитете, као и функционалну храну за превенцију или смањење ризика од одређених болести, ствара могућности за развој индустрије, транспорта, складиштења, трговине, услуга и других привредних сектора у руралним подручјима (Ristić, 2013, р. 238).

У наредном периоду неопходно је да држава подстиче улагања у ову област, а посебно би требало стимулисати производњу традиционалних и аутохтоних раса стоке и сорти производа који су ретки у свету, посебно у ЕУ.

Могући инвестициони пројекти у пољопривреди:

- Улагања у интензивну воћарску производњу уз подизање плантажних засада и коришћење савременог сортимента и начина садње, као и уз коришћење метода интегралне заштите. Културе које имају јаку тржишну перспективу и одличне природне услове су јагодасто воће (јагода, малина, купина, рибизла) и језграсто воће (лешник);
- Улагања у интензивну повртарску производњу преко стакленичке и пластеничке производње;
- Улагања у интензивну виноградарску производњу и оснивању винских подрума;
- Изградња објеката за складиштење, паковање и прераду пољопривредних производа, а пре свега воћа и поврћа (сушаре, хладњаче);
- Повезивање малих и средњих произвођача са инвеститорима у пољопривреди и преради на бази кооперације и фер трговине;
- Развој сточарских производних система заснованих на искоришћавању и унапређењу пашњачких ресурса у високопланинским областима за масовну производњу висококвалитетног меса и за производњу специјалних сирева и других прерађевина од млека и меса (Opština Vlasotince, 2017, p. 20).

Задруге имају важну улогу у обнови и одрживом развоју руралних подручја. Међутим, програми подршке задружном сектору у ранијем периоду које су претходних година обезбеђивала поједина министарства, били су засновани на *ad-hoc* принципима, а такође били су несинхронизовани, неорганизовани и несистематски. Неки од кључних проблема су: нерешени имовински односи, питање задружне својине, земљорадничке задруге у Републици Србији које раде немају сопствене прерађивачке капацитете, имају тежи приступ тржишту капитала, неразвијена сарадња међу задругама итд. У савременим условима постоји све већи број удружења али је њихова моћ преговарања углавном ниска због њихове зависности од прерађивачке индустрије (Vlada Republike Srbije, 2014, p. 33).

У циљу економског јачања руралних подручја потребно је створити окружење које би повећало радну мотивацију људи. У том смислу развој подстицајних програма је потребан како би се допринело увођењу нових технологија и иновација које отварају простор за предузетништво у којем би млади људи учествовали. Приоритети развоја се померају са пољопривредних на непољопривредне делатности као што су туризам, еко-индустрија, занатство итд.

Рурални туризам има велики потенцијал да стимулише локални економски раст и друштвене промене због своје усаглашености са другим привредним делатностима, због свог доприноса БДП-у и отварању радних места, као и могућности да утиче на правилнији распоред тражње у времену (смањење сезонских утицаја) и просторно. UNWTO дефинише рурални туризам као врсту туристичке активности у којој је искуство посетиоца повезано са широким спектром производа и услуга које су генерално повезане са активностима на отвореном, пољопривредом, руралним начином живота и културом, пецањем, шетњом у природи (IPP, р. 4).

Оснаживање жена је од посебног значаја у руралним областима. Жене у руралним областима су снажни покретачи промена јер доприносе инклузивнијем и праведнијем друштву, поготово ако им се дају једнаке могућности и ресурси за покретање и развој свог бизниса у руралном туризму. Сматра се да оснаживање жена има пет компоненти: унапређење осећаја сопствене вредности; право да имају и одређују изборе; право да имају приступ могућностима и ресурсима; право да имају моћ да контролишу сопствене животе, како унутар тако и ван куће; оспособљавање да утичу на правац друштвених промена како би се створио праведнији друштвени и економски поредак, на националном и међународном нивоу. У *Vodiču za ruralni turizam* (IPP, р.7) наводи се 7 главних изазова са којима се жене суочавају у вођењу бизниса у руралном туризму: ограничен приступ финансијским средствима; балансирање одговорности; неадекватан систем подршке; родна неравноправност; ограничено знање; неповољни социјални услови; самопоуздање.

Рурални туризам се може поделити у више грана: сеоски туризам; туризам у националним парковима и парковима природе; авантуристички туризам; вински туризам; гастро туризам; здравствени туризам (спа); ловачки туризам; верски туризам; риболовни туризам; културни туризам. **Сеоски туризам** се такође, може поделити у више грана: агротуризам; рурални камп; соба за дегустацију; етно села; подручја за пикник; етнографске збирке; рурална кућа за одмор; сеоске манифестације; рурални пансион (ноћење са доручком); фолклор; рурални породични хотел.

Агротуризам обухвата: услуге ноћења; услуге служења хране; остале услуге активног одмора на туристичком сеоском породичном газдинству. Међу различитим врстама руралног туризма, најпрепознатљивији је туризам на сеоским газдинствима, који се у неким земљама назива и агротуризам. Туризам на пољопривредним газдинствима је због своје разноврсне понуде, прва асоцијација када се помене рурални туризам. На сеоским газдинствима се преламају културни, економски, традиционални и савремени утицаји, што их чини аутентичним представником руралних подручја. Туризам на сеоским газдинствима

омогућава људима који живе на селу проширење својих делатности и обогаћује вредност њихових производа (додатна вредност). Рурални туризам на пољопривредним газдинствима обухвата све врсте туристичких услуга које сеоске домаћинство може да пружи на свом имању, као целини или на појединим његовим деловима, који могу бити и физички раздвојени (IPP, p. 10).

Слика 1. Дистрибуција газдинстава према обављању других профитабилних делатности у Републици Србији 2018. године

Извор: РЗС. (2019). Приказ резултата Анкете о структури пољопривредних газдинстава, 2018.

Према попису пољопривреде РЗС из 2018. године 12% газдинстава обавља друге профитабилне делатности (Слика 1), 1/3 газдинстава се бави мешовитом биљном и сточарском производњом. Од укупног броја газдинстава у Војводини 53% је специјализовано за ратарство.

Табела 15. Дистрибуција пољопривредних газдинстава која се баве туризмом по регионима Републике Србије 2018. године

Опис	2018
Република Србија	302
Београдски регион	8 (2,65%)
Регион Војводине	13 (4,4%)
Регион Шумадије и Западне Србије	189 (62,44%)
Регион Јужне и Источне Србије	92 (30,59%)

Извор: РЗС. (2019). Приказ резултата Анкете о структури пољопривредних газдинстава, 2018.

Развој туризма у руралним срединама је пример активности које могу значајно допринети остваривању циљева одрживог руралног развоја. Потенцијали у виду природних и културних добара могу се значајно сачувати и искористити на одржив начин уз помоћ туризма у руралним подручјима. Одрживи сео-

ски туризам производи приход на локалном нивоу и интегрише локалне заједнице са циљем да побољшавајући квалитет живота и смањујући сиромаштво, штити природна и културна добра као што су биодиверзитет, културно наслеђе и традиционалне вредности, подржава разумевање и толеранције међу културама, тежи већој енергетској ефикасности и одржавању здраве климе, избегава прекомерну потрошњу воде и смањује производњу отпада на најмањи могући износ.

Рурални туризам може играти значајну улогу у диверсификацији руралне економије. На тај начин туризам доприноси повећању прихода, побољшању квалитета живота, очување културног наслеђа. Са већим приходима може се учинити много више на заштити природе. Стога је неопходно: улагање у руралну и туристичку инфраструктуру, адаптација и изградња стамбених капацитета специфичног изгледа и архитектуре, увођење инвестиција у рурална подручја са значајним туристичким потенцијалом, едукација запослених који раде у сеоском туризму, промовисање сеоског туризма на свим нивоима, јачање јавно-приватног партнерства, организација манифестација са продајом специфичних производа одређених региона (посебно гастрономских и домаћих производи), увести допуну атрактивним садржајима, прилагодити туристичку понуду специфичним захтевима здравља, деце, омладине и породичног туризма, подстицати образовање жена које живе у руралним срединама тако да би се могле много више ангажовати и запослити у сеоском туризму путем подстицања старих заната и домаће радиности (Ristić, 2013, p. 244).

Територије општина Власотинце, Црне Траве и Сурдулице својим природним богатствима, која се огледају у чистом ваздуху, очуваној средини и лепоти предела поседују значајну основу за развој туризма. Овome треба додати богату културну баштину као што су археолошка налазишта, споменици културе, сакрални споменици, историјски споменици и споменици народног градитељства. у комбинацији са мотивима очуване природе и културне баштине, етно-баштине и органске хране представљају место за опуштање и релаксацију (<https://vlasotince.rs/privredne-grane/>).

Интензивни развој **производње и коришћења обновљивих извора енергије** (биомаса, биогаз, биодизел, енергија сунца, ветра, воде итд.), обезбеђује остваривање додатног прихода, али и запошљавање људи и обезбеђивање других економских добитака. Посебно треба истаћи еколошке разлоге за коришћење ове врсте енергије. У Републици Србији постоји значајан енергетски потенцијал у обновљивим изворима енергије, али углавном је неискоришћен. У Републици Србији највећи потенцијал, као извора енергије из обновљивих извора, припада биомаси. Ипак, пољопривредне произвођаче углавном води идеја да највећи део биомасе треба преорати како би се земљиште опоравило и припремило за нову сезону. Производња енергије на биогаз има тенденцију

раста у Србији, иако су за израду и опремање гасног објекта потребна значајна финансијска средства. Република Србија подстиче изградњу мини хидро-електрана - електрана које производе до 10 MV, тзв. „зелених киловата“. Међутим, из економских разлога, у Србији веома мали број фарми користи водене токове за производњу обновљивих извора енергије, већ се вода највише користи за наводњавање и појење стоке. Највећи потенцијал за коришћење енергије ветра је у Кошавском крају Србије.

„Да би се стимулисала шира примена обновљивих извора енергије, неопходно је да се створи подстицајни регулаторни оквир, да се субвенционише изградња адекватне опреме и објеката за коришћење ових извора енергије, пружање пореских олакшица и образовање кадрова услед недостатка знања и искуства у производњи и употреби алтернативних извора енергије у нашој земљи“ (Ristić, 2013, p. 244). Коначно, зелена енергија није само ствар међународних обавеза, већ значи смањење емисија сумпордиоксида, чистији ваздух и здраву животну средину. То значи да се зелена енергија недвосмислено тиче и развоја Републике Србије и квалитета живота и будућности њених грађана (Vučić, 2022b, p. 68).

Један од праваца развоја може бити повезивање пољопривредне производње са прерађивачком индустријом, и услужним организацијама, чиме би се изградио систем **агробизниса**. Запошљавање радника из руралних средина у том својству доводи до повећања броја тзв. мешовитих домаћинстава и боравак одређеног броја становника на овим просторима (Ђекић, 2010, p. 206).

Развој руралних подручја Републике Србије зависи и од међусобних активности како јавног тако и приватног сектора. Поред подршке економском развоју, **развој малих и средњих предузећа** такође повећава запосленост. Предности МСП се огледају у већој флексибилности, бржем усвајању иновација, примени метода директне контроле и мотивације радника, једноставној организационој структури и чињеници да се могу оптимално прилагодити компаративним предностима региона. Подршка развоју МСП била би омогућена пореским олакшицама, као и помоћи у виду одређених упутстава и пословних информација (Ђекић, 2002, p. 143).

Одрживи рурални развој, због своје сложености и вишедимензионалности, обухвата широк спектар вештина и дисциплина. Због тога је **образовање** једно од најважнијих фактора у постизању одрживог руралног развоја. Важно је обезбедити знања и омогућити ширење свести о значају понашања и пословања на начин који ће обезбедити одрживи рурални развој. Неопходно је упознати становнике руралних средина о свим последицама неодговорног понашања и поступака које угрожавају будући развој. образовање и едукација о одрживом руралном развоју подразумева учење одређеним вештинама које

треба на практичан начин савладати како би се спровела одрживост. Оваква едукација подстиче креативност у циљу стварања нових развојних решења у домену одрживости. Такође, веома важно је и боље ангажовање пољопривредно саветодавне службе, као и других организација које могу пружати стручне услуге и консултације.

Институционална подршка је веома важна, чиме се ствара амбијент за многа побољшања понашања и деловања у правцу одрживог руралног развоја. Постоји потреба за координисаним радом низа институција у имплементацији активности на обезбеђивању одрживог развоја. Организације и институције које имају значајну улогу у одрживом руралном развоју су различита министарства и органи Владе на челу са Министарством пољопривреде, шумарства и водопривреде, који су одговорни за одрживи рурални развој. Посебно важну улогу у координисаним активностима имају министарства и агенције Владе одговорне за: привреду и регионални развој, финансије, грађевину, саобраћај, инфраструктуру, просвету, заштиту животне средине, рад, запошљавање и социјалну политику, туризам, локалне самоуправе као и многе друге институције.

Закључак

У складу са циљем, у раду је идентификовано неколико кључних проблема са којима се рурална подручја Републике Србије, као и општине Власотинце, Црна Трава и Сурдулица суочавају. Најзначајнији међу њима је депопулација - смањење становништва и одлазак младих из руралних средина. Главни разлози одласка младих из руралних подручја су: веома тешки услове живота и рада на селу због недовољно развијене инфраструктуре, неадекватна социјална структура, маргинализована друштвена улоге младих на селу и велика зависност од пољопривреде. Образовна структура руралног становништва је веома неповољна, што доводи до успоравања прихватања нових технолошких решења и иновација којима би се побољшала ефикасност пољопривредних и непољопривредних делатности у руралним подручјима.

Најважнија делатност и извор прихода становништва у руралним подручјима је и даље пољопривреда. Посебно треба истаћи негативну карактеристику руралних подручја која се односи на значајан негативан утицај услед деградације природних ресурса. Такође, рурална подручја Републике Србије суочавају се са високом стопом незапослености и сиромаштва. Осим тога, подршка развоју предузетништва је недовољна.

Рурална подручја Републике Србије суочена су са недовољном институционалном, организационом и планском подршком, са веома скромним

улагањима, као и са нередовним и недовољним подстицајима. Проблемима треба приступити стратешки и систематски. Неопходно је израдити план развоја руралних подручја и обезбедити ресурсе и повољан амбијент за његово спровођење.

Повољне природне и антропогене услове, плодно тло и прелепу природу треба искористити на најбољи могући начин како би се задржало становништво у руралним срединама. Анализа коришћена у раду показује да се већа атрактивност руралних подручја, као места у којима млади живе и раде, може постићи кроз обнову и развој инфраструктуре, унапређење друштвене структуре, развој секундарних руралних услуга као што су предшколске установе, поште, банке и спортске хале. Стимулација сеоског становништва ка вишем нивоу образовања је такође веома важан сегмент и фактор неопходан за развој руралних подручја. Посебан значај имају едукације и обуке што већег броја становника руралних подручја за примену и коришћење информационих технологија, савремених технолошких решења и иновација.

Подстицање становништва ка органској пољопривреди, односно пољопривреди која производи здраве, висококвалитетне и безбедне производе, је веома важно за одрживи рурални развој. С обзиром на то да је органска пољопривреда економски, друштвено и еколошки прихватљива, она може значајно допринети одрживом руралном развоју. Сеоско становништво може остварити додатне приходе и кроз производњу и коришћење обновљивих извора енергије као велике развојне шансе и чиниоца одрживог руралног и укупног привредног развоја Републике Србије. Значајна је и изградња агробизнис центара за развој руралних подручја. На овај начин би се повећала стопа запослености и смањило сиромаштво, што би сеоске средине учинило привлачнијим и атрактивнијим за останак и живот младих.

Подршка предузетништву у руралним подручјима је посебно важно питање. Развој непољопривредних делатности од великог је значаја у циљу обезбеђивања додатног запошљавања и додатних извора прихода. Захваљујући изванредном богатству геоморфолошких облика рељефа, разноврсности биљног и животињског света, бројним спелеолошким, хидрографским и другим природним феноменима, очуваним народним обичајима и другим материјалним и нематеријалним добрима културног наслеђа, Република Србија има велике потенцијале за развој руралног туризма. Један од примера је развој сеоског туризма који може довести до диверсификације делатности и смањења сиромаштва, побољшања квалитета живота, очувања културног наслеђа и заштите животне средине.

Стога је неопходно улагати у руралну и туристичку инфраструктуру, стално унапређивати туристичку понуду, уводити нове садржаје, организовати

манифестације и улагати у обнову и развој смештајних капацитета. Осим тога, још једна значајна активност за развој руралних подручја је подстицање руралног становништва према старим занатима у циљу развоја јединствених, препознатљивих и конкурентних производа, који се могу успешно пласирати на глобалном тржишту.

Литература

- Bogdanov, N. (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, UNDP, Beograd.
- Dimitrijević, M., Ristić, L. & Bošković, N. (2022). Ruralni turizam kao pokretač razvoja ruralnih područja i privrede Republike Srbije, *Menadžment u hotelijerstvu i turizmu* 2022, vol. 10, br. 1, 79-90.
- Đekić S. (2002). Potencijalni razvoj ruralnih područja Jugoslavije, *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, knjiga 7, Niš.
- Đekić, S. (2010). *Agrarni menadžment*, Ekonomski fakultet, Niš.
- Đekić, S., Jovanović, S. & Krstić, B. (2011). Komparativna analiza strategija održivog ruralnog razvoja zemalja u okruženju – osnova za kreiranje efektivne strategije održivog ruralnog razvoja u Srbiji, *Ekonomске теме*, br. 4, str. 633-649.
- Ђурић, К. (2018). *Poljoprivreda i ruralni razvoj Srbije u procesu evropskih integracija*, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
- Institut za pogranična područja. *Vodič za ruralni turizam*, <https://ruraltourism.ipp.rs/wp-content/uploads/2023/09/Guide-for-rural-tourism-SRB.pdf>, str. 4-10.
- Kvrgić, G. & Ristić, L. (2018). Unutrašnji izazovi održivog razvoja ruralnih područja Republike Srbije, *Naučne publikacije državnog univerziteta u Novom Pazaru, serija B: Društvene & humanističke nauke*, vol. 1, br. 1, 28-46.
- Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. (2009). *Plan strategije ruralnog razvoja 2009-2013*, MPŠV, Beograd.
- Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. (2018). *Nacionalni program ruralnog razvoja od 2018. do 2020. godine*, MPŠV, Beograd.
- Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture Republike Srbije. (2021). *Prostorni plan Republike Srbije od 2021. do 2035. godine*, nacrt, MGSI, Beograd, mart 2021.
- Mitrović, M. (2015). *Sela u Srbiji – promene strukture i problemi održivog razvoja*, Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Nacionalno udruženje za razvoj organske proizvodnje Serbia Organica. (2020). *Organska proizvodnja u Srbiji 2020*, Beograd, Srbija.
- Opština Vlasotince. (2017). *Vodič za investitore*, 1-25.

- Popović, V., Katić, B. & Savić, M. (2011). Ruralni razvoj i lokalne zajednice, *Ekonomika poljoprivrede*, br. 1, 33-45.
- Republički zavod za razvoj. (2009). *Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2024). *Statistički godišnjak Republike Srbije 2024. godine*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2023). *Opštine i regioni Republike Srbije 2023. godine*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2024). *Prvi rezultati popisa poljoprivrede 2023. godine*, Beograd.
- Republički zavod za statistiku. (2024). *Regioni u Republici Srbiji 2023. godine*, Beograd.
- Ristić, L. (2013) Strategijsko upravljanje održivim ruralnim razvojem u Republici Srbiji, *Ekonomski horizonti*, br. 3, 229-243.
- Ristić, L. & Vujičić, M. (2011). Strateški pravci ruralnog razvoja Srbije, *Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije*, br. 1, 63-73.
- Spalević, A. (2009). *Mogućnosti za razvoj ruralnog područja u Republici Srbiji*, Geografski institut „Jovan Cvijić“ Sanu, Geografski fakultet u Beogradu, knj. 59, No 2, 133-147.
- Stojanović, Ž., Manić, E. (2009). Održivi ruralni razvoj i prekogranična saradnja, *Glasnik srpskog geografskog društva*, br. 2, 43-64.
- Stojiljković, D. (2010). *Demografski problemi Srbije – prilozi i skice*. SVEN, Niš.
- UNWTO. (2011). *Master plan održivog ruralnog turizma u Srbiji*, u: Zajednički program UN Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja, Beograd, Srbija.
- Veličković, J. & Jovanović, S. (2021). Problems and Possible Directions of the Sustainable Rural Development of Republic of Serbia. *Economics of Sustainable Development*, Vol. 5, january-june 2021, № 1, 33-46.
- Vlada Republike Srbije. (2014). *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije 2014-2024*, Službeni glasnik RS, br. 85.
- Vlada Republike Srbije. (2016). *Strategija upravljanja vodama na teritoriji Republike Srbije do 2034. godine*, Službeni glasnik RS, br.3/17.
- Vlada Republike Srbije. (2022). *Nacionalni program ruralnog razvoja za period 2022-2024. godine-predlog*. <http://www.minpolj.gov.rs/nacionalni-program-ruralnog-razvoja-za-period-2022-2024-godine/?script=lat>
- Vučić, V. (2022a). Ruralni razvoj regiona Južne i Istočne Srbije. Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola: *Lokalna samouprava: kako iz kruga nerazvijenih?*, 29-31. Jul, Knjaževac, 205-235.
- Vučić, V. (2022b). Srbija 2030: Agenda održivog razvoja – Izazovi i ograničenja, *Horizonti menadžmenta*, II (I), 53-76.

World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). *Our common future, Report of the World Commission on Environment and Development*, Oxford University Press, Oxford.

<https://vlasotince.rs/lokalni-ekonomski-razvoj/>

Приредио **Јован Младеновић**, сарадник на пројекту **Немања Нешић**

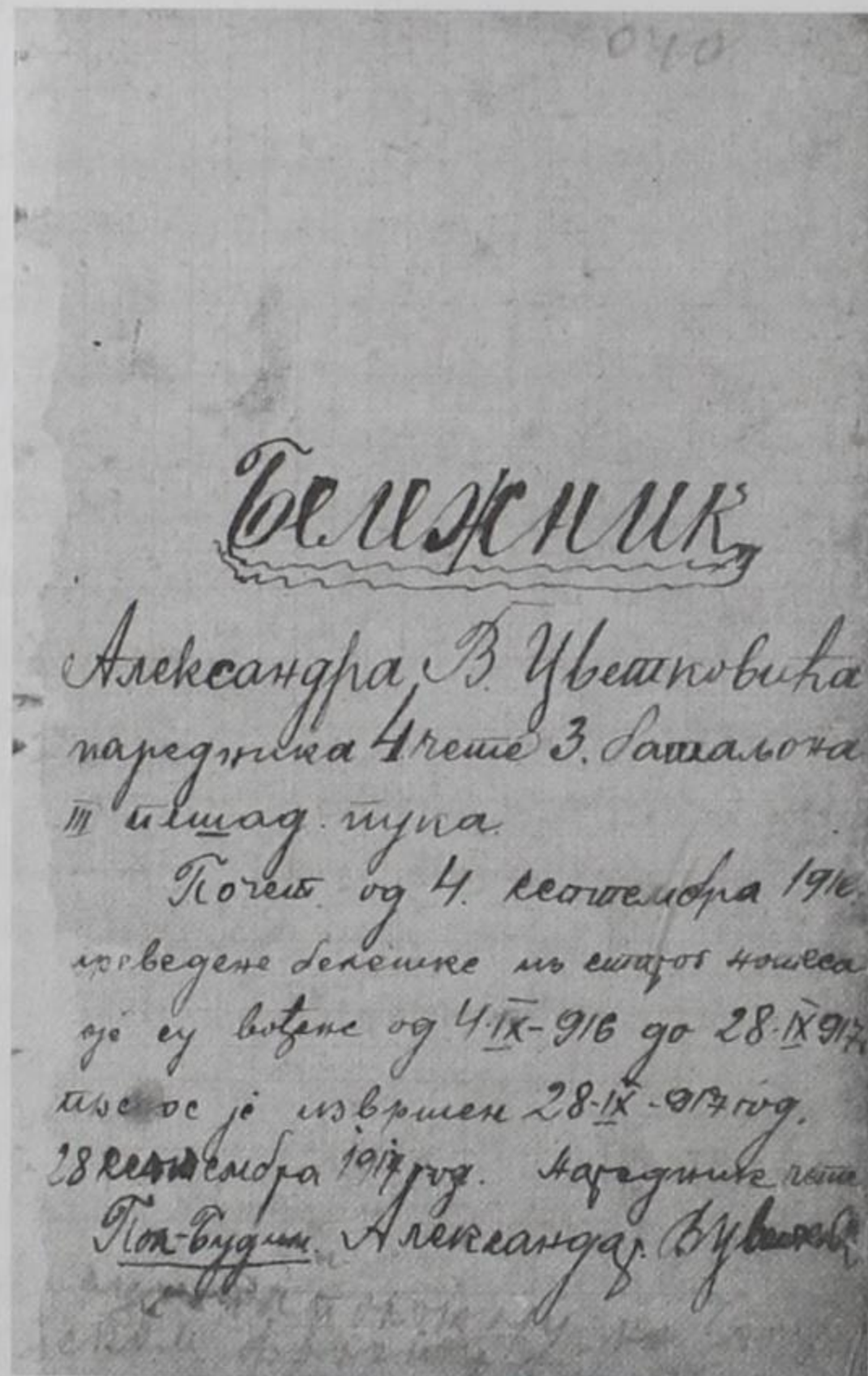
НАРЕДНИК АЛЕКСАНДАР В. ЦВЕТКОВИЋ И ЊЕГОВ БЕЛЕЖНИК ИЗ ВЕЛИКОГ РАТА (1916-1919)

Француски маршал Франше д'Епере, командант савезничких снага, у ратном извештају после пробоја Солунског фронта, крајем октобра 1918:

...Ко су ти јунаци који могу да се подиче да су заслужили једно од највећих одликовања на свету? То су сељаци, скоро сви, то су Срби тврди на муци, трезвени, скромни, несаломљиви, то су људи слободни, горди на своју расу и господари својих њива... Али дошао је рат. И, ето, како су се намах за слободу земље ти сељаци, без напора, претворили у војнике најхрабрије, најистрајније, најбоље од свих. То су те сјајне трупе, створене од издржљивости и полета, због којих сам горд што сам их ја водио раме уз раме са војницима Француске, у победоносну слободу њихове отаџбине.

Чешки књижевник Ервин Киш, каплар 11. пука 9. аустроугарске дивизије и учесник Колубарске битке:

Тек у Србији 1914. године схватио сам да је слобода малих народа јача сила од насиља великих и моћних. Тек сам овде схватио Шатобријана да неумитна сила – воља савлађује све, а да је слабост силе у томе што верује само у силу.

Сл. 1. Прва страна Бележника Александра В. Цветковића, 1916.

Сл. 2. Александар В. Цветковић, Ниш, 1918.

У оквиру пројекта историјског памћења приређен је аутограф дневника српског ратника сељака под насловом *Бележник из Великог рата (1916–1919)*.¹ Бележник је написао (записивао) Александар В. Цветковић (1891–1962) наредник, по занимању земљоделац из сувопланинског села Шпај у белопаланачкој општини. Био је првопозивац, наредник 4. чете 3. батаљона Трећег (III) пешадијског пука (пиротског), у саставу Моравске дивизије првог позива Прве српске армије, под командом генерала (војводе) Петра Бојовића. Једно време, како сам записује на почетку *Бележника*, од 4/17. септембра ратовао је у саставу 3. чете 3. батаљона XIV пешадијског пука („Цар Никола II“), да би поново био прекомандован у III пешадијски пук, 18. XII. / 1. 1. 1917. године.

Аутентичност, документарност, народни говор и лексичко богатство највећа је вредност *Бележника*. Након једног века у породичној архиви потомака, овај спис, иако је субјективни доживљај ратних збивања, сведочи егзактно о операцијама српске војске кроз свакодневно ратовање 3. чете. По таксативном начину излагања и хладном извештајном стилу, сличан је официрским операцијским дневницима. Војнички је писмен, без много емоција, без хероизације и уздицања сопствене улоге, без икаквих опаски о надређенима нити улажења у теме које су биле ван његовог оперативног ангажовања. Наредник Цветковић је у свим борбама храбар, неустрашив и опрезан, истовремено – огрубео на силне погибије.

Велики рат је био рат целог српског народа, после „епске мобилизације“, првих победа на Церу и Колубари, па повлачење преко сурових гудура и врлети Албаније, заједно са војском и „цео један народ, у страшној својој сеоби“,² па ускрснуће и незауостављиви ратни марш под борбом од Солунског фронта,

¹ О значају мемоара и ратних дневника за историографију Великог рата, поднето је тридесет седам саопштења на Научном скупу са међународним учешћем на тему: *Велики рат 1914–1918. у мемоарима и ратним дневницима*, одржан 12. и 13. октобра 2018. у Нишу, у организацији Народног музеја Ниш, уз подршку Града Ниша и Министарства културе и информисања Републике Србије. Изнето је и саопштење о *Бележнику*.

² Види: Раде Константиновић „Уместо увода: о једном ћутању“ у: *Ратни другови*, Београд, 1965.

септембра 1918, до коначне победе, ослобођења отаџбине и повратка на кућна огњишта. Србију је ова победа у Великом рату 1914–1918. коштала многих жртава; изгубила је 1.200.000 војника и цивила, или 28% активног становништва. Од тог демографског суноврата није се опоравила ни до дан-данас, уз огромна разарања и уништења материјалних добара. Управо ту голготу српског народа на микроплану забележио је наредник Александар В. Цветковић у свом *Бележнику*, и, симболично, овај документ има димензију личне историје војевања. Истовремено, он је и маестрално дело наше ратне књижевности. *Бележник* је драгоцен прилог за историографију Великог рата у ширем смислу, али свакако представља и аутентично сведочанство о ратном путу Моравске дивизије и Трећег пешадијског пука, те је он и грађа за регионалну историју Југоисточне Србије поред, до сада објављених дневника о Великом рату, аутора са овог подручја и других архивских прилога.³

Александар В. Цветковић – Санда, рођен је 11. јула 1891. у селу Шпај⁴, у земљорадничкој породици, од оца Вукадина и мајке Даце (Данице). Имао је млађег брата Љубомира и две сестре. Живели су у кући у средишту села, на месту званом Ћелије, близу школе и цркве посвећене Св. Петки Параскеви (Трновој), подигнутој 1862. године. Изнад села, на месту Дел, налази се обредни камени крст посвећен заштитнику Св. Ђорђу, датираним на 1764. годину. Сеоска школа успостављена је кад и црква (1862). У њиховом суседству била је кућа пароха и белопаланачког намесника Илије Поповића (1845–1915), кога су са групом свештеника из Нишке епархије, мучки убили бугарски окупатори 12/13. новембра 1915. године. Александар је завршио четири разреда основне школе школске 1903/1904, показавши као ученик високу писменост. На позив отаџбине борио се у Балканским ратовима (1912–1913), а као првопозивац 1914. ступа у Пироту у Трећи пешадијски пук (пиротски), и са њим, у саставу Моравске дивизије, одлази исте године на бојиште Цера и Колубаре где учествује у тим знаменитим биткама српске војске. Прелази Албанију 1915. и из Валоне одлази са пуком на Крф, на опоравак. Близу Валоне преминуо му је отац Вукадин од исцрпљености, а брата Љубомира 1915. заробили су Бугари на Косову приликом повлачења српске војске. До краја рата 1918. био је у ратном заробљеништву у Бугарској, а између два рата радио је као полицијски писар у Жандармерији. У току рата Александар је прво имао чин поднаредника приликом преласка Албаније; касније, пре пробоја Солунског фронта, унапређен је у чин наредника. Рањаван је три пута у ратним операцијама 1916–1918. и четврти пут када је мобилисан 1941, 8. априла, приликом немачког бомбардовања Беле Паланке, о чему пише у свом *Бележнику*. Са Трећим пешадијским пуком учествује у свим великим биткама српске војске на Кајмакчалану, у борбама 1916–1918. и пробоју Солунског фронта, као и у борбама за ослобођење отаџбине, од Ниша, Београда до Вршца где је 1919. демобилисан и враћа се у свој родни Шпај. Одликован је Албанском споменицом (1921) и био члан Удружења носилаца споменице у Белој Паланци од 1938. године. Учествовао је у политичком животу села као члан Демократске странке. Уочи Великог рата оженио се Зорком (1888–?), из села Топонице близу Шпаја. После поделе имања, на другом крају села направио је кућу која и данас постоји. Имали су ћерку Љубинку (1930–?) и три сина: Светозара (1913–?), умро као дете, Милана (1921–1941), завршио пољопривредну школу у Краљеву уочи Другог

³ Наводимо селективну литературу: *Мемоари српских рајника* (прир. др Борислава Лилић), Београд, 1998; Светозар Ј. Николић Гаричка, *Рајни дневник 1912–1919*, Пирот, 2018. У појединим пасажима наведеног дневника описују се неки исти догађаји као у *Бележнику*, али потпуније и књижевно нијансирано. Интересантан је и дневник Крсте Соколовића из Беле Паланке, телеграфисте у штабу Друге армије под командом Степе Степановића: К. Соколовић, *Хиљагу дана сѝрагања* (прир. Живорад Петровић), Ниш, 1995. О ратном путу Моравске дивизије, у: *Рајни љуш Моравске дивизије* (фотомонографија) (прир. Мира Ниношевић), Лесковац, 2018.

⁴ Село Шпај се налази западно од Беле Паланке, око 10 километара од Црвене Реке, у подножју Суве планине. Име села је средњовековно, романско-влашког порекла и није имало прекид насељености. Најстарији писани траг о селу је из 1530, у попису Пиротског кадилука, када је село имало 36 кућа; после ослобођења од Турака 1878. имало је 32 домаћинства и 362 житеља, а по попису из 1910. бројало је 94 домаћинства и 652 житеља. Данас је село скоро изумрло и симбол је „огњишта која гасну“, са око 20 становника. У Великом рату учествовало је 80 војно способних мушких житеља, од којих су 36 погинули и умрли. Шпај је био општина за неколико села у околини: Глоговац, Вргудицац и Црвена Река. Деловођа општине био је Божидар Младеновић (1896–1942). У атару села Шпај вођена је Шпајска битка од од 30. октобра до 2. новембра 1915. између Тимочке дивизије I позива и бугарске војске. Погинуло је укупно 52 војника Тимочке дивизије, чији су посмртни остаци ексхумирани и сахрањени 1937. у крипти цркве Св. Кирило и Методије у Црвеној реци. В. Живота В. Јоцић, *Белопаланачка насеља / у писаним изворима до 1877. године*, Београд, 2014; Јован Младеновић, „Црква – капела са костурницом Св. Кирило и Методије у Црвеној Реци“, *Белопаланачки зборник*, 8–9, 2012/13; Миљан Манић, *Бесмртници / споменица изгинулим у ратовима 1912–1918, 3. пешадијског пука*, Пирот, 2014.

светског рата и Драгољуба (1926–2004). Александар Цветковић је преминуо у Шпају 1962, у седамесет првој години живота. Једини живи директни потомак је др Верица (дев. Цветковић) Богдановић (1946), кћер Александровог сина Драгољуба. По њеном исказу ратни дневник, *Бележник*, фотографије и документа уредно сложени налазили су се у дрвеном војничком сандуку на тавану куће, и пре неколико година случајно су пронађени и сачувани.⁵

Бележник наредника Александра В. Цветковића вођен је у малом војничком џепном нотесу, димензија 9 x 16 цм. Добро је очуван, без физичког оштећења. Писан је црним мастилом, готово калиграфским (исписаним) рукописом, прегледно и читљиво. По обиму садржи осамдесет листова пагинираних 1–78, а видљиво је да је истргнуто (исечено) око двадесет листова који су се односили на догађаје 1941. и 1942, које смо означили као Додатак *Бележнику*. *Бележник* је вођен свакодневно у периоду од 4. септембра 1916. до 24. марта 1919. по старом (јулијанском) до 15/28. јануара 1919, и надаље, званично по новом (грегоријанском) календару. *Бележник* се састоји из пет делова што је одељено посебним странама, а у самом тексту у угластим заградама додавани су завршеци скраћених речи. У напоменама испод текста *Бележника* приређивачи су унели сва потребна основна обавештења и тумачења догађаја, имена појединих личности и географских топонима, тако да читалац може стећи на чињеницама засновану слику ратних операција које бележи аутор А. Цветковић. Није се интервенисало у тексту због очувања његове језичке аутентичности, осим нужних интерпункцијских исправки. *Бележник* је писан народним језиком белопаланачког краја, односно на тимочко-лужничком дијалекту са језичким наносима пиротског говора. Управо тај специфични дијалект Југоисточне Србије је права лексичка ризница сувопланинског лирског поднебља и тексту даје обресе књижевног наратива.

Бележник наредника Александра В. Цветковића је после једног века доступан јавности. У њему је описано време велике историјске фреске воље и вере кроз библијска искушења српског народа, за чију се слободу и ускрснуће отаџбине борио и његов аутор у Великом (Јевропском) рату.⁶

⁵ Међу сачуваним документима је и *Уверење* са меморандумом 3. пешадијског пука, које је 11. јула 1919, бр. 1905 у Пироту, нареднику у резерви Александру В. Цветковићу, издао командант 3. пешадијског пука, Марко Поповић, капетан I класе. У преамбули се подвлачи да је уверење издато на основу података који се налазе у четној архиви – 4. чете 3. батаљона. Због значаја за ратну биографију А. Цветковића наводимо га у целости: *Уверење* – „Да је до сада активни, а сада резервни наредник 4. чете 3. батаљона III пешад. пука Александар В. Цветковић из села Шпаја, среза Бело Паланачког, округа пиротског, од 1913. год. па до данас, владања био по свему примеран, службу је вршио на опште и дивно задовољство свију претпостављених му старешина. За све то време био је десетар, заступник водника па, затим наредник Чете од 1915 године па до данас.

Као десетар и заступник водника вешто је управљао својом десетином и водом, уживао је пуно поверење код својих потчињених, затим као наредник четом такође је уживао поверење код својих млађих, а нарочито код својих претпостављених му старешина.

За све време као наредник четни целокупну административну преписку је отправљао увек по све тачно и на време. Администратор је примеран са јаким разумевањем, све могуће послове је отправљао. Поред обичне администрације се врло добро разумева и у рачуноводству и могао би врло добро да отправља и такве послове и врло би корисно за ту циљ послужио.

Учествовао је у ратовима од 1913. год. па до данас. Врло је храбар и поуздан, енергичан у раду и добар иницијатор у сваком добу.

По општој спреми и довољној интелигенцији заслужује добру препоруку.

Кажњаван до сада није.

Командир капет. I кл.

Марко Поповић”

⁶ О ратној прози и дневницима Срба војника сељака, в. Драгутин Паунић, *Када су војске пролазиле*, Београд/Бор, 1988; Драгиша Витошевић, „Перо шкрипи, а олово пршти”, *Дародавци из прикрајка*, Београд, 1984; Милутин Срећковић, „Ратна проза Срба сељака”, *Расковник*, бр. 25, јесен 1980.

1.

4. септембра 1916 год Дошао сам код село Воштаране, био сам у 3. ретну Збрата XV, пешад. пука „Цара Николе II“. У вече око 18 сати добили смо наређење да идемо на положај у рову и да осигурамо положај, био је ту командант батальона потпуковник Алексеј Сосвановић, командир ратне [кл. Елиптиче] С. Ни-

Бележник

4. септембар 1916 - 5. јануар 1917. године

у први прат елиптиче пеша оделена од пука.

5. IX - 1916 год. Цео дан у рову ништа знајемо није није се догодило у штабу дана и нати

6. IX - 1916 год. На истом месту, као и 5 об. месеца

7. IX - 1916 год. Као 6. об. месеца.

8. IX - 1916 год. Сметни нас 1. ретна ноше батальона и повукли смо се у батальонску резерву.

9. IX - 1916 год. у батальонској резерви

10. IX - 1916 год. у јутру сметали 4. ретну нашу батальона. 1 вог је био у рову, а остали су у ретној резерви. ту смо били цео дан и цео ноћ ништа се знају није догодило.

11. IX - 1916 год Довили смо наређење да се предајујемо на церијашевски рововима, за шта смо командир одредо је 3 вог, који се у истој мањини да предајујемо напред.

Бележник

Александра В. Цветковића наредника 4. чете 3. батаљона III пешадијског пука.⁷

Почет од 4. септембра 1916,⁸ преведене белешке из старог нотеса које су вођене од 4

IX – 916 до 28 – IX – 917, пренос је извршен 28 – IX – 917 год.⁹ (28. септембра 1917. год.). Наредник чете

Александар В. Цветковић

Пол – Будим.¹⁰

Сл. 3. Александар В. Цветковић, Вршац 1919.

⁷ Трећи пешадијски пук познат је и као *Пиротски пук*. Према војнотериторијалној подели Краљевине Србије војни обвезници из Пиротског округа су били мобилисани у Моравску дивизију I и II позива. Према Закону Краљевине Србије о устројству војске, први позив су чинили мушкарци старости од 21 до 31 године, другопозивце су чинила лица старости од 31 до 38 година и трећи позив су били мушкарци од 38 до 45 година. Аутор не наводи, у својим уводним белешкама, ког је позива, али знајући колико је година имао у тренутку мобилизације, можемо закључити да је био првопозивац. Из тога произилази да је био у саставу Моравске дивизије I позива. Све до повлачења српске војске на Крф 1916. године ова дивизија налазила се у саставу Друге армије. Након реорганизације војске на овом грчком острву, спојене су дивизије I и II позива и целокупна Моравска дивизија је стављена под команду Прве армије, где је остала до краја рата. – Д. Денда, *Српска војска у Првом светском рату, Историјске свеске (11)*, Андрићград, 2014, 1–9.

⁸ Датуми у тексту су уношени по јулијанском календару, све до 15. јануара (28. јануар) 1919. године, што аутор и сам посебно означава. Тада је Краљевина СХС званично почела да користи грегоријански календар.

⁹ Иако аутор као гранични датум наводи 28. септембар (11. октобар) 1917. године, то није завршетак дневника, јер у њему имамо уносе све до маја 1919. године. До наведеног датума је само означен препис из старог дневника.

У тренутку када почиње са уносом забелешки, наредник Александар Цветковић се налази на Солунском фронту где је у току била противофанзива савезничких снага, као одговор на бугарски изненадни напад средином августа 1916. године. Након успешног сузбијања налета Бугара, српска војска започела је офанзивне операције у рејону планине Кајмакчалан. Најпре се од 12. до 14. септембра одиграла Горничевска битка која је била увод у знамениту Кајмакчаланску битку.

Након победе код Горничева, војска Краљевине Србије је предузела напад на утврђене бугарске положаје на планини Кајмакчалан. Ту су биле вођене жестоке борбе између Треће армије и бугарске војске која је коначно била поражена 3. октобра и збачена са ове планине. То је била прва победа српске војске након повлачења и омогућила је њен даљи продор према Битољу. Поред тога што је имао велики стратешки значај, овај тријумф је значајно подигао морал код српских војника. – Р. Томас, *Prvi svetski rat, 1914–1918*, Beograd, 1973, 402–405; С. Скоко, *Бој на Кајмакчалану, Србија 1916. године* – Зборник радова, Београд, 1986, 42–54; С. Скоко – П. Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918. (2)*, Београд, 1990, 205–215.

¹⁰ Аутор *Бележника* је графитном оловком испод овог имена дописао „Француз на положају на Солунском фронту”. Вероватно се радило о француском војнику који је био на положају заједно са наредником Цветковићем.

Прво поглавље

4. септембар 1916 – 5. јануар 1917. године4. септембар 1916. год.

Дошао сам код село Воштаране.¹¹ Био сам у 3. чету 3. батаљона XVI пешад.[ијског] пука Цара Николе II.¹² У вече око 18 сати добили смо наређење да идемо на положај у рову и да осмотримо положај. Био је ту командант батаљона потпуковник Алекса Стевановић, командир капет.[ан] I кл.[асе] Димитрије С. Николић, водници Милан П. Ранђеловић, потпоручници Радован Лаушевић, Сава Првуловић, Милорад Вид. Ђорђевић. Осмотрели смо положај и у први мрак смо сменили нека одељења I пук.

5 – IX – 916. год.

Цео дан у рову. Ништа значајније није се догодило у току дана и ноћи.

6 – IX – 916. год.

На истом месту, као и 5. ов.[ог] месеца.

7 – IX – 916. год.

Као 6. ов.[ог] месеца.

8 – IX – 916. год.

Смени нас 1. чета нашег батаљона и повукли смо се у батаљонској резерви.

9 – IX – 916. год.

У батаљонској резерви.

10 – IX – 916. год.

Ујутру сменисмо 4. чету нашег батаљона, 1. вод је био у рову, а остали су у четној резерви. Ту смо били цео дан и целу ноћ. Ништа се значајније није догодило.

11 – IX – 916. год.

Добили смо наређење да се пребацујемо ка непријатељским рововима, за тај циљ командант је одредио 3. вод, који се у исти мах почео да пребацује напред. У том пребацавању ранише редова Мирка Младеновића, поднаредника Крсту Стојановића и командира капетана I класе Дим.[итрија] С. Николића. Чету прими поручник Милан П. Ранђеловић, а ја сам примио команду над 1. водом. Рад настависмо и даље.

Ноћу између 11. и 12. пребаци се 3. вод па затим и 1. вод и ту се утврдисмо. 1. вод је се доцкан пребацио јер је било већ свануло, губитака у људству није било.¹³

¹¹ Село Воштаране налази се у северном делу Грчке. Ово је словенизовани назив места, а име на грчком језику гласи Мелити. У њему је ухапшен пуковник Драгутин Димитријевић Апис, вођа *Црне руке* и један од организатора Мајског преврата, који је стрељан након суђења на Солунском процесу.

¹² Иако на корицама свог дневника састављач наводи да је у саставу III пука, већ на првој страни говори о томе да је у формацији XVI пука који је био састављен од војних обвезника из Нишког округа. Вероватно је током прве реорганизације српске војске на Крфу дошло до прекоманде у овај пук. Поред тога што је број пешадијских дивизија смањен са тринаест на шест, спајањем првог и другог позива у један заједнички, промењен је и састав армија. Тада је још увек српска војска у свом саставу имала три армије, али сада са по две дивизије. Прву армију су чиниле Моравска и Вардарска, Другу армију Шумадијска и Тимочка и Трећу армију Дунавска и Дринска дивизија. – Д. Денда, *Српска војска у Првом светском рату*, 6. Давање имена појединим јединицама српске војске започето је након војне реформе 1883. године. Имена пукова су се мењала у складу са стањем у земљи и њеном спољном политиком. Највећи број јединица је носио имена владара из династије која је у том тренутку била на трону, затим имена најважнијих историјских личности и имена страних владара или чланова владарских породица. Нишки XVI пук је добио име по руском цару Николају II Романову 1911. године, а повод је било венчање ћерке краља Петра, принцезе Јелене Карађорђевић, са руским кнезом Јованом Константиновичем. – М. Милићевић, *Имена српских пукова*, *Гласник Историјског архива*, (33), Ваљево, 1999, 115–121.

¹³ Прва српска армија није директно учествовала у борбама на Кајмакчалану. Највећи терет у овој исцрпљујућој и крвавој бици изнела је Трећа армија. Остале две армије су биле на суседним положајима и покушавале су да продру у дубину непријатељских линија. У ту сврху су вршене припреме 24. и 25. септембра, међутим пошто су се борбе на Кајмакчалану интензивирале, Врховна команда српске војске и командант савезничке Источне војске генерал Сарај су се сагласили да се све снаге усмере на заузимање планинског врха. Наредних дана су вођене веома тешке и крваве борбе, прса у прса. Одсудна битка одиграла се 26. септембра када је за свега пар сати Дринска дивизија изгубила седамдесет шест официра и 1180 подофицира и војника је било избачено из строја, а са бугарске стране губици су били и већи. У тим тренуцима се ломила битка јер су се обе стране смењивале у рововима на врху планине. – С. Скоко, *Бој на Кајмакчалану*, 51–52.

12 – IX – 916. год.

Цео дан смо били у рову гађајући по којег Бугарина који посматраше нас који смо били дошли на тридесет-четрдесет метара до њиног рова. Између 12. и 13. ноћу, сменише ни 2. и 4. вод од наше чете, а 1. и 3. вод се повукоше у четној резерви одмах позади на десет метара, ди су били 2. и 4. вод.

13 – IX – 916. год.

Били смо у четној резерви.

14 – IX – 916. год.

Били смо у четној резерви.

15 – IX – 916. год.

Били смо у четној резерви.

16 – IX – 916. год.

Били смо у четној резерви.

17 – IX – 916. год.

Смени нашу чету 1. чета нашег батаљона те смо ми дошли у батаљонској резерви.

18 – IX – 916. год.

У батаљонској резерви.

19 – IX – 916. год.

У батаљонској резерви.

20 – IX – 916. год.

Изјутра, сменили смо 1. чету нашег батаљона. Погину каплар Милутин Анђелковић. Исто јутро око 8 сати оступише Бугари. Наш бат.[аљон] сменише и бацише у пуков.[ској] резерви, а 2. батаљ.[он] нашег пука оде у гоњење за непријатељом.

3. батаљон у коме сам ја био дође до село Бачи.¹⁴ Испред Бач спазише ни Бугари и отворише артиљеријску ватру. У моју чету губитака у људству није било. Гађао ни је до у вече. Уђосмо у Бач, код цркву се утврдисмо.¹⁵

21 – IX – 916. год.

Цео дан смо били у бат.[аљонској] резерви код цркву.

22 – IX – 916. год.

На истом месту.

23 – IX – 916. год.

Смени нас 2. батаљ.[он] и ми дођосмо у пуков.[ској] резерви код село Живојин [Живојно].¹⁶

24 – IX – 916. год.

На истом месту. Дошао је за командира капетан I кл.[асе] Илија Јелисић.

25 – IX – 916. год.

У вече кренули смо одатле и дошли смо лево од село Бачи, ту смо преноћили. Утврдисмо се до пут.

26 – IX – 916. год.

Цео дан на истом месту.

27 – IX – 916. год.

¹⁴ Село Бач налази се на југу Македоније у близини града Битоља. Борбе око села Бача вођене су током Битке на Кајмакчалану. Све до пробоја Солунског фронта ово село је било на првој линији фронта.

¹⁵ Задатак Прве и Друге армије био је да дејствују на фронту и на тај начин спрече бугарску војску да пружи помоћ јединицама које су браниле врх Кајмакчалана. Општи напад Треће српске армије на бугарске положаје започео је 30. септембра и након тешких борби коначна победа је извојевана 3. октобра 1916. године, када је бугарска војска била принуђена да се повуче са својих положаја. Нова линија фронта је сада била на потезу Негочани – Кенали – Брод – лева обала Црне реке – Крапа – Петелино – Нице. Последица ове победе била је та што је српским армијама сада било знатно лакше да наставе офанзиву у правцу Битоља. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 52–54; Р. Томас, нав. дело, 402–403.

¹⁶ Аутор погрешно наводи име места. Тачан назив овог села је Живојно и оно се налази поред Битоља, у суседству села Бач. Даље ће у тексту бити навођен прави назив места.

Ово је само једна од бројних грешака у навођењу назива географских појмова. Вероватно је узрок то што српски војници нису довољно познавали језик, али и да су се међу њима у колоквијалном говору одомаћили неки називи.

У вече пређосмо Црну реку¹⁷ лево од село Брод¹⁸, позади 1. чету нашег батаљона у резерви, до саме обале Црне реке.¹⁹

28 – IX – 916. год.

На истом месту.

29 – IX – 916. год.

На истом месту. Дању ранише потпоручника Милорада Ђорђевића и погину Манић.

30 – IX – 916. год.

У вече, смени нас Вардарска дивизија. Пређосмо Црну реку, дођосмо код село [Живојно], вечерасмо и одмах се врати код село Добровени.²⁰ Пређосмо Црну реку и ту се утврдисмо, позади 2. пука, лево од село Слилицу [Сливица].²¹

1 – X – 916.

На истом месту.

2 – X – 1916. год.

На истом месту.

3 – X – 916. год.

На истом месту.

4 – X – 916. год.

На истом месту.

5 – X – 916. год.

На истом месту.

6 – X – 916. год.

На истом месту између 5. и 6. ноћу кренусмо се и дођосмо до Црноречку чуку.²² 4. примио сам 3. вод – био сам водник. Потпоруч.[ник] Алек.[сандар] Живковић отишао је на стражу у село [Сливицу], а сменио сам се од дужност наредника чете. Дошао редов Благоје Стојановић.²³

7 – X – 916. год.

Били смо цео дан у рову код Шиљату чуку²⁴ јер смо између 6. и 7. дошли на исти положај и сменили смо 3. бат.[аљон] I пешад.[ијског] пука. Овог дана нападоше Немци, али нису могли да успу те су се

¹⁷ Црна река је највећа притока Вардара и тече кроз јужну Македонију. Имала је велики значај на Солунском фронту јер је својим током делила две стране и на њеним обалама су се водиле борбе 1916. и током пробоја фронта 1918. године.

¹⁸ Село Брод се налази на крајњем југу Македоније, на граници са Грчком. Током савезничке офанзиве 1916. године, око села су се водиле жестоке борбе.

¹⁹ Након великог успеха на Кајмакчалану савезничка војска је наставила са офанзивом, спуштајући се према Црној реци. На црноречком луку се одиграла наредна битка након које је био ослобођен Битољ. Прва и Трећа српска армија су имале задатак да крене у продор према црноречком луку, док је Друга армија требало да овлада Добрим пољем и Соколом. У ту сврху су започете припреме и распоређивање трупа. Разлог што је целокупни фронт кренуо тек 18. октобра је тај што су савезничке снаге, тачније француско-руске јединице, веома споро напредовале. Треба напоменути да је највећи терет офанзиве 1916. године изнела српска војска. Француске, енглеске, италијанске и руске јединице, стациониране на Солунском фронту, имале су веома мало утицаја на успехе постигнуте на овом фронту. Углавном су се њихова дејства сводила само на подршку српским јединицама током борби. У неколико наврата је њихова спорост, или чак неактивност, приморавала српску војску да успори напредовање. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 55–57.

²⁰ Добровени је село у јужном делу Македоније у непосредној близини Битоља. На подручју овог села су се водиле жестоке борбе током битке у црноречком луку.

²¹ Аутор погрешно наводи име села, прави назив је Сливица. Ово село се налази у долини Црне реке, југоисточно од Битоља.

²² Није могуће са сигурношћу утврдити где се налази споменути топоним. Пошто аутор већ спомиње село Сливицу, можемо закључити да је ова чука на подручју поменутог села. Идентичне недоумице се јављају и са појмовима: Шиљата чука, Три Шиљка које он наводи у наставку својих бележака. Вероватно су то локални називи за висове и истурене делове планина и брда.

²³ Вардарска дивизија Прве армије је 18. октобра започела напад на непријатељске положаје. Касније се нападу прикључила и Моравска дивизија као и целокупна Трећа армија. Заједничким снагама су Прва и Трећа српска армија оствариле главни циљ операције; бугарске јединице су биле присиљене да се повуку и српска војска је заузела прелазе преко Црне реке и овладала је њеном левом обалом. Бугарске трупе су извршиле повлачење на другу линију одбране. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 56–57; Р. Томас, нав. дело, 404.

²⁴ В. напомену 15.

морали вратити у свој ровове. Артиљерија дејствова са обе стране у највећој мери.²⁵

8 – X – 916. год.

На истом месту. Дејствова артиљерија. Са обе стране дође претходница.

9 – X – 916. год.

Добисмо наређење да се пребацавамо напред из сваку чету по један вод. За тај циљ одређен је из нашу чету 3. вод у који сам био ја. Пребаци се водник Алек.[сандар] Живковић и цео вод, па затим и ја. Ту погинуше каплар Милорад Златковић и редов Анта Стојиљковић, а ранише редове Илију Томашевића, Љубомира Милића и Цветка Петровића. Ту смо седели до у вече, ди добисмо наређење да се повучемо у полазне ровове.²⁶

10 – X – 916. год.

Цео дан у исте ровове. Артиљерија дејствова са наше и непријатељске стране.

11 – X – 916. год.

Цео дан у исте ровове. Артиљерија дејствова са обе стране.

12 – X – 916. год.

На истом месту као и 11. овог месеца.

13 – X – 916. год.

На истом месту као и 12 ов.[ог] м.[есеца].

14 – X – 916. год.

Добисмо наређење да се пребацујемо напред. За тај циљ командир одреди 1, 2. и 4. вод, а 3. вод у четну резерву. Ранише наред.[ника] Љубом.[ира] Анђелковића, поднаредника Витана Милојевића и редова Зарију Златановића.

Дошли су напред означени водови близу до непријатељски ров.²⁷

15 – X – 916. год.

У јутру пребаци се и 3. вод. У вече 15. и 16. ноћу око 2 сата добисмо наређење да нападнемо и да заузмемо непријатељски ров. Кренусмо се напред али ни спазише Немци и почеше да дејствују митраљезима, те смо се морали пред зору да повучемо у полазне ровове.

16 – X – 916. год.

Дању, око 12 сати наш 3. батаљон извршио напад на непријатељ.[ске] ровове и заузесмо их. Звани је положај Редут²⁸ ди сам био лако рањен од непријатеља. Бомбом у леви кук.

После десет минута изврши непријатељ контранапад и вратише ни у наше полазне ровове, јер нисмо имали везу десно са 1. батаљон нашег пука, а лево са Вардарском дивизијом.

На истом положају ранише потпоруч.[ника] Саву Ј. Првуловића, водника 2. вода те сам примио 2. вод и био сам водник над истим. По наређењу командира чете прикупио сам 2. вод. Мало по том наредише да вршимо напад и заузмемо непријатељски ров. Али, пошто непријатељ попуни своје ровове, одуста-

²⁵ Немачке и бугарске трупе су покушале да контранападом поврате изгубљене положаје. Главни удар изведен је изненада 20. октобра и био је усмерен према Првој армији. Овај напад није дао резултата јер су га српске трупе енергичном одбраном одбиле. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 57.

²⁶ Током 22. октобра немачке и бугарске снаге су, под командом пуковника Вајса, покушале да још једним контраударом поврате раније изгубљене положаје. Међутим, српска Прва армија је у садејству са француским снагама одбила напад и нанела велике губитке непријатељу. Након два неуспеха, немачка команда је одлучила да се на овом подручју дефинитивно пређе у дефанзиву. Нови положај је утврђен на коти 1212 која се налазила на Селечким планинама. На том подручју су се наредних дана наставиле борбе. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 57–58; С. Скоко – П. Опачић, нав. дело, 212–213.

²⁷ Почетни успеси током битке на црноречком луку подстакли су команданта Солунског фронта, генерала Мориса Сараја, да пренесе тежиште целокупног фронта на тај његов део. Стога је 17. колонијална дивизија француске војске стављена под директну команду Прве српске армије. Командант ове армије, војвода Живојин Мишић, започео је напад на непријатељске положаје јужно од села Тепавци 27. октобра. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 58.

²⁸ Овде налазимо назив положаја Редут, а у даљем тексту ће бити још оваквих навода када је немогуће лоцирати назив места које аутор наводи. Мишљења смо да су то били колоквијални називи које су сами војници или официри давали одређеним положајима. Имена су често била инспирисана анегдотама, карактеристичним догађајима везаним за тај део фронта, неким објектом или конфигурацијом терена. У овом конкретном случају, редут је назив за утврђене положаје који се налазе на првој линији фронта.

немо.²⁹

17 – X – 916. год.

На истом месту, у рову.

18 – X – 916. год.

На истом месту, у рову.

19 – X – 916. г.

У вече смени нас 3. бат.[аљон] I пука. Повукосмо се у бригадну резерву код Црноречкој чуци.

20 – X – 916. г.

На истом месту.

21 – X – 916. г.

На истом месту.

22 – X – 916. г.

На истом месту.

23 – X – 916. г.

У вече дођосмо код 1. бат.[аљона] у пуковској резерви те га сменисмо. То јест 24.

24 – X – 916. г.

На истом месту, у пуковској резерви. Дејствова артиљерија са наше и непријатељске стране.

25 – X – 916. г.

На истом месту, као 24. ов.[ог] месеца.

26 – X – 916. г.

На истом месту, као и 25. ов.[ог] м.[есеца].

27 – X – 916. г.

На истом месту, као и јучерашњи дан.

28 – X – 916. г.

Као јуче.

29 – X – 916. г.

У вече дођосмо код Редут сменисмо 3. бат.[аљон] 1^{ог} пука.

30 – X – 916. год.

Око подне пребацивамо се напред, да би заваравали тиме непријатеља и олакшали III^{ој} армији на десном крила јер је вршила напад. У вече се вратимо у полазне ровове.³⁰

31 – X – 916. год.

Добимо наређење да нападнемо и заузмемо непријатељски ров. Кренусмо се напред и заузмемо их. Ја и Новица Мољевић први изађосмо и ту се мени предадоше двадесет два немачка војника, која ја посла назад. Ту остадосмо целу ноћ, положај одржасмо.³¹

²⁹ Напад који је Прва армија започела 27. октобра на одбрамбене положаје немачке и бугарске војске, претворио се у жестоку дводневну борбу вођену на тешко приступачном терену под веома лошим временским условима. Иако је српска војска имала одређеног успеха, није имала довољно снаге да овлада непријатељевим рововима и након два дана је враћена на почетне положаје. То је довело до одређеног мировања Прве армије, све до 13. новембра. Напад Треће армије који је ишао правцем Полог – Крапа био је знатно успешнији. На том делу фронта су борбе трајале готово три недеље и због тога је главни смер пробоја преусмерен на ту страну. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 58–59; С. Скоко – П. Опачић, нав. дело, 213–214.

³⁰ Трећа српска армија је, након тронедељних борби, успела 10. новембра да пробије фронт који су браниле бугарске јединице код села Полог. Наредних дана је Дунавска дивизија, уз помоћ Моравске дивизије и артиљерије Прве армије, успела да освоји Полог, Крапу и коту 1195. Због повлачења бугарских снага са овог дела фронта, немачке јединице, које су браниле положај према Првој армији, код села Тепаваца, биле су угрожене на левом боку и због тога су биле принуђене да се повуку како би заштитиле остатак фронта. Померање непријатељевих линија искористиле су српске јединице за прелазак у напад који је резултовао ослобађањем Битоља. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 58–59; С. Скоко – П. Опачић, нав. дело, 213.

³¹ Напад Прве армије, после две недеље мировања, започео је 13. новембра. Око 14 часова је кренуо незауостављив јуриш српске војске. Упркос томе што су немачке снаге пружале снажан отпор, Моравска дивизија, која се налазила на десном армијском крилу, успела је да заузме Облу чуку и зароби преко 600 немачких војника. Вардарска дивизија, која је наступала у централној зони напада, успела је да потисне непријатеља и заузме веома важне положаје у близини Велесела. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 59.

1 – XI – 916. год.

Били смо на истом положају до два сата, ја сам посматрао до јутра, до два сата по наређењу командира чете. Непријатељ вршио напад на десном крилу код 1. батаљона, али је у истом одбијен и бегао је у паничном бекству.

Командант нашег батаљ.[она] Прокопијевић одмах нареди пребацивање у напред. Непријатељска артиљерија тежег калибра дејст.[вова] и неке наше контузова, а неки погибоше, а ми неки се пребацисмо у јаругу и пређомо исту. Наиђомо на једног наредника и осам војника (немачких), који одмах спроведосмо назад код команданта батаљ.[она].

У вече, вратимо се у полазне ровове. Ту бисмо до 12 сати ноћу, кренумо напред и дођомо код село Тепавци.³² Ту се до у јутру утврдисмо и остависмо по једног из десет, а остали се повукомо у јаругу и мало се утврдисмо. Ту бисмо до осам сати. Јави ордонанс батаљ.[она] да је непријатељ одступио. Кренемо се напред, прођомо кроз село и изађомо из село, али на једанпут осу непријатељ ватру из митраљеза и ранише нашег војника. Одједанпут полегасмо и отворимо ватру на непријатеља који беше на косу испред Вардарску дивизију, лево од село.

Ми се задржамо ту гађајући непријатеља док стиже коњица и пешадија идући пољем. Појурише наши коњаници као лавови и све заробише војнике непријатељске, који оступаху. Потом се кренумо напред. Снег поче падати, изађосмо код Три Шиљка³³ и ту се зауставимо пошто је био велики снег и магла која је ометала рад – операцију.³⁴

3 – XI – 916. год.

На истом месту.

4 – XI – 916. год.

На истом месту.

5 – XI – 916. год.

У јутру 4. кренумо напред и дођомо код Шиљак, седло испред Јароток.³⁵ Ноћу преноћимо, а 5. поподне гурнумо напред и заузесмо исти положај. Ноћу преноћисмо. У два сата ишао сам у патролу и дошао до цркву са капларом Ђорђем Мишићем, редовима Милованом Стаменковићем и Браниславом Милутиновићем и натраг се вратимо здрави и весели.³⁶

6 – XI.

У јутру опет са истим војницима у патролу – предходницу. Дођомо испред коту 1050 у додир са непријатеља и ту се задржасмо. Ту преноћимо.³⁷

³² Село Тепавци налази се на југу Македоније, двадесет три километра источно од града Битоља. Веома важне борбе су се водиле око овог села за време битке на црноречком луку.

³³ Наведени топоним није могуће убицирати. В. напомену 15.

³⁴ Због почетних успеха на овом делу фронта, Моравска и Вардарска дивизија су, у садејству са 17. француском дивизијом, започеле даљи продор 14. новембра. Француске јединице, током овог окршаја, нису имале много успеха и углавном су продор у непријатељеву дубину вршиле јединице српске војске. Незадрживи јуриш двеју српских дивизија, приморао је на повлачење немачке и бугарске снаге. Нови положаји су били у непосредној близини Битоља, што је значило да је одбрана града била доведена у питање. Најбитнији положај налазио се на коти 1212, која је била кључна за овладавање градом. Због тога су се наредних дана на том рејону водиле огорчене борбе. Трећа српска армија је 15. и 16. новембра, упркос ветру и снегу, успела да угрози непријатељеве положаје. Наредних дана је и Прва армија предузела нове нападе и у сарадњи са Трећом армијом дошла надомак Битоља. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 59–60.

³⁵ Није могуће прецизно утврдити где се налазе ова два географска појма. У литератури се спомињу јароточки висови и сличне конструкције. Мишљења смо да су ова два појма везана за нека узвишења која се налазе у близини Битоља. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 60.

³⁶ Преломни тренутак се десило 18. новембра када су делови Треће и Прве српске армије успели да овладају рововима, који су се налазили на коти 1212 и да их после енергичног контраудара одбране. Овакав развој догађаја принудио је немачке и бугарске снаге да се повуку. Трећа армија је тога дана успела да заузме коту 1212 и Ивенску косу, док је Прва армија овладавала превојем између јароточких висова и коте 1212. Командант немачко-бугарске групе армије, генерал Белов, у ноћи 18. на 19. новембар, због новонастале ситуације, био је принуђен да изда заповест о повлачењу. Нови положаји су били на линији: Пелистер – Кироварица – Добромир – кота 1050 – гребен Селечке планине. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 60–61.

³⁷ Ујутру, 19. новембра у 10 часова, 1. пук српске Коњичке дивизије ушао је у ослобођени Битољ. То је био највећи успех савезника на Солунском фронту, све до његовог пробоја 1918. године. Српска војска је коначно ступила на своје тле и започет је процес ослобођења отаџбине. Морал међу војницима и официрима је након ових успеха био на високом нивоу.

7 – XI – 916. г.

Око три сати поподне зауземо коту 1050 и ноћу се утврдимо.³⁸

8 – XI – 916. г.

У јутру око седам сати непријатељ изврши контранапад и заузе наше ровове. Мене ранише бомбом у десну страну, у слепо око, испод већу, десни образ и браду.

Кад је све то било јавим се моме воднику потпоручнику Александру Живковићу и прођох кроз чету назад да се превијем. Нисам отишао ни сто метара, а непријатељ заузе косу. Ја кад видех то, нађох једну јаружницу – заклончић, ди се заклоних мало. Пао сам у несвест и ту сам лежао мало. По том се проборавих и привих се сам, већ како сам могао. Видим се у опасности јер непријатељ беше близу и бацаше бомби од којих парчад долазише код мене. Мислио сам да су се наши повукли у ровове из које смо пошли 7. ов.[ог] м.[есеца]. Па се онда решим да се оданде извучем по цену живота. Јурнем наједанпут па ме непријатељ гађа из пушака и митраљеза; и мене срећом нити ранише нити убише. Одатле се извучем и ишао сам даље низ јаругу. Пређем реку и дођем у село Орехово.³⁹ Нађем комесара Недељка те ми показа привијалиште 16. пука. Дођох на истом. Приви ме лекар и пешке упути за село Добровени у I завојишту⁴⁰. Завојиште беше кренуло из Добровени те се јавим у II завојиште Дунавске дивизије и ту преноћим.⁴¹

9 – XI – 916. год.

У јутру ме упутише за даље пешке, нађем уз пут кола и довезем се у Крушеград.⁴² Свратим у I завојиште Дринске дивизије те се мало одморих. Оданде продужим за даље, нађем уз пут аутомобил и довезем се у Соровић⁴³ у III завој.[иште] Моравске дивиз.[ије] и ту преноћисмо.

10 – XI – 916. год.

У јутру око десет сати попе се у воз и у вече стигох у Солун. Преноћисмо у шупама, у носила која су нарочито спремљена за спавање.

11 – XI – 916. год.

Око осам сати прозваше ме и уђох у аутомобил; одвезоше у енглеску болницу ди сам пробавио двадесет четири дана.

Од 12. XI. до 4 – XII – 1916. год.

У Енглеској болници.

5 – XII – 1916. год.

У јутру, упутише ме у српском депоу. Попесмо се у аутомобилу и дођосмо код команданта места. Оданде дођоше на пристаниште и попесмо се у лађу и отераше ни за Седес⁴⁴, у српском депоу и ту пре-

У наредним данима се офанзива наставила, али смањеним интензитетом. Српске јединице су покушавале да одбаце непријатеља даље од Битоља, али због великог замора и појачања које му је пристигло ова замисао није спроведена у дело. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 61.

³⁸ Након ослобађања Битоља, српске јединице су покушавале да наставе даљи продор у дубину непријатељске територије, али је до тог времена њима пристигло појачање. Борбе су највише вођене око коте 1050 током 20, 21. и 27. новембра. Овај положај је у три наврата прелазео из руке у руку и на крају су немачко-бугарске јединице успеле да га одбране. Битољ је био ослобођен, али је све до 1918. године био поприште сукоба две стране јер се налазио на првој линији фронта. – С. Скоко, Бој на Кајмакчалану, 61.

Након непрекидних борби које су трајале три месеца, обе стране су се почетком децембра утврдиле на својим тадашњим положајима. Од тог тренутка започео је тзв. *рововски рат* који је трајао скоро две године. Продор српске војске, подржан од стране француских и руских трупа, након Битке на Кајмакчалану, ишао је четрдесет километара у дубину непријатељске територије.

³⁹ Село Орехово се налази на југу Македоније, шест километара од града Битоља.

⁴⁰ То је колоквијални назив за превијалиште.

⁴¹ В. напомену 31.

⁴² Врло вероватно се ради о месту Перасма, селу које се налази на северу Грчке. Локално име које користе припадници словенских народа гласи Крушево или Кучковени. Аутор забелешки касније наводи село Добровени и град Соровић, односно Аминдео. Село Перасма се налази на пола пута између ова два наведена места и вероватно се на њега мисли. Једини помен конкретно овог имена налазимо у новинским насловима који говоре о Солунском фронту. У тим натписима се наводи да је „Крушеград“ у области Флорини. Управо је и село Перасма у тој регији која се налази на северу Грчке, а и словенизовано име може бити погрешно наведено, услед непознавања дијалекта или погрешног тумачења.

⁴³ Соровић је град на северу Грчке. Ово је словенизовано име, а у оригиналу име места гласи Аминдео.

⁴⁴ Седес је био војни аеродром у близини Солуна. Овај аеродром је формиран за време балканских ратова и био је од великог значаја током операција на Солунском фронту. На њему су српски пилоти-извиђачи имали обуку. Данас се на том

ноћих.

6 – XII – 1916. год.

На истом месту био сам у цркву, кад се вратих из цркву, славих мало моју славицу.⁴⁵
Ту сам седео све до 14 – XII – 916. год.

14 – XII – 916. год.

Кренусмо се аутомобилима из Солуна за положај. Тај дан дођосмо у Водену⁴⁶ и ту преноћисмо.

15 – XII – 916. год.

У јутру кренусмо аутомобилима и дођосмо у село Неокази⁴⁷ ди преноћимо по кућама.

16 – XII – 916. год.

Енглези који су арили аутомобиле вратише се са истим, а ми пешке продужисмо за село Бачи где се јависмо у армију и ту преноћимо. Са нама је иша' један официр у спровод.

17 – XII –

У јутру, кренемо за у дивизију. Дођосмо у дивиз.[ију] ди ни прозваше и упутише у своју чету. Дођох у чети десно од села Орехово, ту беше наша канцеларија. Преноћисмо.

18 – XII – 916. год.

У јутру, вратисмо се у село Полог.⁴⁸ У резерви. Сменише ни Талијани.

Сл. 4. Ратни другови за успомену, први слева, Александар В. Цветковић, 1918.

месту налази Музеј ваздухопловства. В: Б. Циглић, *Крила Србије: ваздухопловна команда и авијатика српске војске: 1912–1920*, Београд 2009, 167–218.

⁴⁵ Наведене године и следеће спомиње се прослава крсне славе 6. децембра. То је по јулијанском календару био дан када се празновао свети Никола што је била и слава аутора *Бележника*.

⁴⁶ Стари, словенски назив, за град Едеса који се налази у северној Грчкој, био је Воден.

⁴⁷ Неокази је словенизовано име грчког села Неохораки које се налази на самој граници између Грчке и Македоније.

⁴⁸ Село Полог се налази на југу Македоније, источно од града Битоља, на обронцима Селечке планине. Ово село је данас без становника.

12. ди нас смени Југе у дођоно село
 село у див. резерви коју смо били
 до 17 об. м. ди у јужну крену смо и
 дођоно у водах истротилена и ода
 идо кренемо и дођемо у Репари
 и коју смо борили све до 12. IV
 12-IV-1917 год у Добровени у котор 28 IV 1917
 28-IV-1917 год формирани јачина, бав. и и
 и ја сам ирешао у ишој вришти сам 2 в
 мене ише. Био сам до 1. V об. год на у
 1. V-1917 год. Цео дан код Добровени у

Лотор. ишима ново
 2. V-1917 год Бележник
 Био сам са вришти и до у Тарану цео дан
 смо се везали.

6. јануар 1917 – 31. децембар 1917. године

3. IV-1917 год. На иштом месту
 и Југе.
 4. IV-1917 год. Кренуто се из Добро-
 вени, и дођоно истрот село Петелина
 5. IV-1917 год. На иштом месту ради-
 ми смо ишом.
 6. IV-1917 год. До ишом на рад ко
 ишом ирешао сам до у ренов. од Нај
 Јована Николитра
 7. IV-1917 год. Предао сам у ишом
 држурено нареж. ишом ирешао Милосавићу
 ко ишом на рад.
 8. IV-1917 год. Цео дан на рад. ирешао. уш.
 9. IV-1917 год. До ишом рад од ишом
 ирешао и ишом оружи.
 10. IV-1917 год. Пре и ишом ишом на рад.
 11. IV-1917 год. Цео дан на рад око ишом
 не долазише ишом. аероплан и 1. еска-
 дрила одгосно 10 аероп. и баваше бав.
 код Сакучево.
 12. IV-1917 год. Цео дан на рад.
 13. IV-1917 год. Цео дан на рад, а ја

Сл.5. Ратни другови (гардисти) за успомену (на полеђини): *Прими срдачан поздрав од мене Цветка Живковића* (из Шпаја, фамилија Јовинци) и *Светозара Николића* (село Долац) 1918.

Били смо на истом месту све до **5 – I – 1917. год.** Тада је расформиран наш 16. пук⁴⁹ и дођомо у III пуку око подне, а по подне кренемо за на положај. Сменисмо II пук код село Рапеш⁵⁰ [Рапеш].

⁴⁹ Врховна команда српске војске је, након великих губитака и немогућности попуне јединица, била принуђена да изврши другу реорганизацију трупа на Солунском фронту. Крајем децембра 1916. и почетком 1917. године расформирани су четврти пешадијски пукови који су се налазили у саставу дивизија. То је био случај и са 16. пуком Моравске дивизије, чије је људство распоређено у остала три пука. Наредник Александар Цветковић се од тог тренутка налазио у саставу 3. пешадијског пука где је и остао до краја рата и демобилизације. Марта месеца 1917. године извршена је још једна велика промена у српској војсци. Наиме, расформирана је Трећа армија и њене јединице су биле прекомандоване у састав Прве армије коју су од тог тренутка чиниле: Моравска, Дунавска, Дринска и Коњичка дивизија. Другу армију су чиниле: Тимочка, Шумадијска и Вардарска дивизија (касније преименована у Југословенску). – Д. Денда, Српска војска у Првом светском рату, 7–8.

Српска војска на Солунском фронту је током офанзиве 1916. године претрпела осетне губитке јер је у највећој мери она изнела сав терет борбених дејстава. Највећи проблем је био у томе што није било могуће попунити јединице. Врховна команда и Влада Краљевине Србије су покушале да попуну изврше уз помоћ добровољаца и ратних заробљеника који су припадали јужнословенским народима, а борили се на страни Централних сила јер су били њени поданици.

Пропаганда је вршена међу, претежно српским, исељеницима, широм света. Припадници других југословенских народа су се такође одазивали на апеле српске владе. Били су то углавном Хрвати и Словенци, међутим њихов број је био знатно мањи. Највише ратних заробљеника, који су припадали јужнословенским народима, било је у логорима на Источном, а мањи број је био заробљен на Италијанском фронту. Заробљеници на Источном фронту су у великом броју, након заробљавања, приступали руској војсци као добровољци, формирајући одреде.

Регрутовање и пребацивање добровољаца са разних страна био је јако тежак и мукотрпан посао. Италијани су упорно одбијали да дозволе слободно изјашњавање заробљеника по овом питању јер су имали претензије на исте територије као и будућа држава Јужних Словена. Руска војска и званичници руске државе су подстицали ратне заробљенике да се пријаве и наставе свој ратни пут у српској војсци, на Солунском фронту. Међутим, након пораза Румуније, крајем 1916, и Фебруарске револуције 1917. године у Русији, није било могуће наставити овај процес. Уз све ове потешкоће, јавио се и проблем транспорта трупа до Солуна јер је увек постојала опасност од напада немачких подморница у Средоземљу.

Упркос свим тешкоћама, до 1918. године је српска војска ојачана са 21.074 добровољаца који су служили у разним родовима војске. Добровољци приспели са америчког континента били су распоређени по разним јединицама српске војске. С друге стране, добровољци који су дошли из Русије су задржали већ постојеће формације и касније су ушли у састав новоформиране Југословенске дивизије, настале спајањем Вардарске дивизије и добровољачких јединица. – П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Београд, 1984, 55–62.

⁵⁰ Право име села је Рапеш и налази се у јужном делу Македоније, тридесет осам километара североисточно од Битоља. Током Кајмакчаланске битке ово село је било поприште сукоба и као последица тога, готово у потпуности је било срушено.

Друго поглавље

6. јануар 1917 – 31. децембар 1917. године6 – I – 917. год.

Цео дан у рову, ништа се значајније није догодило.

7 – I – 917. год.

Цео дан на истом месту, ништа се значајније није догодило.

8 – I – 917. год.

Цео дан на истом месту, ништа се значајније није догодило.

9 – I – 917. год.

Цео дан у рову, ништа се значајније није догодило.

10 – I – 917. год.

Цео дан у рову, ништа се значајније није догодило.

11 – I – 917. год.

На положају до у вече ди нас смени I пук и дођомо код село [...] у див.[изијској] резерви. Ту смо били до 17. ов.[ог] м.[есеца] ди у јутру кренусмо и дођосмо у Полог. Преноћисмо и оданде кренемо и дође-мо у Канини⁵¹ [Канино] и ту смо боравили све до 12. фебруара.

12 – II – 917. год.

У Добровени у логор до 28. II 917.

28 – II – 917. год.

Формирана је 4. чета 1. бат.[аљона] III позива и ја сам прешао у истој. Примео сам 2. вод исте чете. Био сам до 1. IV ове године на истом месту.⁵²

1 – IV – 917. год.

Цео дан код Добровени у логор, ништа ново.

2 – IV – 917. год.

Христово Васкрсење и био сам са Вулем из Белу Паланку. Цео дан смо се веселили.

3 – IV – 917. год.

На истом месту као и јуче.

4 – IV – 917. год.

Кренумо се из Добровени и дођомо испред село Петелина⁵³ [Петалино].

5 – IV – 917. год.

На истом месту, радили смо пут.

6 – IV – 917. год.

До подне на рад, поподне примио сам дежурство од наредника Јована Николића.

7 – IV – 917. год.

Предао сам у подне дежурство наред.[нику] Димитрији Мирковићу, по подне на рад.

8 – IV – 917. год.

Цео дан на рад, правили пут.

9 – IV – 917. год.

До подне рад, од подне прање и чишћење оружје.

10 – IV – 917. год.

Пре и после подне на рад.

⁵¹ Назив села је погрешно наведен. Име села гласи Канино и оно се налази на крајњем југу Македоније, на граници са Грчком.

⁵² Реорганизација српске војске, започета крајем 1916. године, донела је велике промене на свим нивоима, а све зарад повећања ефикасности. Треба напоменути да је у том периоду већ почео да пристиже део добровољаца што је довело до тога да је било могуће извршити попуну јединица.

⁵³ Аутор *Бележника* прави грешку приликом навођења села. Прави назив места је Петалино и позиционирано је на крајњем југу Македоније, шест километара од границе са Грчком. Село се налази на обронцима планине Нице и према последњем попису становништва у њему нема становника.

11 – IV – 917. год.

Цео дан на рад, око подне долазише непријатељски аероплани, једна ескадрила, односно десет аероплана, и бацаше бомбе код Сакуљево.⁵⁴

12 – IV – 917. год.

Цео дан на рад.

13 – IV – 1917. год.

Цео дан на рад, а ја сам са коњима из нашег батаљона носио артиљеријску муницију (гранате) из [Петалино] за село Флоку.⁵⁵

14 – IV – 1917. год.

До подне ме поштеди командир, по подне издаде ми плату у француској монети. Четрдесет пет франака, од тих одби инвалидски фонд 1,35 примио сам свега 43,60.

15 – IV – 917. год.

До подне на рад, од подне примио сам дежурство од наред.[ника] Лазара Миладиновића.

16 – IV – 917. год.

Пре подне на рад, по подне на прање. Пре подне долазише непријатељски аероплани. Оборише један француски који је пао у нашој територији.

17 – IV – 917. год.

Цео дан на рад.

18 – IV – 917. год.

Цео дан на рад.

19 – IV – 917. год.

Цео дан на рад.

20 – IV – 917. год.

Цео дан на рад. Пре подне долази непријатељски аероплан, пусти три бомби код село [Петалино], погинуше дванаест војника и седамнаест коња.

21 – IV – 917. год.

Цео дан на рад.

22 – IV – 917. год.

Цео дан на рад. Артиљерија дејствова на положај цео дан.

23 – IV – 917. год.

Пре подне на рад, по подне одмор. Топови дејствоваше на положај.

24 – IV – 917. год.

Цео дан на рад. Артиљерија цео дан дејствова.

25 – IV – 917. год.

Пре подне официри и наредници код команданта пука ради упознавањем са бацањем бомби из тромблona.⁵⁶ По подне примио сам дежурство од наред.[ника] Мих.[аила] Ицића. Цео дан арт.[иљерија] дејствова. Као и ноћу.

26 – IV – 917. год.

Пре подне био сам дежуран, око подне предао сам дежурство нареднику Радисаву Радосављевићу. По подне одмор.

27 – IV – 917. год.

Око 9 сати кренусмо и дођосмо источно од село [Петалино] и ту се улогорисмо.

28 – IV – 917. год.

На истом месту, одмарао сам цео дан.

⁵⁴ Сакуљево или Сакулево назив је села које се налази на северу Грчке на граници са Македонијом. Ово село је било важно чвориште за пругу која је повезивала Солун и Битољ. Назив овог места је промењен 1928. године и гласи Марина.

⁵⁵ Иако аутор *Бележника* наводи место Флоку као село, то је вис који се налази у непосредној близини Кајмакчалана. Вероватно је након освајања овог врха и успешне офанзиве 1916. године савезничка артиљерија заузела положаје на његовим обронцима због одличне стратешке позиције.

⁵⁶ Тромблон је саставни део пушке или додатак који се накнадно монтира и служи за испаливање посебних, тромблонских мина. Може се рећи да је то врста минобацача који се користио током рововских борби, претежно за узнемиравање непријатеља и уништавање мањих фортификацијских објеката.

29 – IV – 917. год.

Пре и после подне на рад.

30 – IV – 917. год.

Био сам за лекарску помоћ, добио сам лек и три дана поштеду.

1 – V – 917. год.

Под поштедом.

2 – V – 917. год.

Под поштедом.

3 – V – 917. год.

Пре и после подне одмор.

4 – V – 1917. год.

Цео дан у логору.

5 – V – 1917. год.

До подне сам одмарао, пошто сам примио дежурство од наред.[ника] Михаила Благојевића

6 – V – 917. год.

До подне сам дежурао, потом сам предао наред.[нику] Радисаву Радосављевићу.

7 – V – 1917. год.

На истом месту одмор.

8 – V – 1917. год.

Долазио је непријатељски аероплан и баци бомбу у 1. чету, погинуше три војника.

9 – V – 917. год.

Цео дан на истом месту.

10 – V – 917. год.

Цео дан на истом месту.

11 – V – 917. год.

Цео дан на истом месту. Ноћу смо се кренули око десет сати и отишли смо близу до положај под село Груниште⁵⁷ и ту преноћисмо.

12 – V – 917. год.

Дању смо преседели на истом месту ди смо и дошли а у вече дошли смо у ровове и сменили смо Русе (6. руска чета).

13 – V – 917. год.

Непријатељ бомби из [нечитко] топа. Ми цео дан [нечитко].

14 – V – 917. год.

Цео дан у рову.

15 – V – 917. год.

На истом месту, у рову.

16 – V – 917. год.

На истом месту, у рову.

17 – V – 917. год.

На истом месту, у рову.

18 – V – 917. год.

На истом месту, у рову. Непријатељ баци неколико граната из топова на наше ровове.

19 – V – 917. год.

На истом месту, у рову.

20 – V – 917. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило, сем што баци неколико граната из топова.

21 – V – 917. год.

Дан је прошао на миру, ми цео дан у рову.

⁵⁷ Село Груниште се налази у јужном делу Македоније и у непосредној је близини границе са Грчком. У односу на Битољ, ово насеље је смештено педесет километара источно, на обронцима планине Ниџе.

22 – V – 917. год.

Цео дан у рову, у вече смени нас 4. чета 3. батаљона, а ми дођосмо код село Будимирци⁵⁸ у пуковској резерви.

23 – V – 917. год.

Војници на рад, на положају. Ја сам био и осматрач од 1 – 4 сата.

24 – V – 917. год.

На истом месту. До подне сам одмарао, око подне примио сам дежурство од наред.[ника] Мих.[ила] Благојевића. По подне примио сам плату, педесет пет франака од тих инвалидском фонду 1,65.

25 – V – 917. год.

Пре подне предао сам дежурство нареднику Радисаву Радосављевићу. Ноћу смо били на рад на копању пасивне заклоне. Свађа са наредника Перовића.

26 – V – 917. год.

Били смо на рапорт командиру. Са Перовића и ја пређем у 3. вод у вече на рад.

27 – V – 917. год.

Дању и ноћу одмарали смо.

28 – V – 917. год.

Пре подне ишли смо на дезинфекцију. По подне одмор. У вече чета је отишла на положај, а ја сам остао за осматрача, био сам од 1 до 4 сати.

29 /V – 917. год.

Пре и после подне у пуковској резерви, ноћу смо били на рад, војници су носили ножеви на положај.

30 /V – 917. год.

Пре и после подне у пуковској резерви. Одмор ноћу. На положај копали смо спроводницу.

31 /V – 917. год.

Пре и после подне одмарао сам. Од 9 – 1 сат ноћу посматрао сам противу сигнале непријатељске, од 1 сат сам спавао.

1 /VI – 917. год.

Пре и после подне одмарао сам. У вече сменили смо на положају 4. чету 2. бат.[аљона] III пешадијског пука, испред село Старовину⁵⁹[Старавина].

2/VI – 917. год.

Цео дан у рову, ноћу ништа важно.

3/VI – 917. год.

Цео дан у рову, ништа значајније у току ноћи није се догодило.

4/VI – 917. год.

Цео дан у рову, ништа се значајније у току ноћи није догодило.

5/VI – 917. год.

Цео дан у рову, ноћу пушкарање.

⁵⁸ Село Будимирци је смештено на једној висоравни која се налази на планини Нице. Удаљено је педесет километара источно од града Битоља и у непосредној је близини границе са Грчком.

⁵⁹ Прави назив насеља је Старавина и оно се налази у јужном делу Македоније, удаљено десетак километара од границе са Грчком. Као и остала поменута села у овом делу забелешки налази се педесет километара источно од Битоља.

На том подручју, у близини планине Нице, била је стационирана Моравска дивизија у чијем саставу је био пук аутора *Бележника*. Током овог периода није било готово никаквих дејстава на Солунском фронту. Након велике офанзиве 1916. године обе стране су се утврдиле на својим положајима и чекале су развој ситуације на осталим фронтовима. Непосредним сведочењем наредника Александра В. Цветковића можемо видети како је изгледао рововски рат. Активности су се сводиле на повремено пушкарање, размену артиљеријске ватре и узнемиравање непријатеља бомбардовањем из ваздуха. Остале активности су углавном биле усмерене на градњу и поправку путева, порушених објеката у позадини и учвршћивање постојећих позиција.

До краја 1917. године извршен је један напад српске војске у рејону Доброг поља, али су бугарске и немачке снаге енергичном одбраном успеле да спрече продор савезника. План напада је осмислила Врховна команда српске војске и касније ће, током планирања пробоја фронта, управо то бити главна смерница за одређивање места где ће бити извршен главни продор.

6 – VI – 917. год.

Цео дан у рову, у 3 сати по подне непријатељ је избацио двадесет-двадесет пет гранате на наше ровове. Ноћу пушкарање.

7 – VI – 917. год.

Цео дан у рову, дању наша арти.[љерија] тукла је непријатељеве ровове. Ноћу пушкарање.

8 – VI – 917. год.

Цео дан у рову, око подне бацио је непријатељ неколико рововске бомби, рани Илију Илића и контузова Новака Поповића, обојица редови. Ноћу пушкарање.

9 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. По подне баци непријатељ неколико брдских граната и обали џакчиће између друге и треће десетине 3. вода. Ноћу пушкарање.

10 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. Долазили су команданти дивизија, пука, батаљона. У вече сам се јавио у 4. чету 3. батаљона, а према наредби команданта пука број [...] од [...] јуна 1917. год. и распоредио ме командир у 3. вод.

11 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. Командир ми стави примедбу што војници не копају ровове по наредби наредника Дукића. Ноћу ништа значајније није се догодило.

12 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. Непријатељ избацио неколико бомби из азановог топчета.⁶⁰ Ноћу смо намештали жицу.

13 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. Непријатељ је бацио неколико граната из тежег калибра и рани каплара Вукоја Ракића. Ноћу смо намештали жицу.

14 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. Ноћу пушкарање.

15 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. Ноћу пушкарање.

16 – VI – 917. год.

Цео дан у рову. Ноћу око једанаест сати смени нас 4. вод 4. чете 3. батаљона II пешадијског пука и ми дођосмо у дивиз.[ијској] резерви.

17 – VI – 917. год.

Цео дан у дивиз.[ијској] резерви. Око 11 сати чета је ишла на прање.

18 – VI – 917. год.

Цео дан у дивиз.[ијској] резерви, око подне примио сам дужност наредника чете од Дукића, и 2. вод.

19 – VI – 917. год.

Цео дан у дивизијској резерви. Ноћу у логор спавали војници. На рад од 9 – 1 сат.

20 – VI – 917. год.

Цео дан у дивиз.[ијској] резерви. Око 9 сати чета је ислана дезинфекцију, у 3¹⁵ сати био сам за канцеларијски материјал у пуковском штабу.

21 – VI – 917. год.

Цео дан у дивиз.[ијској] резерви. У вече у 10.45 почео месец да се усија, трајало је 15 минута, и потом овлада помрчина.

22 – VI – 917. год.

Цео дан у дивиз.[ијској] резерви. У вече чета на рад од 9 – 12 сати.

23 – VI – 917. год.

Цео дан у див.[изијској] резерви. У вече на рад од 9 – 12 сати.

⁶⁰ Вероватно се ради о тромблонским минама. На овај појам наилазимо у наставку *Бележника* и судећи према томе како се о њему пише, можемо закључити да је реч о минобацачким пројектилима које су испаливале обе стране током рововских борби.

24 – VI – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Дању одмор, у вече на рад од 9 – 12 сата код село Будимирци, радили смо до 10.45 мин. Одатле дође потпору.[чник] инжињерски и одведе нас код батерију те смо ту продужили до 12 сати.

25 – VI – 917. год.

У дивизијској резерви. Дању одмор као и ноћу, сем што су по подне војници били на прање.

26 – VI – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. У вече од 9 – 12 сати војници су били на рад у 4. борбеној линији.

27 – VI – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. У вече одмор, као и дању.

28 – VI – 917. год.

У дивиз.[ијској] резер.[ви]. Дању одмор, у вече војници на рад од 9 – 12 сати.

29 – VI – 917. год.

У дивиз.[ијској] резер.[ви]. Дању одмор као и ноћу одмор.

30 – VI – 917. год.

У див.[изијској] резер.[ви]. Дању и ноћу одмор.

1. јула 1917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Дању и ноћу одмор.

2 – VII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Дању одмор, у вече у 20 сати дошли смо у пуковској резерви код село Будимирци, сменили смо II пешад.[ијски] пук.

3 – VII – 917. год.

У пуков.[ској] резерви, дању одмор. Истог дана изашла је и наредба команданта пука Бр. 322 од [...] ов.[ог] месеца текуће год. тачка I под 3, а на основу уредбе о положајима одобрено ми је останак на II року службе у кадру од 28. јуна 1917. год.

4 – VII – 917. год.

У пуковској резерви, дању одмор, у вече чета на рад од 9 – 12 сати.

5 – VII – 917. год.

У пуков.[ској] резер.[ви]. Дању одмор као и ноћу, после подне долазио командант батаљ.[она] и држао говор војницима о реду и дисциплини у војсци.

6 – VII – 917. год.

У пуковској резерви. Одмор дању, а у вече на рад од 10 – 1 сат. Кад смо се вратили од рад дошли смо до 1. чету нашег батаљона. Поче да дејствује непријатељева артиљер.[ија] на ровове 2. батаљона нашег пука и избацише 400–500 граната.

7 – VII – 1917. год.

У пуковској резерви. Дању одмор, у вече око 9 сати дођосмо код 1. чету нашег батаљ.[она] и спавасмо до 2:30 сата, ди се по том покренусмо и дођосмо на положај у II борбеној линији, позади 2. чету 1. бат.[аљона] и ту смо радили.

8 – VII – 917. год.

У 4.30 часа почели смо рад, до 9 сати. Одмор до 15 сати. Од 15 сати радили смо до 19.30 часа и после у приправност у истом месту.

9 – VII – 917. год.

Цео дан одмор у пуков.[ској] резер.[ви]. После подне били су војници на прање и купање. Ноћу одмор, спавање.

10 – VII – 917. год.

Чета је била на рад код 1. чете нашег бат.[аљона]. Рад од 5 – 8 по подне. Од 5 – 8 ноћу, одмор у логору.

11 – VII – 917. год.

Чета на рад цео дан. У ноћ у логор, одмор.

12 – VII – 917. год.

У пуков.[ској] резерви. Одмор ноћу. Ништа ново, сменили смо 4. чету 1. батаљ.[она] на положај.

13 – VII – 917. год.

Цео дан у рову. Ноћу пушкарање.

14 – VII – 917. год.

Дању и око подне био сам у пуков.[ском] штабу за пушку коју су војници оставили у земуници и нашао је 1. батаљон и предао пуку. Исту сам предао Витомиру. Ноћу ништа важно, сем пушкарање.

15 – VII – 917. год.

Цео дан у рову. Непријатељ око подне баци неколико азанова. Ноћу око 11.30 минута, непријатељска артиљерија моментално поче да дејствује и приметише се нека непријатељска одељења. Бацили смо сигнале и поче наша артиљерија да дејствује, у тај мах рефлектор позади II пука сину и поче да осветљава на непријатељ.[ске] ровове испред нас.

Борба је трајала један сат и до јутру је била тишина.

16 – VII – 1917. год.

У рову. Ништа значајније у току ноћи није се догодило.

17 – VII – 917. год.

У рову. Ноћу је непријатељ бацио петнаест комада бомби на фронту наше чете из азановог топчета.

18 – VII – 917. год.

У рову. Ноћу испред село [Старавина]. У 23h код 2. батаљона непријат.[ељска] артиљ.[ерија] тукла је ровове 2 бат.[аљона] а у исто време је и наша артиљер.[ија] тукла непријат.[ељске] ровове.

19 – VII – 917. год.

У рову. Дању, као и ноћу ништа ново.

20 – VII – 917. год.

У рову. Дању ништа ново. Ноћу пушкарање.

21 – VII – 917. год.

У рову. Дању, као и ноћу, ништа важно није се догодило

22 – VII – 917. год.

У рову. Дању, као и ноћу, ништа значајније није се догодило.

23 – VII – 917. год.

Као и 22. овог месеца.

24 – VII – 917. год.

У рову. Дању и ноћу ништа се значајније на фронту наше чете није догодило, осим код Црну реку активирање обеју артиљерија.

25 – VII – 917. год.

У рову. Дању и ноћу ништа се значајније није догодило на фронту наше чете.

26 – VII – 917. год.

У рову. Дању ништа значајније, ноћу смени нашу чету 2. чета нашег батаљ.[она] и дошли смо у батаљ.[онској] резерви.

27 – VII – 917. год.

У батаљ.[онској] резерви. У вече са дванаест људи био сам код 3. чету нашег батаљона на рад од 20 – 1 сат.

28 – VII – 917. год.

У батаљ.[онској] резерви. Војници, једни на поседање, једни на рад код 3. чету.

29 – VII – 917. год.

У бат.[аљонској] резер.[ви]. Дању војници на рад праве земунице. У вече једни на поседање, а једни на рад код 3. чету.

30 – VII – 917. год.

У бат.[аљонској] резер.[ви] ноћу на рад војници.

31 – VII – 917. год.

У бат.[аљонској] резерви. Ноћу на рад војници.

1 – VIII – 917. год.

У бат.[аљонској] резер.[ви]. Ноћу војн.[ици] на рад.

2 – VIII – 917. год.

У бат.[аљонској] резерви. Ноћу војн.[ици] на рад.

3 – VIII – 917. год.

У батаљонској резерви. Ноћу 1. вод на поседовање у II борбеној линији, а остали одмарали. У приправност.

4 – VIII – 917. год.

У батаљонској резерви. Ноћу 2. вод на поседоњу, остали у приправност.

5 – VIII – 917. год.

У батаљ.[онској] резерви. 1. вод на поседоње, 2. у приправност.

6 – VIII – 917. год.

У батаљонској резерви. Пре подне издао сам шест шињела доле именованим војницима ове чете: Редову Денчи Дејановићу, Кости Додићу, Светозару Стојановићу, Таси Здравковићу, Драгутину Цветковићу и Младену Китићу. Шињели су примљени од интенданта III пешадијског пука и стари су.

7 – VIII – 917. год.

У батаљонској резерви. У вече смени нас 2. пешадијски пук. Дођосмо у дивизијску резерву.

8 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ноћу ништа ново, војници нису ишли на рад.

9 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ноћу ништа ново, као и 8. ов.[ог] м.[есеца].

10 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ноћу ништа ново, као и 9. ов.[ог] м.[есеца].

11 – VIII – 917. год.

У див.[изијској] резерви. Пре подне ишли смо у амбуланту, на вакцинацију – пелцовање. Ноћу ништа ново.

12 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Дању и ноћу ништа важно.

13 – VIII – 917. год.

У див.[изијској] резерви. Дању и ноћу ништа ново.

14 – VIII – 917. год.

У див.[изијској] резерви. Дању и ноћу ништа важно.

15 – VIII – 917. год.

У див.[ијској] резерви. Дању и ноћу ништа се значајно није догодило.

16 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ноћу ништа важно.

17 – VIII – 917. год.

У јутру у 7 сати поче да дејствује наша артиљерија. Ми смо били на истом месту.

18 – VIII – 917. год.

У дивизиј.[ској] резерви. Артиљерија са наше стране дејствова цео дан. Непријатељска артиљерија избаци неколико граната више нашег логора.

19 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Артиљерија није дејствовала ни са једне стране. Пре подне смо били код 3. чету на поседовање и формирана је чета на три вода. Ја сам примио 2. вод.

20 – VIII – 917. год.

Пре и после подне у дивиз.[ијској] резерви. Око 18 сати непријатељ је избацио десет-петнаест граната из тешког калибра код нашег 3. вода.

21 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

22 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

23 – VIII – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Дању ништа се значајније није догодило, у вече смо дошли на положај

код село [Старавина], положај Велики Видрих.⁶¹ Ту смо сменили 1. чету 1. батаљ.[она] II пука.

24 – VIII – 1917. год.

У рову. Дању ништа ново. Ноћу испред 1. батаљ.[она] пушкарање и бацање бомби са обадве стране. Потпоручник Милош Степановић избаци две бомби, приметио неприј.[атељску] патролу.

25 – VIII – 1917. год.

У рову. Дању ништа се значајније није догодило, ноћу непријатељ баци четири бомби из азановог топчета, ништа штете није пречинио.

26 – VIII – 1917. год.

У рову. Дању ништа значајније. Пред вече дође командир у рову и прекорише што нисам направио справу за бацање ракетли. Ја сам му казао да сам наредио куварима да направе, али они нису. А он мени што нисам набавио и донео једну мотку те сам је ја направио и дао поднареднику Витану да укопа, а ја сам дошао код азановог топчета и хтео сам да га испалим по наређењу командировом. У том моменту оно пуче и мене рани у леву страну, до самог ока, ди сам одмах отишао у амбуланту, ди ми Фрицман извади парче и преви, па даде мазгу и два војника и дођем у пуковску амбуланту.

Кад смо стигли у пуков.[ску] амб.[уланту] скидох се са мазге и уђох у земунци ди бијаше болесници и ту мало поседех док дође др Сибер.⁶² И ту ме пита: јесам ли тешко рањен?; на које сам одговорио да нисам. Даде ми коња са седлом и однесоше ме у II завојиште, ди ме Павловић привио и упути у шатор, ди сам ту и остао. У истом сам дошао ноћу у 1 сат.⁶³

27 – VIII – 1917. год.

Остао сам у II завојишту. Тога дана прошао сам цео дан на танко (без хране) и превијен сам једанпут.

28 – VIII – 1917. год.

У II завојишту. Дању на цео оброк. Ништа ново. Привијан сам два пута.

29 – VIII – 1917. год.

У II завојишту, привијан сам једанпут.

30 – VIII – 1917. год.

У II завојишту. Привијан сам једанпут.

31 – VIII – 1917. год.

У II завојишту. Привијан сам једанпут.

1. септембра 1917. год.

У II завојишту. Ништа ново, сем што сам привијан једанпут.

2. IX – 1917. год.

У завојишту. Нисам привијан, сем Павловић што подиже завој и намаза јодофором.

3. IX – 1917. год.

У истом завојишту. Павловић ми скиде завој и намаза јодофором и геолодијом.

4. IX – 1917. год.

У истом завојишту. У јутру намаза ми рану Павловић јодофором.

5 – IX – 1917. год.

У истом завојишту. Намаза ми рану Павловић борвазелином.⁶⁴

⁶¹ Још један пример навођења положаја који је немогуће прецизно одредити. Вероватно је то био колоквијални назив за одређени ров који се налазио у близини села Старавина.

⁶² Постоје подаци о војном доктору Ђорђу Сиберу као учеснику балканских ратова. Наводи се да је он 1913. године имао чин поручника и као део санитетског одељења налазио се са јединицама српске војске у области северне Албаније. Презиме Сибер није често и из тог разлога можемо да закључимо да се вероватно ради о истој особи. – А. Nedok, *Vojni sanitet tokom operacija srpske vojske u severnoj Albaniji 1912–1913. godine, Vojnosanitetski pregled (67), br. 12, Beograd, 2010, 1034–1035.*

⁶³ Овде можемо видети пример саморањавања што се јако често дешавало војницима због неисправне опреме и муниције. Према сведочењима српских војника, на почетку рата дешавало се да су се војници намерно рањавали како би избегли даље учествовање у ратним дејствима, али то овде није случај.

⁶⁴ Препарати, које наводи наредник Цветковић, служили су за дезинфекцију и чишћење рана. То су у суштини били јод и борна киселина, само су ово стари називи за поменуће медицинске препарате.

6 – IX –

У истом завојишту. Овог дана нисам привијан ни уопште лећен.⁶⁵

7 – IX – 917. год.

У истом завојишту. Нисам лечен.

8 – IX – 917. год.

У истом завојишту. Ништа ново.

9 – IX – 917. год.

У истом завојишту. Ништа ново, сем што ме лекар др потпуковник прегледа и упути ме у команду. Дошао сам у четни профиј⁶⁶ истог дана у вече и ишао сам код доктора Сибера.

10 – IX – 1917. год.

Цео дан у четну команду, као и ноћу.

11, 12, 13.

На истом месту. У вече сам дошао на положај и примио сам 2. вод од поднаред.[ника] Недељка Стојковића који ме заменио до ујутру у рову

14 – IX – 917. год.

На истом месту, у рову. Цео дан и целу ноћ ништа се значајније није догодило.

15 – IX – 917. год.

Цео дан и целу ноћ у рову. Ништа се значајније није догодило, сем што је долазио непријатељ.[ски] аероплан и ниско летео сто метара над нашим рововима, ди смо га гађали пушкама, пушкомитраљезима и митраљезима.

16 – IX – 917. год.

Цео дан у рову. У вече смени нас 1. чета 2. батаљ.[она] нашег пука и ми дођосмо у пуковској резерви.

17 – IX – 917. год.

Цео дан у пук.[овској] резерви. У вече са 2. водом био сам на рад у II борбеној линији.

18 – IX – 917. год.

Цео дан у пук.[овској] резерви и ништа ново.

19 – IX – 917. год.

На истом месту.

20 – IX – 917. год.

На истом месту. Од 8 – 11 сати радио је 2. вод.

21 – IX – 917. год.

Цео дан у пуковској резерви.

22 – IX – 917. год.

Цео дан у пуковској резерви. У вече смо отишли у батаљ.[онској] резерви испред село Будимирци, на десном крилу нашег пука.

23 – IX – 917. год.

У батаљон.[онској] резерви ништа се значајније није догодило. Био сам на рад код 3. чету нашег батаљона.

24 – IX – 917. год.

У батаљонској резерви. Ништа ново. Био сам са водом на поседање у II борбеној линији.

25 – IX –

У батаљон.[ској] резерви. Ништа значајније.

26 – IX – 917. год.

Цео дан у батаљон.[онској] резерви. У вече смени нашу чету 2. пук и ми дођосмо у дивиз.[ијској] резер.[ви]. Приликом смене непријатељска артиљерија бомбардова ровове. У нашој чети ништа ново.

⁶⁵ На овом месту налазимо унос у дневник писан латиницом. До тог датума и након тога је све било писано ћирилицом те је врло вероватно неко други унео податке за овај дан јер је, према сведочењу самог аутора, он био рањен поред ока и спречен да сам упише податке.

⁶⁶ Овај назив се односи на провијант, односно покретну комору војске, са целокупним возним парком, особљем, намирницама и опремом.

27 – IX – 917. год.

На истом месту, ништа ново као и **28, 29, 30, 1 – X -, 2, 3**

3 – X – 917. год.

Ишао сам у наш профијант, примио сам одело за војнике и то: комада чакшире шездесет осам, блуза педесет пет и цокула четрдесет три пара.

4 – X – 917. год.

На истом месту до увече, ди смо се кренули и дошли на рад код село Груниште ди смо сменили 4. чету 2. батаљона нашег пука.

5 – X – 917. год.

На истом месту. Војници на рад.

6 – X – 917. год.

На истом месту. Војници на рад.

7 – X – 917. год.

На истом месту. Војници на рад. Ја сам ишао и предао сам старо одело и то: блуза [...], чакшира [...] и пари цокула [...]. У вече смо дошли у [нечитко].

8 – X – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. На старим местима.

9 – X – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви.

10 – X – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви.

11 – X – 917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. У вече смо дошли у пуков.[ској] резерви код II батаљона.

12 – X – 917. год.

У пуков.[ској] резерви.

13 – X – 917. год.

У пуков.[ској] резерви. Ништа ново, војници на рад.

14 – X – 917. год.

У пуков.[ској] резерви. Војници на рад.

15 – X – 917. год.

У пуков.[ској] резерви. Војници на рад.

16 – X – 917. год.

У пуков.[ској] резерви. Војници на рад.

17 – X – 917. год.

На истом месту. Војници на рад пре и после подне.

18 – X – 917. год.

На истом месту. Војници на рад.

19 – X – 917. год.

Пре и после подне у пуков.[ској] резерви. Војници на рад пре и после подне.

20 – X – 917. год.

На истом месту као и 19. ов.[ог] м.[есеца].

21 – X – 917. год.

На истом месту. У вече, ноћу око 9 сати, дејствова прво непријатељска па затим наша артиљерија. У чети ништа важно није се догодило.

22 – X – 917. год.

Цео дан у пуков.[ској] резерви. Војници на рад, ноћу ништа значајније није се догодило.

23 – X – 917. год.

У пуковској резерви. Дању као и ноћу ништа се значајније није догодило.

24 – X – 917. год.

У пуковској резерви. Дању сам ишао код интенданта III пешад.[ијског] пука и примио сам педесет седам шињела, педесет три капа шајкача, осамдесет пет кесица за резервну храну. Ноћу ништа ново.

25 – X – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. Дању смо издали примљено одело, а ноћу ништа значајније.

26 – X – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. У вече сменили смо 4. чету 1. бат.[аљона] нашег пука и дошли смо у рову код село [Старавина]. Ноћу велико дејство артиљерије код Црну реку. На нашем фронту ништа значајније није се догодило.

27 – X – 1917. год.

У рову. Дању као и ноћу ништа се значајније није догодило.

28 – X – 1917. год.

У рову. Ништа се значајније у току дана и ноћи није догодило.

29 – X – 1917. год.

У рову. Дању и ноћу ништа значајније.

30 – X – 1917. год.

У рову. Дању као и ноћу ништа значајније није се догодило.

31 – X – 1917. год.

У рову. Ништа значајније дању и ноћу.

1 – XI – 1917. год.

У рову. Ништа се значајније није догодило.

2 – XI – 1917. год.

У рову. Ништа значајније у току дана и ноћи.

3 – XI – 1917. год.

У рову. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило.

4 – XI – 1917. год.

У рову. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило.

5 – XI – 1917. год.

У рову. Дању ништа значајније. У вече око 10 сати непријатељ је избацио из азановог топчета две бомби и рани редова II вода Ристу Најдановића. И наша артиљерија бомбардовала непријат.[ељске] ровове.

6 – XI – 1917. год.

У рову. Дању као и ноћу ништа значајније није се догодило.

7 – XI –

У рову. Дању, око подне непријатељ избаци једну бомбу из азанова топа код III вода наше чете и рани потешко каплара Драгутина Митровића а лако: поднареднике Спасоја Јовановића и Лазара Николића, нареднике Милорада Сукића, Лазара Јанковића и Драгомира Анђелковића. Ноћу ништа значајније није се догодило.

8 – XI – 1917. год.

Дању сам био код команданта, радио сам у канцеларији. Љуба је био код брата Владимира на славу. У вече у рову. Ништа значајније није се догодило.

9 – XI – 1917. год.

У рову, ништа значајније у току дана и ноћу.

10 – XI – 1917. год.

У рову. У вече је сменила нашу чету 4. чета 1. батаљ.[она]. Ми смо на место ње у резерви пуковској истога села – Будимираца. Истог дана око 2h дошао сам за коначара⁶⁷, примио сам алат од 4. чету 1. бат.[аљона] и осталу спрему.

11. XI – 1917. год.

На истом месту, у пуковској резерви. Ништа значајније.

12 – XI – 1917. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило.

13 – XI – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. Ништа значајније у току дана и ноћу.

⁶⁷ Коначар је био војник кога је одредио старешина, чији се задатак састојао у томе да иде испред своје јединице и обезбеђује преноћиште.

14 – XI – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. Дању као и ноћу ништа значајније.

15 – XI – 1917. год.

У пуковској резерви. У току дана и ноћи ништа значајније није се догодило.

16 – XI – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. У току дана и ноћи ништа се значајније није догодило.

17 – XI – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. Ништа значајније у току дана и ноћи.

18 – XI – 1917. год.

У пуко.[вској] рез.[ерви]. Ништа значајније.

19 – XI – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. Ништа значајније.

20 – XI – 1917. год.

У пуков.[ској] резерви. У току дана ништа значајније није се догодило. У вече сменили смо 2. чету 1. батаљ.[она] ов.[ог] пука на Московским рововима.⁶⁸

21 – XI – 1917. год.

У рову, на истом месту. Ништа значајније није се догодило.

22 – XI – 1917. год.

У рову, на истом месту. У току дана и ноћи ништа значајније није се догодило.

23 – XI – 1917. год.

У рову, на истом месту. Ништа значајније није се догодило.

24 – XI – 1917. год.

У рову. Дању су долазили: командир и водници 4^{те} добровољачке чете 2. бат.[аљона] овог пука и осматрали положај.

У вече су ни сменили. Мој вод је сменио водник 1. вода потпоручник [?].

Том приликом су погинули од азонову бомбу редов Јован Караџић и Светислав Рајковић.

25 – XI – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви североисточно од село Будимирци. Ништа значајније није се догодило, сем рад код војника.

26 – XI – 1917. год.

У бат.[аљонској] резерви на истом месту. Дању су војници радили из мог вода. У вече смо били са командиром у II борб.[еној] линији те смо осматрали исту.

27 – XI – 1917. год.

У батаљ.[онској] рез.[ерви]. До подне су војници из мог вода радили. По подне на прање, у вече на рад у II бор.[беној] линији.

28 – XI – 1917. год.

У батаљ.[онској] рез.[ерви]. Дању одмор, у вече на рад од 7 – 9h као и 27. ов.[ог] м.[есеца].

29 – XI –

У батаљонској резерви. Дању, као и ноћу, ништа важно. Долазио сам на фронт, те сам смотрио.

30 – XI – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви. Дању, као и ноћу, ништа значајније није се догодило, сем што сам ишао код Воју наредника за ствари за војнике.

1. децембра 1917. г.⁶⁹

⁶⁸ Није могуће утврдити где се овај положај налазио. Слична ситуација као са претходним топонимима за које није могуће закључити где се заправо налазе.

⁶⁹ Средином децембра 1917. године дошло је до смене на месту команданта савезничких снага на Солунском фронту. Генерала Мориса Сараја заменио је генерал Адолф Гијома, такође официр француске војске. Генерал Сарај је од самог формирања фронта па до смене имао јако лоше односе са командама осталих савезничких снага. Веома често се размишљао у својим размишљањима и наредбама са ставовима српске Врховне команде. Међутим, то није био главни разлог његовог смењивања са места главнокомандујућег, већ политички ангажман у својој земљи. Нови премијер Жорж Клемансо и начелника Генералштаба француске војске генерал Фердинанд Фош су због тога донели одлуку да смене генерала Сараја.

Дању у батаљ.[онској] резерви, у вече смо сменили са мојим водом 4. вод 1. чете нашег батаљ.[она]. Ноћу ништа значајније није се догодило.

2 – XII – 1917.

У рову. Дању, као и ноћу, ништа значајније није се догодило, сем што је ноћу командир долазио у 1 сат.

3 – XII – 1917. год.

У рову. Ништа значајније се није догодило у току дана и ноћи. Ноћу је долазио командант и ишли смо на објавници N_o2 те смо обилазили стражаре.

4 – XII – 1917. г.

У рову ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило.

5 – XII – 1917. год.

У рову ништа значајније у току дана и ноћи.

6 – XII – 1917. год.

У рову. Свети Никола, моје крсно име и дочекујем госте: прво у јутру дође из мог вода редов Зафир И. Ђорђевић и честита ми славу па затим Миливоје Момчиловић, болничар Михаило Марковић, поднаредник Сретен Милан, редов Драгутин Тошић, наредник Лазар, поднаредник Недељко, побратим Витомир и отпочесмо весеље. О пићу већ нећу ни говорити. Дође време ручка, а пре тога дође поднаредник Михаило Јоксимовић из 4. чету 1. бат.[аљона] нашег пука, ручасмо па и даље продужисмо пити вино. Тога дана била је велика магла, стражари су били на ноћним објавницама. Кад је све то било гости се растурише, а ја, Витомир и Драгутин отидосмо код командира и честитасмо му славу, и ондак се вратих у рову. У вече је обилазио командант батаљ.[она] у ров и ја сам га свратио те је попио неколико чаша коњака. И наздравио свима војницима који су тај дан славили. Истог дана долази и Воја Филиповић.⁷⁰

7 – XII – 1917. г.

У рову, на истом месту. Ништа значајније није се догодило.

У јутру су долазили прво Љуба, па затим командир са братом Илијом и попише помало коњака и одоше.

8 – XII – 1917. г.

У рову. Ништа значајније није се догодило.

У јутру, отишао сам код Витомира код кујне и седосмо мало, ту беше и Воја. Потом са Витомиром и Војом дођосмо у рову и позвасмо Драгутина Тошића. Почесмо да славимо и трећи дан славу. Добро се накитисмо и они сви одоше, а ја леко те одспавах до у вече. Истог дана са Витомиром сам ишао код кујну, ту је чекао Караџићев брат и тражио је ствари његовог брата. Витомир изнесе новчаник у коме је било четири франка, пет и 1.80 у драхмама и нотес. Брат Караџићев узне нотес, а новчаник са горе поменутом сумом врати, да се купи за исти новац нешто, ма шта било и да војницима.⁷¹

9 – XII – 1917. г.

У рову. Изјутра непријатељ избаци шест-осам гранате из тежег калибра на реону 3. вода.

10 – XII – 1917. год.

У рову до подне. Од подне су војници остали, и даље све до увече. Ја сам дошао за коначара. Ноћу ништа важно.

11 – XII – 1917. год.

У дивизијској резерви. Ништа значајније није се догодило.

Нови командант, генерал Гијома, у светлу новонасталих околности (Октобарска револуција и иступање Русије из рата), добио је задатак да консолидује нарушене односе са савезничким командама и припреми фронт за одбрану јер се очекивало да ће Централне силе покушати пробој на овом делу ратишта. Због спровођења мера које је требало да утврде фронт и припреме савезничке снаге у случају напада, дошло је до сукоба између генерала Гијоме и генерала Петра Бојовића. Непосредни повод за сукоб био је тај што је српска војска, у новом распореду снага, требало да запоседне шири фронт од оног који је до тада заузимала. Сукоб се завршио тако што је генерал Бојовић извршио наређење главног команданта, али је након тога поднео оставку на своју дужност. – П. Опачић, нав. дело, 102–103.

⁷⁰ Изванредан приказ прославе крсне славе у рову, где видимо у неколико реченица колико је свим војницима на фронту значила та породична светковина које нису желели да се одрекну, чак ни док су у рову на првој борбеној линији.

⁷¹ Поменути настрадали војник је Јован Караџић. Податак о његовој смрти записан је у забелешкама од 24. новембра 1917. године. Веома дирљива сцена предаје личних ствари које су остале од погинулог војника његовом рођеном брату.

12 – XII – 1917. г.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. Издавали смо са поручником г. Живком веш – гаће, чарапе и цокуле војницима.

13 – XII – 1917. г.

У див.[изијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. Командир у јутру отишао је у Водену на осуство. У вече, била је чета на рад. Почели смо од 6 – 11 h, у једанајест смо дошли у логор.

14 – XII – 1917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. Војници су били на дезинфекцију и купање код амбуланте. Ја сам ишао те примио ствари од Воју наредника.

15 – XII – 1917. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. У току дан ноћу смо били на рад, источно од село Будимирци. Копали шанац – ров. Дању сам ишао до батаљон те сам примио за војници коњак и вино које су били поручили.

16 – XII – 1917.год.

У дивиз.[ијској] рез.[ерви]. Ништа значајније није се догодило у току ноћи и дана. У јутру око 6 часова на пуковску славу.⁷² Истог дана ишли смо северо-источно од село Будимирци код батаљ.[онског] штаба и примали су војници одличја, за стечене заслуге у рату 1916. год. на Солунском фронту.

Потом смо се вратили у логор и ишао сам код наред.[ника] Ђукића на посету. Вратио сам се те смо са Витомиром ручали. Дође наредник Василије Вучковић те мало писмо и поразговарасмо и продужисмо [нечитко].

17 – XII – 1917. год.

У див.[изијској] резерви. Ништа значајније није се догодило, на рад војници нису ишли.

18 – XII – 1917. год.

У див.[изијској] резер.[ви]. Дању смо писали рапорт за редова Миладина Ђорђевића који је био у II пуку на дозволу, па није дошао на време. У вече на рад, источно од село Будимирци од 6.30 – 9.15h.

19 – XII – 1917. год.

У див.[изијској] резерви. Ништа значајно у току дана и ноћи није се догодило, командир у вече дошао је из Водена са осуства.

20 – XII – 1917. год.

У див.[изијској] резерви. Ништа значајније у току дана. Ноћу око 12h сменили смо 2. чету 1. бат.[аљона] и дошли смо у батаљонској резерви испред село [Старавина], за ово време ништа значајније није се догодило.

21 – XII – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви. У току дана и ноћи ништа значајније није се догодило. Пре подне 20. ишао сам у слагалиште и примио сам од интенданта чарапе 200 пари, кошуље 119, пешкира пет и капуљаче десет комада.

22 – XII – 1917. год.

У бат.[аљонској] рез.[ерви]. Ништа значајније није се догодило. Пре подне издали смо спрему примљену 21. ов.[ог] м.[есеца].

23 – XII – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви. У току дана и ноћи ништа значајније није се догодило.

24 – XII – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило.

25 – XII – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило, сем у јутру је

⁷² У верском календару, 16. децембра према јулијанском, односно 29. децембра, рачунајући по грегоријанском календару, наведено је да се славе свети пророк Агеј и света Теофанија царица.

Према неписаном правилу, након оснивања институције, војне јединице, приватне фирме или удружења, за славу се узима светац који се слави тога дана или наредних дана. Пошто аутор забелешки не наводи децидирано име славе, можемо само да претпоставимо да је пук празновао једног од ова два свеца.

долазио командант батаљона па затим командант пука те честита празник војницима. Христово рођење.

26 – XII – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније није се догодило у току дана и ноћи.

27 – XII – 1917. год.

У батаљон.[ској] резерви. Ништа значајније није се догодило у току дана и ноћи.

28 – XII – 1917. год.

У батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније није се догодило у току дана и ноћи.

29 – XII – 1917. год.

У батаљонској резерви. Ништа значајније се догодило није у току дана и ноћи. Ја сам се јавио за лекарску помоћ, добио сам четири дана поштеде коју сам издржао у батаљ.[онској] амбуланти, за лекарску сам се јавио од свраб (крастице – вржице).

30 – XII – 1917. год.

Чета у батаљонској резерви до у вече. Сменила је у вече 2. чету нашег батаљона на положају Московских ровова, а ја у амбуланти бат.[аљонској] под поштедом.

31 – XII – 1917. год.

Чета у рову, а ја у амбул.[анти] батаљ.[онској] под поштедом.

Сл. 6. Ратни другови за успомену (на полеђини): од Влад; Љуб. Мишића и Алексу Јовановића, Вршац 1918.

42. у вече звао командир војници
и звао војници и наредно је ме
ни да се војном мрежом унутра
дан на рад а у исто време и
домбашки оделени. што и ујутру

16 - II - 1918 год.

Дану на рад на левом војном
вој дошао. што се са војном ко-
дом. и дом. оделени. у вече дош
је и II вој. ме смо се сачекали
по земљанима сајетима 3. зем
намет дошао. Дошао је

Бележник

1. јануар 1918 - 31. децембар 1918.

и II вој. и домбашки. Направ. зем.
за домбаше. а II вој. когао земун.
18 - II - 1918 год.

На истом месецу нишњи
знагајници 2-3 вој. и дом. одел
на рад.

19. II - 1918 год.

На истом месецу нишњи зна
гајници, сем што су војници били
на рад.

20 / II - 1918 год.

На истом месецу нишњи зна
гајници, сем војници ради ме су.

21 / II 1918 год.

На истом месецу, нишњи знагајници у
дану су војници били на рад. - и радили су
земунце. Ноћу одмор.

22 / II 1918 год.

На истом месецу, у дану и ноћу ни
шла ново, војници нишњи били на рад
одмарали. Дану да ноћу били смо уз вој
на рад од 19.30. до 21.30. часова.

Треће поглавље

1. јануар 1918 – 31. децембар 1918.

1. јануара 1918. године

Чета на истом месту, у рову, а ја до подне у амбуланти, а од подне дошао сам у чети ди сам се јавио командиру и он ми је одобрио да преноћим код кујну и ујутру да идем рову. То сам и учинио.

2 – I – 1918. год.

У јутру сам дошао у рову и примио сам дужност од наредника Драгомира. Ништа значајније у току последњих 24h није се догодило.

3 – I – 1918. год.

У рову. Ништа значајније у току последњих 24h није се догодило.

4 – I – 1918. год.

У рову. Ништа значајније у току току ноћи и дана није се догодило.

5 – I – 1918. год.

У рову. Ништа значајније у току току ноћи и дана није се догодило.

6 – I – 1918. год.

У рову. Ништа значајније у току току дана и ноћи.

7 – I – 1918. год.

У рову. Ништа значајније није се догодило.

8 – I – 1918. год.

У рову. Ништа значајније у току дана и ноћи.

9 – I – 1918. год.

У рову. Ништа значајније. У току дана и ноћи смо се сменили, отишли смо у пук.[овској] рез.[ерви].

10 – I – 1918. год.

У пук.[овској] рез.[ерви]. Ништа значајније није се догодило у току дана и ноћи.

11 – I – 1918. год.

У пуков.[ској] рез.[ерви]. Ништа значајније није се догодило у току ноћи и дана.

12 – I – 1918. год.

У пуков.[ској] резерви. Ништа значајније у току ноћи и дана.

13 – I – 1918. год.

У пуков.[ској] резерви подотсечној. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило.

14 – I – 1918. год.

У пуков.[ској] рез.[ерви] подот.[сечној]. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило.

15 – I – 1918. год.

У пуков.[ској] резер.[ви] подот.[сечној]. Ништа значајније није се догодило. На раду био сам цео дан са водом, копали смо земунице.

16 – I – 1918. год.

У пуков.[ској] подот.[сечној] резер.[ви]. Ништа значајније није се догодило у току дана и ноћи.

17 – I – 1918. год.

У пуковској резерви – подотсечној. Ништа значајније није се догодило, сем што је изилазио на рапорту противу мене поднаредник Ђорђе Плавшић због неки новац. Ко бајаги да ми је дао пет драхми, а ја их нисам убележио кад је давао новац за ствари за Солун.

18 – I – 1918. год.

У пуков.[ској] резерви – подотсечној. Ништа значајније није се догодило. Излазио је поднаредник Плавшић противу мене на рапорту и тражио да иде команданту батаљона за рапорт.

19 – I – 1918. год.

У пуковској резерви подотсечној. Ништа значајније у току дана није се догодило. Нисмо били на рапорт команданту батаљ.[она]. У вече смо дошли на положају, сменили смо 1. чету 1. батаљ.[она] овог пука. Ја сам сменио водника 1. вода исте чете, потпоручника Саву Ј. Првуловића. Дошли смо на положају код Лесничке реке⁷³ – десном подотсеку. Приликом смене ништа значајније није се догодило.

⁷³ Лесничка река се на основу претходно наведених топонима може позиционирати у јужном делу Македоније на обронцима планине Ниџе, источно од Битоља.

Примио сам приликом смене од потпоручника Саву то:

Муницију за обичну пушку	2200	бојевих метака
— — пушко митраљез	2250	— —
Енглески бомби	18	комада
Рошке за пушку	3	— —
Сандука са муницијом	2	— —
Сандука са енглеским бомбама.	1	— —

20 – I – 1918. год.

На положају, у рову. Ништа значајније у току ноћи и дана није се догодило.

У јутру смо били на рапорту команданту батаљона, али командант није вршио рапорт.

21 – I – 1918. год.

На десном подотсеку, у рову. Ништа значајније у току ноћи и дана.

У јутру смо са поднар.[едником] Плавшићем били на рапорт команданту батаљ.[она]. Вршио је рапорт и пронашао оба за кривце. Наредио је да се измиримо и 22. опет пристанемо на рапорт, изјавимо јесмо ли се помирили.

22 – I – 1918. год.

На десном подотсеку, у рову. Ништа значајније у току ноћи и дана није се догодило. У јутру дошао је поднаредник Плавшић у мојој земунци те смо се измиримо и дао ми часну реч да више неће дозволити да се долази до таке непријатности; ишли смо команданту батаљ.[она] на рапорту и изјавили смо да смо се измиримо; вратисмо се и одосмо свако на своме месту.

Исто је поднаредник Плавшић изјавио и код командира, а и код команданта батаљона. У вече долазио командир.

23 – I – 1918. год.

На положају, десном подотсеку, у рову. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило.

24 – I – 1918. год.

На положају код Лесничку реку – десног подотсека, у рову. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило. Долазио је по подне коман.[дант] пука и бат.[аљона].

25 – I – 1918. год.

На десном подотсеку, у рову. Ништа значајније код непријатеља није се приметило.

Непријатељ је избацио три гранате из тежег калибра, позади рова овог вода; од тих, једна је пала код нужника и разрушила спроводницу. Известио сам командира и он је дошао одмах те је гледао ди је разрушена спроводница и наредио је, те смо у вече зазидали исту спроводницу.

26 – I – 1918. год.

На истом положају, у рову. Ништа значајније није се догодило. У вече долазио је командир те је обилазио ров и објавницу.

27 – I – 1918. год.

У рову, на истом месту. Ништа значајније није се догодило, сем што је непријатељ у јутру у 6 сати избацио рововску гранату у ров овог вода. Никакве штете није било. Дању је долазио један виши официр из Дунавске дивизије те је гледао ровови на реону овог вода.

28 – I – 1918. год.

У рову, на истом месту. Ништа значајније није се догодило.

29 – I – 1918. год.

У рову, на истом месту. Ништа значајније није се приметило у току дана. У вече смени нас 1. вод, чете поручника г. Душана Ракића. Исту вече дошли смо у подотсечној рез.[ерви] код штаба батаљона. Исто вече погинуо је од рововску гранату редов Ђура Станковић.

Истог дана био сам за спрему код интенданта пука и примио сам, и то:

Кошуља тридесет две; гаћа тридесет; пешкира десет; ћебади четири, прслука пет, марамница шест, појасова тридесет четири комада и увијача деведесет седам, чарапа педесет пари. Од оружја и оружаног прибора: фишеклија девет, кукица девет, вискова три, упртача два, ременика опасача три, бајонета два и дугмића два.

30 – I – 1918. год.

Ништа значајније није се догодило у подот.[сечној] рез.[ерви] сем што смо издали спрему

примљену 29. ов.[ог] месеца.

31 – I – 1918. год.

У подот.[сечној] рез.[ерви]. Ништа значајније није се догодило у току дана. У вече позвао је командант батаљона нашу чету у строј и питао: 'Оће ли да иде поново на положају, на левом подотсеку испред ћувик N_o1, да сменимо делове I пука. Војници су пристали и одмах смо се спремили и дошли смо на поменутом положају те смо сменили 1. чету 1. бат.[аљона] I пука, а ја са мојим водом сменио сам водника 4. вода, поменуте чете, и са водом сам посео исти реон.

1. фебруара 1918. год.

У рову, на истом месту. Ништа значајније код непријатеља није се приметило у току дана и ноћи. Дању, око подне, обилазио је ров командант пука, а у вече командант 1. батаљона, пошто смо били под командом истога.

2. фебруара 1918. год.

У рову, на истом месту. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило. Командант обилазио је у вече.

3. фебруара 1918. год.

У рову. Ништа значајније у току дана и ноћи није се догодило. Командиру сам поднео преглед инжињеријске опреме.

4. фебруара 1918. год.

У рову. Ништа значајније код непријатеља није се приметило.

5. фебруара 1918. год.

Дању у рову, на истом месту. У вече мој вод смени водник 3. вода 1. чете овог батаљона, наредник Младен Филиповић. Дођосмо у подотсечној резерви позади Будимировачког вуса.

6. фебруара 1918. год.

Цео дан и ноћ на истом месту. Ништа ново.

7. фебруара 1918. год.

На истом месту дању и ноћу. Ништа значајније.

8. фебруара 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило.

9. фебруара 1918. год.

Цео дан и ноћ на истом месту. Дању и ноћу ништа значајније.

10. фебруара 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило, сем што сам био код интенданта пука те сам примио доле наведене ствари:

Шајкача дванаест, шињела три, чакшире три комада, цокуле двадесет пет пара, обојака педесет осам пари, фурди дванаест килограма, маказе, један комад, за сечу жица.

Исте ове ствари командир одмах издао војницима.

11. фебруара 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило.

12. фебруара 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило, сем што сам ишао са водом код батаљ.[онског] штаба на рад и радио цео дан. Војници су зидали земунице, копали и намештали грађу.

13. фебруара 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило. Долазио је капетан Мита код нашег командира.

14. фебруара 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило. Долазио је Димитрије Ђорђевић, мој сељак, код мене.

15. II 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило. Долазио мој сељак Милисав Донић, његов зет Милутин и Стеван из Глоговац.⁷⁴

⁷⁴ Село Глоговац се налази у близини Беле Паланке, у суседству ауторовог села, Шпаја.

У вече звао командир водници и заступници и наредио је мени да са водом идем сутрадан на рад, а у исто време и бомбашко одељење, што и учини.

16. II 1918. год.⁷⁵

Дању на рад на левом подотсеку, код батаљ.[онског] штаба са мојим водом и бом.[башким] одељењем. У вече, дошао је и II вод те смо се сместили по земуницама. Сменисмо 3. чету нашег батаљона. Дошао је и командир са ордонансима.

17. II 1918. год.

Дању и ноћу на левом подотсеку. Ништа значајније, радио је II и III вод и бомбаши. Направили земуницу за бомбаше, а II вод копао земунице.

18. II 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније 2. и 3. вод и бом.[башко] одељење на рад.

19. II 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније, сем што су војници били на рад.

20 / II – 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније, сем војници радили су.

21 / II 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније, дању су војници били на рад. Правили су земунице. Ноћу одмор.

22 / II 1918. год.

На истом месту. Дању и ноћу ништа ново. Војници нису били на рад, одмарали дању, а ноћу били смо 2. и 3. вод на рад од 19.30 до 21.30 часова.

23. фебруара 1918. год.

На истом месту. Војници су дању одмарали из овог вода, као и из 2. вода. У вече на рад од 19.30 до 22 часа.

24. фебруара 1918. год.

На истом месту. Војници дању одмарали, у вече смо ишли на рад од 19.30 – 22 часа.

25. фебруара 1918. год.

На истом месту. Војници су дању одмарали, у вече су били на рад од 19.30 – 22 часа.

26. фебруара 1918. год.

На истом месту, као и 25. ов.[ог] месеца.

27. фебруара 1918. год.

На истом месту. Војници дању одмарали, као и ноћу.

28. фебруара 1918. год.

Дању на истом месту. У вече на положај у старовинском одсеку. Сменили смо 3. чету овог батаљона. Ја сам са водом сменио водника 3. вода исте чете, наред.[ника] Радишу Дамњановића.

1. марта 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило. Дању су војници копали, подубљавали ров и бушили mine.

2. марта 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило. Дању су војници подубљавали ров и бушили mine.

3. марта 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило. Дању су војници подубљавали ров, бушили mine.

4. марта 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило. Војници су подубљавали ров и бушили mine.

⁷⁵ Почетком марта генерал Гијома започиње израду плана напада на Солунском фронту. До тог тренутка је утврђивање положаја било спроведено у дело и више није било бојазни од евентуалне офанзиве Централних сила. Немачке снаге су биле осетно смањене због пребацивања на Западни фронт, док је код бугарске војске морал био на веома ниском нивоу. Првобитна идеја је била да се изврши само делимични напад на одређеном делу фронта са циљем дестабилизације непријатеља. Касније је, под утицајем Српске врховне команде, дошло до проширења планова на продор дуж читавог фронта. – П. Опачић, нав. дело, 125; Р. Томас, нав. дело, 635–636.

5. марта 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније. Војници су дању подубљавали ров, бушили mine од 15 – 18h.

6. марта 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило. Војници су дању под.[убљавали] ров и бушили mine од 15 – 18h.

7. марта 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније. Војници су подубљавали ров и бушили mine од 15 – 18h.

8. марта 1918 год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније. Војници су бушили mine и подубљавали ров од 15 – 18 часа.

У вече је сменила нашу чету 1. чета нашег батаљона, а ја сам у јутру 5. часа отишао сам у профијант нашег пука и примио сам ствари од интенданта пука и то:

1. шињела	20 комада	8. ранаца	7 комада
2. чакшире	8 "	9. појасева	15 "
3. гаћа	90 "	10. шлофиј[анке]	13 "
4. шајкача	36 "	11. порција	12 "
5. марамница	34 "	12. чутурица	15 "
6. рукавице	13 пари	13. шат. крила	8 "
7. торбице	26 ком.		

9. марта 1918. год.

Дању и ноћу у див.[изијској] резерви. Ништа ново. Дању смо издали спрему примљену 8. ов.[ог] месеца, у вече долазио потпоручник Стојан.

10. марта 1918. год.

Дању и ноћу у див.[изијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

11. марта 1918. год.

Дању и ноћу у дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

12. марта 1918. год.

Дању и ноћу у дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. У вече отишли су 1. и 2. вод на рад, на утврђивање 3. борбене линије, мој вод је дао пожарне. 4. вод дао је поднаредника Спасоју Јовановића и Драгутина Митровића каплара, а мој вод каплара Павла Поповића и они су отишли у 7.24 часа у патролу, да обиђу 3. борбену линију.

13. марта 1918. год.

Дању и ноћу у дивизијској резерви. Ништа значајније није се догодило; пушкомитраљезци из целе чете носили су искварене шаржере код пуковског пушкарна на поправку, 3. и 4. вод ишли су на рад код батаљ.[онског] штаба старовинског одсека.

14. марта 1918. год.

Дању и ноћу у дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. 3. вод и 4. били су на дезинфекцију, као и ордонанси, а 1. и 2. вод на рад код батаљонског штаба на старовинском одсеку.

15. марта 1918. год.

Дању и ноћу у дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. Ноћу је ишао потпору.[чник] Милош у патролу. Обилазио 3. борб.[ену] линију, као и поднаредник Велимир Јекић од 12 – 2 ноћу и поднаредник Витан Милојевић од 4 – 5 часа, били су са по два војника.

16. марта 1918. год.

Дању и ноћу у дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. У вече је ишао поручник Панта Цвејић у патролу, у 20 часа, обилазио жицу са два војника, као и поднаредник Сотир Спасић и Лазар Николић са по два војника.

17. марта 1918. године

Дању и ноћу ништа значајније, у дивиз.[ијској] резерви. Дежурство примио Сотир Спасић. Патролу наша чета није давала, већ 3. чета нашег бат.[аљона].

18. марта 1918. године

Дању на истом месту. Ништа значајније није се догодило. У вече смо дошли у батаљонској резерви, старовинском одсеку.

19. марта 1918. године

Дању у батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније, у вече смо ишли сви четири вода на рад између 1. и 2. линију, подубљавали смо саобраћајницу и копали пропусте –истеривали воду из ње.

20. марта 1918. годину

На истом месту. Ништа значајније. У вече смо ишли на рад од 20 – 23 часа са целом четом. Јуче примљене сто кошуље и 180 чарапе, поклон од г-ђице Флоре Сендс⁷⁶, енглескиње у II пуку. Данас је пре подне раздвојено војницима ове чете.

1. 2. и 4. вод радили су – чистили саобраћајницу и подубљавали, а 3. вод однео је у рову 16 крстила.

21. марта 1918. године

Дању и ноћу у бат.[аљонској] рез.[ерви]. Дању су радили после подне 1. и 2. вод. У вече су ишли на рад између 1. и 2. борбену линију од 20 – 22 часа. Ништа значајније није се догодило.

22. марта 1918. године

У батаљон.[ској] резерви. 3. и 4. вод радили су у II борбеној линији цео дан, а 1. и 2. вод у вече. Ништа значајније није се догодило.

23. марта 1918. године

У батаљон.[ској] резерви. 3. вод у II борбеној линији цео дан. Артиљерија је дејствовала после подне код 2. пука, а испод нашу чету пале су неколико гранате из тежег калибра.

24. марта 1918. год.

У батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније није се догодило. Мој вод био је на рад пре подне од 7 – 11, а после подне од 2 – 5 часова.

25. марта 1918. год.

У батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније. Војници из целе чете су одмарали дању, као и ноћу.

26. марта 1918. год.

У батаљон.[ској] резер.[ви]. Ништа значајније није се догодило.

27. марта 1918. год.

У батаљон.[ској] резер.[ви]. Ништа значајније није се догодило.

28. марта 1918. год.

У батаљ.[онској] резерви. Ништа значајније, сем што је после подне рањен каплар Драгутин Митровић, од парче. У вече смо сменили 2. чету нашег батаљона. Ја, са водом наредника - водника 3. вода Јефту Панића. У току ноћи побегли су из 4. вода: редови Димитрије Вучковић, Вељко Трифуновић и Ђорђе Тодоровић.⁷⁷

⁷⁶ Флора Сендс (1876–1956) је била Енглескиња која је током Првог светског рата била у служби војске краљевине Србије. Пре рата је била секретарица, завршила је курс за болничарку и одмах након избијања рата пријавила се као волонтер у амбуланту Свети Џон. Средином августа је са осталим медицинским сестрама стигла у Србију и била је распоређена у амбуланту 2. пешадијског пука. До краја рата је остала са српском војском. Прешла је Албанију и након тога је била укључена у редовни пешадијски састав. Била је унапређена до чина капетана, чиме је постала једина жена официр у српској војсци за време Првог светског рата. Током борби око Битоља, новембра 1916. године била је рањена и више није била на првој линији фронта. Након опоравка започела је своју мисију хуманитарке, преко свог фонда скупљала је, широм света, одећу, санитарске материјале, новчана средства и све што је могло да помогне у снабдевању српске војске на Солунском фронту. Одликована је укупно са седам медаља. Након завршетка рата удала се за руског емигранта и белогардејца Јурија Јуденица, који је живео у Србији. Напад Немачке на Краљевину Југославију 1941, дочекала је у Београду где је провела целу окупацију. Након ослобођења одлази у Британију где умире 1956. године. Данас је у Србији упамћена као једна од највећих хероина Првог светског рата. – L. Miler, *Naš brat – život kapetana Flore Sends*, Beograd, 2013.

⁷⁷ Дезертерства међу војницима српске војске су се дешавала на Солунском фронту. Према подацима које износи Петар Опачић у делу *Србија и Солунски фронт*, током 1916. године побегло је 379 војника, 1917. је забележено 241 бекство, а у току 1918. године, до пробоја фронта, септембра месеца, 266 војника и четири официра су дезертирала. Према проценама Врховне команде, то није представљало велики проблем и сматрало се да су морал и борбена готовост веома добри. – П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 47.

Један од ретких случајева појаве дефетизма у српској војсци забележен је након завршетка офанзиве која се догодила у пролеће 1917. године. Пошто је напад српске војске код Доброг поља био одбијен, започела је агресивна пропаганда Бугара, са циљем да дестабилизују јединице на фронту. Они су позивали српске војнике да се предају и да ће им након тога бити омогућено да се врате кућама. Такође, до њих су стизале вести о злочинима окупаторског режима над српским становништвом, што је повећавало незадовољство због вишегодишњег одсуства од куће, сталних напора у рову и поза-

29. марта 1918. год.

У рову. Ништа значајније, сем што је непријатељ тукао код командирову земуницу и код нашег вода из лаког калибра.

30. марта 1918. год.

У рову. Ништа значајније код непријатеља. Непријатељ опет тукао код командирову земуницу, а и код штаба батаљона.

31. марта 1918. год.

У рову. Ништа значајније није се догодило. Отишао је за лекарску редов Јеленко Жикић.

1. априла 1918. године

У рову ништа значајније код непријатеља није се догодило. Војници су радили, бушили mine и подубљавали ров.

2. априла 1918. год.

У рову. Ништа значајније, сем после подне у 16 часова непријатељ је дејствовао артиљеријом из разни калибри на фронту наше чете. На исту му је одговорила наша артиљерија. У вече наша артиљерија је опет гађала непријатељске ровове у 21 и 50 часова.⁷⁸

3. априла 1918. год.

У рову. Ништа значајније код непријатеља није се приметило. Непријатељ.[ска] арт.[иљерија] гађала је на фронту ове чете из разног калибра.

4. априла 1918. год.

У рову. Ништа значајније у току ноћи и дана код непријатеља није се догодило.

5. априла 1918. год.

У рову. Дању ништа значајније. Ноћу око 3 часа непријатељска артиљерија гађала на реону I и II пука и даље код Француза. На то је наша артиљерија енергично одговорила.

6. априла 1918. год.

У рову. Ништа значајније није се догодило.

7. априла 1918. год.

У рову. Ништа значајније није се догодило. У вече сменила је нас 1. чета нашег батаљона, а мој вод водник 3. вода поменуте чете.

8. априла 1918. год.

У дивизијску резерву. Ништа значајније није се догодило.

9. априла 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

10. априла 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

11. априла 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. После подне био је 1. вод на рад, правио шталу за четни коњи. у 5h наша артиљерија дејствова за ¼h.

дини. Све те чињенице су довеле до тога да је једна чета трећег батаљона 10. шумадијског пука саставила изјаву о томе да је све изгубљено и да се не треба борити више. Они су започели са сакупљањем потписа и вест о њиховој акцији се проширила кроз читав батаљон. Пре него што је дошло до конкретних потеза сазнало се за њихове намере и Команда је брзо реаговала, старешине су биле смењене, а батаљон је премештен у позадину и послат на одмор. – П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 46.

⁷⁸ Немачка офанзива на Западном фронту марта 1918. године, названа Пролећном, била је покушај пробоја у дубину савезничке територије како би се пореметио одбрамбени систем и нанели већи губици пре доласка америчких трупа у Европу. Оваква операција била је могућа јер су немачке снаге биле ојачане са шездесет дивизија које су биле допремљене са Источног фронта, након закључења сепаратног мира са Русијом. Један део снага је био допремљен са Солунског фронта, за који је немачка команда сматрала да је од другоразредног значаја. Због тога што се ситуација на Западном фронту компликовала, главни координатор свих савезничких снага, генерал Фош, наредио је генералу Гијоми да се, што је чешће могуће, узнемирава непријатељ и самим тим онемогући пребацавање трупа на Западни фронт. У духу тог наређења, генерал Гијома је наредио да се барем једном недељно врше пешадијски препади са појачаним дејством артиљерије. Због тога се у белешкама наредника Цветковића, од овог датума, чешће јављају уноси који говоре о пушкарању на првој линији фронта, нападима из ваздуха и размени артиљеријске ватре. – П. Опачић, нав. дело, 126; Р. Томас, нав. дело, 636.

12. априла 1918. год.

У дивизијској резерви. Ништа значајније. Пре подне 2. а по подне 3. вод на рад, правио шталу за четни коњи.

13. априла 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. Пре подне на рад био је 4. вод, а по подне 1. вод.

14. априла 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило, пре подне 2. вод, а по подне 3. вод на рад, правили шталу за четне коње.

15. априла 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

16. априла 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. Пре подне у 7 h долазио пуковски свештеник и светио водицу у нашој чети.

По подне био сам код Светозара Цветковића и мог сељака Милисава. Светозар ми дао један сат који сам дао Сретену, и пелерину.

17. априла 1918. год.

Дању у див.[изијској] рез.[ерви]. У вече сменили смо 2. чету нашег батаљона и дошли смо у подотсечној резерви.

18. априла 1918. год.

У подотсеч.[ној]резрви. Ништа значајније није се догодило. Око подне јавио ми је Драгиша да ми је одобрено десет дана одсуство у месту. У вече вод на рад.

19. априла 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значајније сем што сам добио писмо од поп Сретена Поповића из Жежве⁷⁹ писану 8. априла текуће године.

У вече на рад од 20.30 – 23 h. Командант даде плату.

20. априла 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значајније није се догодило. Војници нису били на рад.

21. априла 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значајније није се догодило.

22. априла 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значајније није се догодило. Први дан Ускрс.

23. априла 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значајније није се догодило. Други дан Ускрс. Написата је моја објава и послата команданту пука на потпис. У вече донео ју Јован Николић и одмах сам питао командира, а он ми је дозволио и отишао сам у четну комору са комесаром Драгутином. Са мном је пошао Сава. Са Петром сам свратио код Стојана Ћирковића и оданде дошао сам у комору и ту сам преноћио.

24. априла 1918. год.

У јутру, кад сам устао, преобукао сам се и кренуо за Солун. Са мном је пошао редов коморџијски Ђорђе Мићић. Свратио сам у обавештајну секцију Моравске дивизије и оверио сам објаву. Оданде смо продужили и прешли смо Белу реку.⁸⁰ Путем смо нашли кола и довели са чича Ђорђем до дивиз.[ијско] слагалиште и свратисмо код Петра наредника, Ђорђиног брата. Оданде аутомобилом до Скочивир⁸¹, армијског слагалишта; оданде пешке до добравенску станицу. Попесмо се у воз у 10 h. У Сакуљеви сам стигао у 12h. У 15h сам се попео у енглески аутомобил до Баницу.⁸² У 17 h, у воз до Ексишу⁸³ ди смо чекали

⁷⁹ Није могуће утврдити где се налази наведено место.

⁸⁰ Немогуће је са сигурношћу утврдити где се ова река налази или да ли је то њен тачан назив, али у наставку *Бележника* аутор наводи да се ова река налази западно од села Будимирци. Вероватно је то правац којим је она текла.

⁸¹ Скочивир је село на крајњем југу Македоније, налази се на шест километара од границе са Грчком. Од Битоља је удаљено тридесет шест километара. Због потреба Солунског фронта током 1916. године савезници су изградили пругу од Бача до Скочивира.

⁸² Баница је село у северној Грчкој, у области Флорина, на граници са Македонијом. Ово је словенски назив насеља, а грчко име гласи Веви.

⁸³ Није могуће са сигурношћу утврдити где се поменуто место налази, као ни како гласи данашњи назив. Пошто се спомиње железничка станица, сигурно је то да се налази на прузи која повезује Битољ и Солун и да је између места Баница и Вертекоп (Скидра).

воз до 22 h. Продужих за Солун. Осванусмо у Вертекоп⁸⁴ 25 – IV – 918 на подне, у 12 h, у Солуну код брата Петра Милошевића ди сам ручао. По ручак сам оверио објаву код команданта станице и код команданта места. Отидосмо у престолонаследникову болницу. Предао сам писмо Јови Стојковићу и Алекси Панићу. Вратисмо се код Цветка Живковића и ту останемо на вечеру и спавању, а Пера отиде кући. Погодио сам са доктором за зубе. Дао сам капару 75 драхми.⁸⁵

26. априла 1918. год.

У Солуну. Пре подне сам шетао по Солуну, по подне код доктора. Истругао ми зубе.

27. априла 1918. год.

У Солуну. Ништа ново. Био сам код Цветка. Нисам био код лекара.

28. априла 1918. год.

У Солуну. Код лекара, наместио ми седам зуба.

29. априла 1918. год.

У Солуну. Ништа важно.

30. априла 1918. год.

У Солуну, на осуство. Ништа важно.

1. маја 1918. год.

У Солуну, на осуство, ради оправку зуба. Ништа значајније.

2. маја 1918. год.

У Солуну, на осуство, ради оправку зуба. Ништа значајније, сем што сам био код лекара у 16. 30h те ми наместио један зуб, и други шест гипсирани.

3. маја 1918. год.

У Солуну, на осуство, ради опр.[авку] зуба. Ништа значајније.

4. маја 1918. год.⁸⁶

У Солуну. Пре подне био сам код жељезничари, на ручак код Ружицу; у 17. 30 h кренуо сам из Солуна ди је ме испратио Петар Т. Спасић. У јутру, у 5h, у Острво⁸⁷ [Острово].

5. маја 1918. год.

Свратио сам код течу Стојана Вељковића, у [Острово]. Преданио сам и у вече у 23h кренуо из [Острово] жељезницом. Освануо сам у Флорини.⁸⁸

6. маја 1918. год.

У 8h пошли смо возом за Сакуљево, стигли смо у 9h; у 10h узаним колосеком за Скочивир, у 11h Добровен. Од армијског слагалишта малим аутомобилом до дивизијског слагалишта. Оданде пешке до четну комору, путем сам свратио код Мил.[исава] Донића у болничку чету; у четној комори стигао сам у 15h, ту сам и преноћио.

7. маја 1918. год.

У четној комори цео дан. У вече је се сменила наша чета са положаја и дошла у дивиз.[ијској] резерви.

⁸⁴ Вертекоп је стари назив за град Скидра који се налази у северној Грчкој, у близини града Едесе. Током Првог светског рата на подручју овог града се налазио савезнички војни аеродром, са кога је дејствовала авијација на Солунском фронту.

⁸⁵ У овом делу *Бележника* можемо да видимо како је изгледало путовање железницом до Солуна. Ово је јако интересно сведочанство јер видимо колики је значај имала пруга Битољ – Солун, која је била главна саобраћајница помоћу које су вршене доставе хране, муниције и оружја савезницима. Треба истаћи да су ову пругу и још укупно 126 километара железничке мреже изградили савезници због сопствених потреба.

Централне силе, које су се налазиле на супротној страни, биле су још продуктивније и изградиле су 496 километара пруге у Македонији. Можемо слободно рећи да је Македонија, због Солунског фронта, крај рата дочекала са веома добро развијеном железничком мрежом. – Н. Говедаровић, *Приватне пруге узаног колосека у Србији 1881–2006*, Ниш, 2006.

⁸⁶ Француске јединице су према плану генерала Гијома, о сталном узнемиравању непријатеља, предузимањем нападачких операција мањег интензитета, од 15. до 17. маја извршиле напад на аустроугарске снаге које су биле на положају у Албанији и освојиле масив Островице. То је био један од ретких успешних напада било које стране током периода у којем је рововски рат био начин борбе на Солунском фронту. – П. Томац, *нав. дело*, 636.

⁸⁷ Некада је име града који се налази у северном делу Грчке гласило Острово, на обали Островског језера, двадесет пет километара западно од града Едесе. Данашњи назив овог места гласи Арниса.

⁸⁸ Словенизовани назив грчког града Флорина гласи Лерин и налази се на крајњем севеозападу Грчке, у непосредној близини границе са Македонијом. У овом граду се налазило једно од главних железничких чворишта на прузи која је спајала Битољ и Солун.

8. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније. Долазио је Димитрије Ђорђевић код мене.

9. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] рез.[ерви]. Ништа значајније. Пре подне чета на дезинфекцију.

10. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније пре подне. По подне дошао је доктор Сибер. Вакци-
нисао – шприцао војнике ове чете.

11. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

12. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. По подне предаван упут противу
загушљиви гасова војницима ове чете.⁸⁹

13. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резер.[ви]. Ништа значајније није се догодило.

14. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резер.[ви]. Ништа значајније није се догодило.

15. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резер.[ви]. Ништа значајније није се догодило.

16. маја 1918. год.

У дивиз.[ијској] резер.[ви]. Ништа значајније није се догодило. По подне у 4. 30h намешћали смо
маске. Нов пропис је: намешћем за 40 секунда а стар пропис за 2 минута; затим смо наместили маске и
држали 26 минута и потом дао је вољно поручник Живко Павловић.

17. маја 1918. год.⁹⁰

У дивиз.[ијској] резер.[ви]. Ништа значајније пре подне. По подне долазио Сибер и шприцао
војнике у чети; у вече смо отишли у подотсечној резерви, сменили смо 2. чету нашег батаљона.

18. маја 1918. год.

Ујутру сам се јавио за лекарску помоћ; у вече са болничара ове чете Михаилом Марковићем ишли
смо код др Фрицмана; он је био болестан, није вршио визит те оданде код др Орловског. Прегледао ме и
ставио ми за у амбуланту. Вратио сам се у чети и ту преноћио.

19. маја 1918. год.

Прегледао ме Сибер и оставио у амбуланти пуковској ди сам цео дан провео.

20. маја 1918. год.

У пуков.[ској] амбуланти. Ништа значајније. На подне ме прегледао лекар Сибер и добио сам лек.

21. маја 1918. год.

У пуков.[ској] амбуланти. Ништа ново није се догодило.

22. маја 1918. год.

У пуков.[ској] амбуланти. Ништа ново није се догодило, сем што ми је дозволио доктор Сибер да
спавам у четну комору.

⁸⁹ Током Првог светског рата била је честа употреба отровних гасова, као хемијског оружја, на фронту. Хашка конвенција је забрањивала употребу бојног гаса током рата, али су га Немци на Западном фронту 1915. године, по први пут употребили. Најкоришћенији и најубојитији гас био је иперит који је добио име по граду Ипру јер је ту био извршен први напад такве врсте. Разлоге за кршење свих конвенција и обичаја ратовања треба тражити у томе што је Немачка врховна команда сматрала да је то једини начин да се изврши пробој непријатељског фронта јер је услед позиционог рата био онемогућен сваки продор уз употребу конвенционалног оружја.

Након првог напада ове врсте, обе стране су започеле са употребом бојних гасова на целом фронту. То је довело до тога да је као обавезна опрема војника, била уведена гас-маска, као и обука војника о поступању приликом напада отровним гасовима. – Haber, L. F, *The Poisonous Cloud: Chemical Warfare in the First World War*, Oxford, 2002.

⁹⁰ Након уласка Грчке у рат, на страни Антанте, 2. јула 1917. године, њене јединице су биле мобилисане и распоређене на Солунском фронту, укупно 105.000 војника под оружјем. У оквиру припрема за велику офанзиву и јачања позиција на борбеним линијама, грчка војска је извршила напад на бугарске положаје 30. маја код масива Скра ди Леген, који се налази северозападно од Солуна. Три грчке дивизије, појачане једном француском бригадом, уз садејство са Другом српском армијом, однеле су победу у овој бици, заузеле битан стратешки положај и подигле морал и борбену готовост. – П. Опачић, нав. дело, 100, 126–127.

23. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа ново.

24. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа ново.

25. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније, сем што сам био на преглед код лекара.

26. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило. Био сам на преглед код лекара.

27. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило. Био сам на преглед код лекара.

28. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило. Био сам на преглед код лекара.

29. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило. Био на преглед.

30. маја 1918. год.

На истом месту. Дању као и ноћу непријатељ је гађао северо-западно од села Будимирци; такође у вече наша артиљерија је гађала.

31. маја 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније. Непријатељ, дању је избацио неколико гранате северо-западно од село Будимирце.

Од 31. маја па до 26. јуна био сам у пуковској амбуланти, ништа значајније.⁹¹

26. јуна 1918. г.

До подне у пуков.[ској] амбуланти и отпуштен сам. Дошао сам у четну комору.

27. јуна 1918. год.

У четној комори на подне сам ишао код доктор Сибера. У вече у чету у бат.[аљонској] резерви. Војници на рад у II борбеној линији.

28. јуна 1918. год.

У бат.[аљонској] подотсеч.[ној] резерви. Ноћу уочи 28. непријатељ је вршио препад код 2. бат.[аљон] и бомбардовао ровове. Војници у вече на рад, носили грађу у I лин.[ији].

29. јуна 1918. год.

У подотсечној резерви. Војници носили грађу у 1. борбеној линији. Ништа значајније није се догодило.

⁹¹ Почетком јуна 1918. године дошло је до две крупне промене на Солунском фронту. Главног команданта савезничких снага, генерала Гијому, заменио је, такође француски генерал, Франше д'Епере. У српској војсци је оставку, на место начелника ђенералштаба, поднео генерал Петар Бојовић, а на његово место је био постављен војвода Живојин Мишић, до тада командант Прве армије чије командовање је преузео управо генерал Бојовић. Извршене промене су допринеле да се убрза процес планирања и реализације пробоја фронта. Сукоб између генерала Бојовића и Гијоме у марту, довео је до захлађења односа и отежане комуникације међу двома савезничким војскама. Највећи проблем је био у томе што је Српска врховна команда желела да се што пре крене у пробој и сматрала је да српска војска поседује капацитет да изнесе највећи терет у том подухвату. Са друге стране, генерал Гијома је имао наређења којих се држао, да се врше дефанзивне припреме, предузимају само ограничени напади и обезбеди позадина фронта, што је довело до сукоба са генералом Бојовићем.

Новопостављени командант савезничких снага, генерал Д'Епере, унео је много више личне иницијативе и више пажње је посветио плановима Српске врховне команде, о свеобухватној офанзиви која би довела до слома непријатеља. Он је одраније био познат као неко ко је предлагао искрцавање савезника на Балкан како би се помогло Србији у борбама током 1914. и 1915. године.

Војвода Мишић је међу савезничким командантима уживао много веће поштовање и поверење, због својих ранијих заслуга, посебно током офанзиве 1916. године, него генерал Бојовић. Свеобухватно гледајући, целокупна ситуација је била јако повољна за наступајућу офанзиву сила Антанте на Солунском фронту.

Долазак новог команданта поклопио се са офанзивом француских снага у Албанији, од 10. до 15. јуна. Остварен је продор од двадесет пет километара у дубину непријатељеве територије. Средином јула су француско-италијанске трупе покушале да наставе продор, али су после иницијалних успеха морали да се врате на почетне положаје. – П. Опачић, нав. дело, 96, 128–129; Р. Томас, нав. дело, 636–638; Ж. Мишић, С. Скоко, *Моје успомене*, Београд, 1990, 360–377.

30. јуна 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значај.[није] није се догодило; примили смо на тај дан предвољство 250 гр. вино и енглески оброк [нечитко] и конзерву.

31. јуна 1918. г.

У подотсечној резерви. Ништа значајније није се догодило.

1. јула 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значајније није се догодило. За овог дана смо примили шампањ, по четири војника на флашу. Празник француска Бастиља.⁹² Примио сам блузу и чакшире.

2. јула 1918. год.

У подотсеч.[ној] резерви. Ништа значајније није се догодило.

3. јула 1918. г.

У подотсеч.[ној] резерви. Ништа значајније није се догодило.

4. јула 1918. г.

У подотсеч.[ној] резерви. Ништа значајније није се догодило.

5. јула 1918. год.

У подотсеч.[ној] резерви. Ничега значајнијег.

6. јула 1918. год.

Дању у подотсечној резерви. Чета је сменила 3. чету овог батаљона на положају старовинског одсека. Приликом смене, као ноћу и дању ничега значајнијег.

7. јула 1918. год.

У рову. Цео дан и целу ноћ, ништа значајнијег није се догодило.

8. јула 1918. год.

У рову, цео дан и целу ноћ. Ништа значајнијег није било.

9. јула 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Дању ништа значајнијег. У вече 1. вод је приметио непријатељску патролу и изазвао артиљерију те је гађала бугарске ровове. Непријатељ је избацио неколико граната из лаког калибра.

10. јула 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило.

11. јула 1918. год.

Дању и ноћу ништа значајније није се догодило, чета је била у рову.

12. јула 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило.

13. јула 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило.
Нумерисао сам земунице, настрешнице [нечитко] и друго.

14. јула 1918. год.

Дању и ноћу у рову. Ништа значајније није се догодило.

15. јула 1918. год.

Дању и ноћу у рову стар.[овинског] одсека. Ништа значајније није се догодило.

16. јула 1918. год.

Дању у рову. У вече сменила је нас 1. чета овог батаљона. Моја чета је дошла у дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније.

17. јула 1918. год.

Дању и ноћу у дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило.

18. јула 1918. год.

Дању и ноћу у дивиз.[ијској] резерви. Војници су били на дезинфекцији. У 13.45h звао ме ађутант батаљ.[она] на телефон и саопштио ми да одредим једног бистрог војника да јави свима четним комесарима, до нашег батаљона, да одреде по једног мазгова са коморџијама и да одмах упуте за ствари у Скочивир, које је донео наредник Воја. За тај циљ одредио сам редова Димитрија Аранђеловића, да јави коморама 2.

⁹² По старом календару 1. јула, а по новом 14. јула, слави се национални празник Француске, Дан Бастиље, у спомен на пад Бастиље, на почетку Француске револуције 1789 године.

и 3. чете, а редова Влајка Станојевића и каплара Александра Видојковића да јаве 1. и 4. чети.

Објава да им се напише и потпише командир.

Примио сам 3. вод.

19. јула 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније. По два војника из вода на рад код четну комору, пресовали сено.

20. јула 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније. У јутру долазио потпоручник Стојан Ћирковић са једним поднаредником код мене и поднаредник Видојко Митић код Љубу.

У јутру покупио сам старе маске од војника за замену и то: из 1. вода седам; 2. три; 3. два; 4. четири; коморџије девет; кувари два; и бат.[аљонски] штаб два; што чини свега двадесет девет комада. Исте је однео поднаредник Војислав Филиповић и заменио код интенданта пука. Старе му предао, а нове узео на реверс. Исте су подељене, пошто су одузете старе.

21. јула 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Ништа значајније није се догодило. као и 22, 23, 24, 25.

26. јула 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Отишао је командир на осуство, у дужности га заступао поручник Живко Павловић. Ништа значајније није се догодило.

27. јула 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. Око подне разболео се поручник Живко Павловић, од маларију и дужност командира заступа потпоручник Милан И. Степановић. У вече смо са четом дошли у бригадној резерви, сменили 3. чету нашег батаљона, са нама исто 1. чета.

28. јула 1918. год.

У бригадној резерви. У вече на положају, без пушкарање. У вече сам био на биоскоп код II пука.

29. јула 1918. год.

У бригадној резерви. Ноћу на положају пушкарање. Друго ново није се догодило.

30 – VII – 1918. г.

У бригадној резерви. Ништа значајније није се догодило, сем што је на рапорту потпоруч.[ник] Милан као командир чете казнио редове Милорада Митића и Стојана Станковића са по два дана затвора. Ту су казну почели у 11h да издржавају.

31 – VII – 918. год.

У бригадној рез.[ерви]. Ништа значајније није се догодило.

1. [августа] 1918. год.

У бригадној рез.[ерви]. Ништа значајније, сем што је непријатељ гађао тешком артиљеријом код II дела пуков.[ског] штаба и десно од село Будимирци. У вече је тукао код Дунав.[ске] дивизије на шта му је наша артиљерија одговарала.

2. августа 1918. год.

У бригад.[ној] резерви дању. На рапорту потпоруч.[ник] Мил.[ан] И. Степановић казнио је редова ове чете Владимира Цолића са два дана затвора. У вече, непријатељ је са артиљеријом гађао око 22.30 часова, у кључу Црне реке, наше ровове па затим је отпочела и наша. Артиљеријска борба је трајала до 23 часова.

3 – VIII – 918.год.

У бригад.[ној] резерви. Ништа значајније није се догодило, сем пушкарање на положају.

4. августа 1918. г.

У бригадној резерви. Ништа значајније није се догодило. Примио сам ствари од курира.

5. августа 1918. г.

У бригадној резерви. Дању ништа значајније. У вече, наша чета дошла је у подотсеч.[ној] резерви, сменила 3. чету, а 1. чета на место наше чете.

6. августа 1918. г.

У подот.[сечној] резерви. Дању, као и ноћу, ништа значајније

7. августа 1918. год.

У подотсечној резерви. Ништа значајније није се догодило.

8 – VIII – 1918. год.

У подотсеч.[ној] резерви. Ништа значајније није се догодило. Дошао је командир са одсуства.

9 – VIII – 1918. год.

У подотсеч.[ној] резерви. Ништа значајније није се догодило.

10 – VIII – 1918. год.

У подотсеч.[ној] резерви. Дању су дошли француски коначари, а увече су нас сменили Французи. Око 24h дошли смо код Белу реку западно од село Будимирци.

11 – VIII – 1918. г.

На истом месту ди смо дошли јуче. Ништа ново није се догодило.

12 – VIII – 1918. г.

На истом месту. Дању ништа ново. У вече, у 20. 30, кренули смо за Кајмакчалан. Стигли смо у 4^{30h} у логору и тамо смо се улогорили.

13 – VIII – 1918. год.

У логору Кајмакчалан. Ништа значајније, сем сређивање логора.⁹³

14 – VIII – 1918. год.

У поменутом логору чета је дала стражу: код заставу пуковског штаба команде један трубач и три редова, код сењака један подофицир и три редова и југо-источно од логора ове чете један каплар и три редова.

15. августа 1918. год.

У Јелаку.⁹⁴ Ништа значајније се није догодило.

16. августа 1918. год.

Чета у Јелаку. Ништа значајније није се догодило.

17. августа 1918. год.

Чета у Јелаку. Ништа значајније.

18. августа 1918. год.

Чета у Јелаку, на одмору. Ништа значајније није се догодило.

19. августа 1918. год.

Чета у Јелаку, на одмору. Ништа значајније, сем што сам примио ствари од курира, батаљонског наредника Војислава Живановића, за војнике ове чете и исте поделили са ћатом Љубом Н. Митићем.

⁹³ Српска врховна команда је свој план пробоја фронта, преко Могленских планина, изложила генералу Д'Еперу и предложила све тешкоће, али и предности које је доносио напад на том правцу. Према ранијим плановима које су разматрали генерали Сарај и Гијома, за најпогоднији правац продора, у дубину непријатељевих положаја, сматрала се долина реке Вардар. Међутим, непријатељ је био свестан тих чињеница и из тог разлога је то подручје било најбоље утврђено. Положаји на Могленским планинама сматрани су за тешко приступачне, самим тим немогућим да се ту изврши главни напад и пробој фронта. Бугарске трупе распоређене у том сектору нису биле смањиване ни повећаване од 1917. године, а због неприступачног терена је густина утврђених положаја била ретка. Наспрам ових положаја налазиле су се јединице српске војске чији је морал био на високом нивоу, а жеља за коначном победом велика. Додатна предност је била и та што је након евентуалног пробоја фронта било могуће да се изврши брзо спуштање у долину Вардара и пресецање комуникација између бугарске и немачке армије. План српске војске је генерал Д'Епере на крају прихватио и свим силама се трудио да га Врховни ратни савет усвоји. Предлог за извршење офанзиве, која је требало да се спроведе током јесени 1918. године, предао је почетком јула, непуних месец дана од ступања на дужност.

Команда савезничких снага је сматрала да није могуће извршити неки битнији напредак на Солунском фронту који би решио рат у корист Антанте. Због тога је главни циљ био да се што већи број непријатељевих јединица веже за овај фронт, честим нападима и офанзивама слабијег интензитета. Предлог Српске врховне команде и генерала Д'Епера подржао је претходни командант савезничких снага на Солунском фронту, генерал Гијома.

Од почетка јула је започела дипломатска акција међу савезничким владама и врховним командама са циљем да се добије пристанак за офанзиву која би кренула средином септембра. Коначан пристанак свих савезничких представника стигао је непосредно пред почетак офанзиве, али на фронту није било чекања на дефинитивни пристанак. Све припреме су већ биле готове и чекао се 14. септембар за када је било предвиђено да напад започне, артиљеријском припремом. – П. Опачић, нав. дело, 125–153; Р. Томас, нав. дело, 639–643; Ж. Мишић, С. Скоко, нав. дело.

⁹⁴ Припреме за пробој фронта биле су при крају, извршавано је последње распоређивање трупа. Српска Прва и Друга армија су биле ојачане са две француске дивизије које су биле непосредно потчињене начелнику Ђенералштаба, војводи Живојину Мишићу. Генерал д'Епере је захтевао да управо ове дивизије буду у првој линији на почетку пробоја. Моравска дивизија је била повучена на другу линију фронта на потезу Јелак – Кочобеј. На Јелаку је била истурена осматрачница српске војске и логор где су вршене последње припреме пред велики напад. – П. Опачић, нав. дело, 139.

Од ствари је остало само [нечитко] 59 литара.

20. августа 1918. год.

Чета у Јелаку, на одмор. Ништа значајније није се догодило. Војници на занимање, пре и после подне.

21. августа 1918. год.

Чета у Јелаку на одмор. Ништа значајније није се догодило. Војници су били пре и после подне на занимање.

22. августа 1918. г.

Чета у Јелаку на одмор. Ништа значајније није се догодило, сем што су војници пре и после подне били на занимање.

23. августа 1918. год.

Чета у Јелаку, на одмор. Ништа значајније није се догодило. Војници пре и после подне били су на занимање као и 24. и 25.

26. августа 1918. год.

Чета у Јелаку, на одмор. Био сам код интенданта и примио сам од спреме и то: шињела два; блуза осам; чакшира седамнаест; кошуља једанаест; гаћа осамдесет три; чарапа пари седамдесет...

27. августа 1918. год.

Чета у Јелаку. Ништа значајније није се догодило.

28. августа 1918. год.

Чета у Јелаку. Ништа значајније.

29 – VIII – 918. год.

Чета на истом месту. Ништа ново сем што смо добили двадесет седам ранца од истог пука.

30 – VIII – 918. год.⁹⁵

Чета у Јелаку. Ништа ново није се догодило.

31 – VIII – 918. год.

Чета дању у Јелаку. У вече, у 19h, смо се кренули и дошли у бригадној резерви. Друго ништа значајно није се догодило.

1. септембра 1918. год.

У бригад.[ној] рез.[ерви]. У јутру, око 5h, наша је артиљерија отпочела бомбардовање. Бомбардовала је цео дан и ноћ.⁹⁶

⁹⁵ Француска влада и Врховна команда су снажно подржавале офанзиву на Солунском фронту и њихов пристанак се није доводио у питање. Међутим, владе Енглеске и Италије нису биле спремне да одобре напад ширих размера јер су сматрале да се на Балканском фронту само беспотребно расипа снага. Треба рећи да су војни заповедници ове две државе од самог формирања фронта желели да повуку своје трупе и преусмере их на друге положаје. Широка дипломатска акција француске владе и генерала Гијоме је на крају довела до тога да су се сви савезници сложили да се крене у пробој Солунског фронта. Енглеска влада је 4. септембра дала пристанак, док су се италијански званичници сагласили са плановима о пробоју 9. септембра. Главномандујући савезничке војске на Солунском фронту, генерал Д'Епере, након добијања дозволе за отпочињање акције, 12. септембра издао је наредбу да напад српске војске започне 14. септембра артиљеријском припремом. – Р. Томас, нав. дело, 640.

⁹⁶ Дејство српске артиљерије започело је 14. септембра рано ујутру. Пошто су временске прилике биле повољне, одлучено је да се крене у извршење плана напада који је требало да уследи сутрадан. Током целог дана су артиљеријска оруђа, свих калибара, бесомучно тукла бугарске положаје по целој ширини фронта како би се заварао главни правац напада, а то је било Добро поље. Освајање овог положаја је био кључ за даље напредовање српске и савезничке војске. Према усвојеном плану напада, главни пробој је требало да изврше јединице српске војске, тачније њена Друга армија, под командом војводе Степе Степановића. Њен правац дејствовања је био распоређен на линији Сушица – Сокол. У састав ове армије је улазило пет дивизија: Шумадијска, Тимочка, Југословенска и две француске, 17. колонијална и 122. дивизија. Прву српску армију су чиниле три дивизије: Моравска, Дунавска и Дринска, њен командант је био генерал Петар Бојовић. Простор који је ова армија заузимала уочи напада ишао је од Сокола до реке Лешнице. Непосредно наспрам српске стајала је бугарска војска која је овај део фронта бранила са две дивизије.

Гледајући цео фронт, обе стране су имале приближно исти број војника на положајима (око 650.000), али је премоћ савезника била осетна у артиљерији и ваздухопловним снагама. Поступајући у складу са планом напада, генерал Д'Епере је ојачао српску војску артиљеријским наоружањем, разног калибра, авионима и митраљезима. На тај начин је на положајима где је требало да дође до пробоја српска војска у сваком сегменту имала значајну предност. Друга армија је, као главна снага напада, имала предност у односу на бугарске снаге у пешадији 3:1, артиљерији 4,7:1 и митраљезима 4:1. Од исхода њеног иницијалног напада је зависио успех целокупне операције. У случају позитивног развоја догађаја на

2. септембра – 1918. год.

Чета на истом месту. Артиљерија непрестано дејствује. Око 12.30h извештено је на телефону да је Добро поље пало у нашим рукама и 1600 заробљеника.⁹⁷

3 – IX – 1918. год.

У јутру кренемо из Кајмакчалан. Избили смо на Соколац⁹⁸ ди је био непријатељ одступио. Тог дана прешли смо Соколац, Соколски реп и дошли смо до II борб.[ену]линију непријатељску. У вече је 1. и 2. чета нашег батаљона ступила у I борб.[ени] ред, а 3. и 4 чета у батаљ.[онску] резерву. Позади 6. пешадијског пука 2. и 1. чета избиле су на брдо Н.⁹⁹ и овладале истим.¹⁰⁰

4 – IX – 1918. год.

1, 2. и 3. чета су гониле непријатеља, а наша 4. чета у бат.[аљонској] резерви, док смо дошли у контакт са непријатељем на положају.

Око подне чета је ступила у борби са непријатељем, на десно крило нашег батаљона, држећи везу десно са 2. батаљоном, а лево са 1. четом нашег батаљона. Одбили смо непријатеља са истог положаја и продужили смо даље, гонећи непријатеља. Том приликом рањен је редов ове чете Виден Митић. Моја чета заробила је једног рањеног бугарског војника.

Задржали смо се на положају звани Мачков камен испред село Витолиште.¹⁰¹ Борба се водила огорчено док је непријатељ отеран са истог, ту смо преноћили.¹⁰²

фронту требало је да уследи напад Прве српске армије, а затим, у наредним данима, удари осталих савезничких снага на целом фронту. – П. Опачић, нав. дело, 125–159.

⁹⁷ Главни циљ напада Друге српске армије били су планински масиви Ветерник – Кравица – Добро поље – Сокол. Прву линију напада чиниле су Шумадијска, 17. колонијална и 122. дивизија, а у другој линији су биле Тимочка и Југословенска дивизија. Пробој Солунског фронта започео је 15. септембра 1918. године у 5.38 сати ујутру нападом Шумадијске дивизије на положаје бугарске војске. Почетна иницијатива српске војске дала је резултате и Ветерник је пао у првим минутима напада, али је на осталим деловима фронта дошло до застоја јер артиљеријска припрема није била адекватна, док је отпор бугарских одбрамбених снага био жесток. Добро поље је пало тек касније, око поднева, што је прослављено као велики успех, али су борбе око Сокола трајале цео дан и цело вече и тек око 22 сата, уз садејство једног пука Прве армије, успешно је окончано освајање овог положаја.

Прва армија је супротно плановима ступила у дејство тек око 15 сати, али је због слабе артиљеријске припреме и лошег развоја догађаја код Друге армије била заустављена у два наврата. Она је наступала са Дринском и Дунавском дивизијом у првој линији напада, а у позадини је била Моравска дивизија (осим једног пука) заједно са Коњичком дивизијом. Задаци стављени пред две српске армије нису били у потпуности испуњени током првог дана пробоја. Друга армија је успела да изврши пробој на свом делу фронта, али јој је било потребно знатно више времена и због тога је Прва армија тек касније ступила у дејство изгубивши фактор изненађења. Узимајући у обзир све може се рећи да је први дан пробоја Солунског фронта протекао у беспштедној борби у којој је остварена пресудна предност за даљи ток операција српске војске. – П. Опачић, нав. дело, 157–174; М. Неђић, *Српска војска и Солунска офанзива*, Београд, 1932, 37–57.

⁹⁸ Соколац и Соколски реп су планински масиви Сокол и Соколска греда. Ту су се налазили положаји бугарске војске на којима је извршен пробој фронта.

⁹⁹ Неименовано брдо у непосредној близини Сокола.

¹⁰⁰ Другог дана пробоја фронта Прва армија је током ноћи и раних јутарњих сати успела да овлада првом линијом непријатељских ровова. Направљен је пробој од двадесет пет километара у ширини и седам километара по дубини. Бугарске снаге су на овом делу фронта биле принуђене да се повуку на другу линију одбране, али су српске армије биле у великом налету. Командант Прве армије Петар Бојовић наредио је да се настави са нападима на други одбрамбени положај непријатеља и до краја дана су били освојени висови Козјакова коса и Лабница. Након овог успеха је дошло до усклађивања са дејством Друге армије која је током дана успела да овлада Козјаком што је довело до тога да су се непријатељске снаге повукле на трећи одбрамбени положај, на Кучковом камену. Све три дивизије Прве армије биле су у првој линији напада током дана, у резерви је био једино 3. пук Моравске дивизије који је током освајања Козјакове косе и Чвора био у другој линији напада, непосредно иза 6. пука Дринске дивизије. – П. Опачић, нав. дело, 174–184.

¹⁰¹ Витолиште је село које се налази на југу Македоније на обронцима планине Козјак, десет километара од границе са Грчком и педесет километара од града Прилепа. Положај овог села био је на трећој одбрамбеној линији бугарских и немачких снага.

¹⁰² Током 17. септембра водиле су се жестоке борбе на трећем одбрамбеном положају где су се непријатељске јединице прикупиле и пружале последњи отпор надирућим снагама српске војске. Тимочка дивизија је успела да овлада Тоболцем, након два дана великих борби. Дринска и Дунавска дивизија су вршиле пробој на простору Полчишта, Бешишта, Витолишта и Мелнице. Најзначајнији положај на трећој одбрамбеној линији био је Кучков камен који је био кључ пробоја

5 – IX – 1918. год.

У дивиз.[ијској] резерви. 1. и 2. батаљ.[он] напред и дошли смо испред село Клиново¹⁰³ на положају и ту смо преноћили.

6 – IX – 1918. год.

Испред смо Клиново на истом месту, одмор.

7 – IX – 1918. год.

У бригад.[ној] резерви. У наступном маршу, око подне, прошли смо кроз село Клиново. Прешли смо на ћуприју сев.[еро]-ист.[очно] од село и окренусмо путовати низ Црну реку, прешли смо на мост Расим – беј.¹⁰⁴ Време лепо, али сувише врућина, дошли смо до село Н. и ту смо преноћили.

8 – IX – 1918. год.

Изјутра кренусмо из ист.[очног] логора низ Црну реку и ту смо до Црну цео дан одмарали. У вече смо кренули напред и дошли смо испред село Вепречане¹⁰⁵ [Вепрчани] и ту смо преноћили.¹⁰⁶

9 – IX – 1918. г.

Чета у бриг.[адној] резерви. Пређосмо северозападно од село [Вепрчани] па ударимо на село Галиште¹⁰⁷ и северо-запад.[но] од истог, а за ћувику преноћисмо.

10 – IX –

Полазак од истог места. Прошли смо поред село Беловодице, Рајец и пређосмо Рајачку реку.¹⁰⁸ Пресекосмо непријатељску комуникацију Кавадар – Прилеп. Код Рајачку реку оставили сви војници ранче-

у долину Црне реке и Вардара. Током целог дана су Југословенска дивизија и 1. и 3. пук Моравске дивизије вршили нападе на овом подручју.

Након свеобухватног напада, бугарске и немачке снаге које су браниле овај део фронта су биле принуђене да одступе. Српска војска је након три дана успела да изврши пробој све три линије одбране које је непријатељ утврђивао годинама и сматрао их неосвојивим. Бугарске снаге су након пораза биле потпуно разбијене и услед велике пометње две дивизије су одступале на две различите стране, 2. према Црној реци, а 3. дивизија према Вардару. Продор српске војске према Расимбеју и долини Вардара је био изванредан, а то је и био главни циљ пробоја. Може се рећи да је сила напада српске војске изненадила бугарске трупе које су по бројчаном стању биле једнаке са српским, али у веома лошем стању, поготову је морал био на ниском нивоу. Током три дана офанзивног дејства српске војске било је заробљено 4.000 бугарских и немачких војника и старешина, педесет топова и још много другог материјала. – П. Опачић, нав. дело, 184–193; Р. Томас, нав. дело, 647; М. Недић, нав. дело, 58–60.

¹⁰³ Село Клиново се налази на југу Македоније, дванаест километара од границе са Грчком, у близини града Кавадараца. Смештено је између северних падина планине Козјак и црноречке котлине. Према последњем попису становништва спроведеног у Македонији наведено је да у овом селу нема становника.

¹⁰⁴ Мост Расим-беј се налази на Црној реци, у близини села Манастир. Прва армија је током ширења офанзиве у долину Црне реке наишла на жесток отпор немачких и бугарских снага које су браниле прелаз преко овог моста. Напори Дунавске дивизије да се овлада простором око моста били су неуспешни и тек након што су остале јединице Прве армије угрозиле положај непријатељевих снага дошло је до општег повлачења. То се десило 21. септембра па се ови наводи аутора *Бележника* вероватно односе на тај дан, а не 20. како је он забележио. – П. Опачић, нав. дело, 215–221, 233.

¹⁰⁵ Вепрчани је село на југу Македоније, удаљено тридесет пет километара на југ од Прилепа. Смештено је између Селечке планине на југу и планине Дрен на северу.

¹⁰⁶ Након одбацивања непријатеља са планинских гребена српска војска је започела продор у долине Вардара и Црне реке. Друга армија је започела продор према Вардару, а Прва армија је свој правац напада усмерила ка Црној реци. Немачке и бугарске јединице су пружале жесток отпор, уводили су резерве у борбу желећи да затворе фронт на којем је направљен продор, међутим то је било немогуће учинити. Српска војска је без престанка нападала непријатељске положаје и продужавала пробој. То нису пратиле савезничке армије. Поготову се то односи на енглеско-грчке трупе које су вршиле напад у реону Дојранског језера, али нису имале успеха те је због тога могло да дође до успоравања офанзиве и акција српске војске.

Врховна команда је у овом периоду донела одлуку да неће заустављати офанзиву и она се наставила несмањеним интензитетом. То се испоставило као добра одлука јер након српских победа у долини Вардара и на Дреновској планини, 22. септембра непријатељ почиње да врши повлачење својих трупа на целокупном фронту. – П. Опачић, нав. дело, 215–239.

¹⁰⁷ Галиште је село које се налази у јужном делу Македоније, тридесет километара од Кавадараца. Смештено је између клисуре Црне реке и планине Чаве.

Након успешних нападачких операција на Дренској планини Прва српска армија је наставила наступање према Прилепу гонећи непријатеља на свим правцима. – П. Опачић, нав. дело, 252.

¹⁰⁸ Поменуто два села, Рајец и Беловодице, налазе се између Прилепа и Кавадараца, а Рајачка река протиче кроз поменуто село Рајец.

ви по наређењу команданта батаљона. Одатле у напред и преноћисмо сев.[еро]-ист.[очно] од село Рајец.¹⁰⁹

11.

У наступном маршу батаљон, у бригадној резерви. Прошли смо тог дана кроз село Белотине [нечитко], Орахово, Подградаци Гориште, испред Вардар одмор – преноћиште.¹¹⁰

12 – IX – 1918. год.

Крену смо од истог места до Вардар. Пређосмо Вардар и батаљон ступи у гоњењу у I борб.[еном] реду. Дошли смо до село Кишињево¹¹¹ [Кишино] ди дођосмо у контакт са непријатељем. Пређемо село и северо-источно од село, ноћу на предстражи 1, 2. и 3. чета, а ми у бат.[аљонској] резерви, у заштити артиљерије, која је била испред нашу линију. Ту преноћисмо. Чета је била у приправност.¹¹²

13 – IX – 1918. год.

У јутру све три чете нашег батаљ.[она] кренуше у напад и избише на положај ћувик Н. 1 северо-западно од коту 510, ди је непријатељ вршио контранапад и потисну 2. чету. Затим моја чета доби наређење, крену за поменути ћувик. Избисмо на ћувик, отерасмо непријатеља и ту се задржасмо. Том наређење, крену за поменути ћувик. Избисмо на ћувик, отерасмо непријатеља и ту се задржасмо. Том приликом рањени су каплари Панта Бркић, Љубомир Стефановић и Видојко Марковић, редови Зарије Златановић и Станоје Ђорђевић и погинуо поднаредник Спасоје Јовановић. Ту смо и преноћили. Чета на предстражи. Дању велика врућина, а незгода за воду па је у вече пао од жеђи редов ове чете Марко Милосављевић.¹¹³

14 – IX – 1918. год.

У јутру сиђосмо у Овчеполску равницу. Дошли смо у додир са непријатељем. Чета у батаљ.[онској] резерви. Непријатељ гађао артиљеријом приликом нашег пребацивања, једна граната пала је позади мене, на пола метар, али срећом ништа ми није нашкодила. Протерали смо непријатеља и прешли у напад.

У 12h чета је ступила у I борбени ред гонећи пред собом непријатеља који је у великој маси одступао. Заузели смо пут Велес – Штип, прошли поред кафану Дрину и кроз село Н.¹¹⁴ ди смо се задржали позади село. Непријатељска пешадија одступа под заштитом њихове арт.[иљерије] која је нас тукла до увече. Ту смо преноћили. Чета на предстражи.¹¹⁵

15 – IX – 1918. г.

У јутру смени нас 2. пук и пређе у гоњењу непријатеља, а ми остадосмо за извесно време у исти ровови док они заузеше неколико таласа брда испред нас и тада се ми вратисмо назад до село Н. и мало

¹⁰⁹ Прва армија је имала задатак да након успешно изведеног напада на Дренској планини настави продор према Вардару и Овчем пољу које је било кључ за вардарску долину. Током 23. и 24. септембра све три дивизије Прве армије су вршиле напад на гребене Бабуна и Клепе и на крају су овладале њима. Српска војска је пресекла комуникације Прилеп – Кавадарци и Прилеп – Велес. Друга армија је овладала планином Сертом и Градешким планинама и пришла надомак Штипа. Обе српске армије спојиле су се на Вардару 24. септембра и започеле су спуштање у Овче поље. Немачким и бугарским снагама на том подручју је претило опкољавање и због тога су започеле повлачење на линију Тетово – Велес – Штип. – П. Опачић, нав. дело, 252–269.

¹¹⁰ Села која аутор наводи налазе се између Прилепа и Велеса.

¹¹¹ Кишино је село у централном делу Македоније, налази се двадесет километара од града Велеса.

¹¹² Током 25. септембра су све савезничке снаге напредовале и потискивале непријатељске снаге што је био главни показатељ да се офанзива на Солунском фронту одвијала веома успешно за савезничке снаге. Српска војска је и даље била испред свих других армија и настављала је несмањеном жестином да продире у дубину непријатељске територије. Прва армија је била надомак Велеса и Овчег Поља где су се све три њене дивизије сукобиле са бугарским јединицама које су браниле комуникацијске правце према Светом Николи и Велесу. Борбе су биле интензивне на потезу Кишино – Богословац где је оперисала Моравска дивизија и потискивала непријатеља.

Генерал Петар Бојовић је указом регента Александра Карађорђевића 25. септембра 1917. године произведен у чин војводе због његових заслуга током пробоја Солунског фронта. – П. Опачић, нав. дело, 270–271, 277.

¹¹³ Офанзивне операције српске војске су током 26. септембра биле веома успешне. Друга армија је наступала према Штипу и била надомак освајања овог града, у исто време гонећи бугарске јединице даље на север. Прва српска армија се прикупљала око Велеса, стално вршећи притисак на непријатељске положаје. Моравска дивизија је успела да одбаци непријатеља са линије Караслари – Ново Село и са 3. и 1. пуком започела гоњење бугарских јединица, угрожавајући Велес са североисточне стране. – П. Опачић, нав. дело, 275–276.

¹¹⁴ Вероватно се ова скраћеница односи на Ново Село, у близини Велеса, где су се водиле велике борбе.

¹¹⁵ Моравска дивизија Прве армије је успела да освоји Велес и настави продор преко овчеполске долине, заједно са Дринском и Дунавском дивизијом. Главни задатак постављен пред ову армију био је да запоседне комуникацијску линију Ђустендил – Куманово и тако одсече бугарске трупе које су се налазиле у Македонији. Бугарски званичници су у том тренутку увелико водили преговоре са савезницима око склапања сепаратног мира и због тога је било битно опколоти бугарску војску у Македонији и не дозволити јој да се извуче са наоружањем. Врховна команда српске војске заједно са генералом Д'Епереом имала је план да се, уколико је потребно, крене према Софији. – П. Опачић, нав. дело, 280–281.

се одморисмо.

Око 13 час. кренусмо напред и дођосмо источно од варош Св. Николу и ту преноћисмо.¹¹⁶

16 – IX – 1918. г.

Кренемо напред и прођемо кроз село Немариц [Немањица], затим кроз Доње и Горње Барбарово¹¹⁷ и сев.[еро]-ист.[очно] од последње преноћиште.¹¹⁸

17 – IX – 1918. г.

На истом месту у 14 и 40 [нечитко] јави да је закључен мир са Бугарском.¹¹⁹ Пук је добио наређење; правац Страцин – Куманово.¹²⁰ Дошли смо у село Рударе¹²¹ и ту смо преноћили.

18 – IX – 1918. год.

У јутру кренемо напред правац Куманово. Дођемо до село Клечевци. Бугари су били северо-источно од село и ту се напили и пуцали у вис. Одатле, кренули смо напред и дошли смо испред село Шупљи Камен¹²² и ту смо преноћили.

19 – IX – 1918. г.

У јутру кренемо напред и прођемо кроз село Шупљи Камен, дођемо испред Куманово и ту смо одмарали до у вече, када кренемо и прођемо сев[еро]-ист.[очно] од варош Куманово и ту смо преноћили.¹²³

20 – IX – 1918. год.

Око 11 час кренули смо од поменутог места и дођемо испред Прешево и ту преноћимо.¹²⁴

¹¹⁶ Обе српске армије настављају гоњење непријатеља према Бугарској са циљем да овладају комуникацијском линијом Куманово – Крива Паланка – Ђустендил. Јединице Прве армије су 28. септембра ушле у град Свети Никола. – П. Опачић, нав. дело, 281.

¹¹⁷ Поменута села се налазе у непосредној близини града Свети Никола. Именовано село Немериц није могуће пронаћи, али недалеко од Доњег и Горњег Барбарова се налази место Немањица и у потпуности одговара месту на којем аутор смешта Немериц.

¹¹⁸ Након ослобађања Светог Николе трупе Прве армије су наставиле наступање према североистоку и током 29. септембра су овладале положајима који су пресекли комуникацију Куманово – Крива Паланка. Тога дана је објављено да је у Солуну Бугарска потписала мир са силама Антанте и да ће наредног дана у подне бити проглашено примирје. За то време су трупе под командом француског генерала Гамбете ослободиле Скопље. – П. Опачић, нав. дело, 282.

¹¹⁹ Десет дана након почетка офанзиве савезничких армија на Солунском фронту бугарске снаге су биле потучене и у веома тешкој ситуацији. Српске трупе су жестоким јуришом сломиле њихов отпор и након низа успешно изведених операција биле су надомак уласка на бугарску територију. Званичници бугарске владе, пре свих председник Малинов, били су свесни опасности и због тога су већ 25. септембра донели одлуку да од савезника затраже примирје. Бугарска делегација, на челу са министром финансија Љапчевим, стигла је у Солун 28. септембра и отпочела преговоре о склапању мира. Наредног дана је Бугарска потписала капитулацију, а непријатељства су била прекинута 30. септембра тачно у 12 сати. – М. Милојевић, Уговори о примирју, *Србија 1918. године* – Зборник радова књ. 7, 298–301; Р. Томас, нав. дело, 650.

¹²⁰ Запоседање линије Страцин – Куманово довело је до пресецања последње везе између немачке 11. армије и Бугарске и на тај начин је завршено њено опкољавање. Прва српска армија је у том тренутку добила најбитнију улогу на целокупном фронту јер је њен оперативни задатак био, да након разоружавања бугарских снага, настави продор према Нишу са циљем да се онемогући консолидовање немачких и аустроугарских трупа на територији Србије. Неопходно је било да се брзо крене у извршавање овог задатка, али бугарске трупе које су се налазиле непосредно испред Прве армије су одуговлачиле са предајом оружја. Коначно разоружање ових јединица догодило се тек 2. октобра, под претњом напада српских јединица које су већ биле надомак Куманова.

Друга армија је имала задатак да буде на граници са Бугарском, контролише испуњење Војне конвенције и дејствује према Софији уколико бугарска војска покуша да осујети извршење одредби потписаног примирја. Због оваквог распореда сав терет ослобађања јужних крајева Србије пао је на Прву армију која је због тога била ојачана Коњичком дивизијом и коњичком бригадом генерала Гамбете. – П. Опачић, нав. дело, 287–290.

¹²¹ Шопско Рударе је пун назив овог села које се налази на северу Македоније, четрдесет километара источно од Куманова.

¹²² Села Клечевце и Шупљи Камен налазе се у непосредној близини Куманова. Прва армија је ослобађала део по део територије и вршила припреме за продор према Врању и даље према Нишу.

¹²³ Разоружање бугарских снага је однело два дана Првој армији и она је тек 2. октобра кренула са продором према Прешеву и Врању. Дунавска дивизија је наступала левом, а Дринска десном обалом Јужне Мораве, Моравска дивизија је била у другој линији наступања, удаљена на дан марша. – П. Опачић, нав. дело, 314–316.

¹²⁴ Због иступања Бугарске из рата, аустроугарска јужна граница је била у потпуности отворена, а немачке снаге које су се налазиле на Балканском војишту нису имале довољно снаге да задрже продор српске војске и заштите свог савезника. У светлу нових догађаја, аустроугарска команда је повукла 9. дивизију са италијанског фронта и поставила јој задатак да штити прилазе Прешеву и Врању, на крајњем југу Србије. Упркос томе што су аустроугарске снаге биле бројчано надмоћније и на стратешки бољој позицији у првом додиру са српским јединицама, у околини Прешева, доживеле су пораз.

21 – IX – 1918. год.

На истом месту 2. батаљон је отишао у леву побочницу. Дању су протерали наши војници заробљене аустријанце путем који спаја од Прешево за Куманово.¹²⁵

22 – IX – 1918. год.

Изјутра кренусмо од поменутог места и дошли смо до село Краљу. Ту смо преноћили. Данас цео дан киша. Истог дана прешли смо реку Мораву.

23 – IX – 1918. год.

Изјутра смо кренули и пређемо српско-турску границу код Ристовац. Уђемо свечано у Врање и продужили смо до село Стубла ди смо и преноћили.¹²⁶

24 – IX – 1918. год.

У јутру кренули смо од Стубла, дошли у вече код Џепа ди и преноћисмо. Дању киша као и ноћу. Био сам [нечитко].¹²⁷

25 – IX – 1918. г.

У јутру из Џепа за село Стајковац ту смо преноћили. Дању смо прешли реку Власину код село Стајковац.¹²⁸

26 – IX – 1918. год.

У јутру кренусмо из село Стајковац, дођосмо између село [нечитко] и село Топоницу¹²⁹ и ту преноћисмо. Чета је у дивизијској резерви.¹³⁰

27 – IX – 1918. г.

Чета у дивизијској резерви. До 12 сати на поменутом месту, око 12 часова кренусмо напред. Пређосмо кроз село Топоницу и дођосмо код село Дукат ди се улогорисмо. Док дође наређење да се кренемо за Доњи Барбеш, прођемо кроз Горњи Барбеш и стигнемо око пола ноћи у Доњи Барбеш, непријатељ је исте ноћи упао у село Гркињу.¹³¹

Силина удара српске војске није изгубила оштрицу ни након скоро двадесет дана непрекидних борби. – П. Опачић, нав. дело, 316–317.

¹²⁵ Упркос томе што је 9. дивизија пружала жесток отпор, Дунавска дивизија је 4. октобра у поподневним сатима ослободила Врање. Током тродневних борби на овом делу фронта највећи терет је изнела Дунавска дивизија која је практично сама одбацила аустоугарске трупе према Грделичкој клисури. – П. Опачић, нав. дело, 318–319.

¹²⁶ Након ослобађања Врања Прва армија наставила је напредовање ка Лесковцу, преко Грделичке клисуре. Непријатељске снаге су покушале да зауставе српску војску у клисури, али је њихов отпор веома брзо био сломљен и већ 7. октобра се тежиште борби пренело јужно од Лесковца. За све то време Моравска дивизија била је у армијској резерви. – М. Недич, нав. дело, 91–93.

Наведена села се налазе на путу између Врања и Лесковца.

¹²⁷ Прва армија је током 7. октобра, после краћих борби, успела да ослободи Лесковац и спреми се за даље напредовање према Нишу где је непријатељ размештао своју одбрану, укупно пет свежих дивизија. – П. Опачић, нав. дело, 322–324.

¹²⁸ Незадржив налет Прве армије натерао је аустоугарску 9. дивизију да се 8. октобра повуче иза немачке 11. армије, која се десет километара јужно од Ниша утврдила. Војвода Петар Бојовић је, упркос великог замора људства, недовољној количини муниције и снажнијем противнику, одлучио да свим расположивим снагама нападне Ниш. Није желео да чека остатак савезничких снага јер је сматрао да би евентуалним успоравањем даље офанзиве дао противнику довољно простора за маневар и допремање појачања. Главни командант генерал Д'Епере је дао изричито наређење да Прва армија не креће сама у напад на непријатељске снаге надомак Ниша. Међутим, Врховна команда српске војске је 9. октобра дала сагласност војводи Бојовићу да започне операцију ослобађања Ниша, али опрезно и да у случају јачег отпора одмах заузме дефанзивне положаје.

Прва армија је у покрету направила промене у распореду својих дивизија. Коњичка и Дунавска дивизија су држале лево крило армије и наступале су левом обалом Јужне Мораве, а Моравска дивизија је била смештена на десно крило и посела је положаје на планини Селичевици и њен задатак је био да продре у Ниш преко југа. Дринска дивизија је била у резерви, али је наредних дана била упућена на лево крило како би помогла Дунавској и Коњичкој дивизији које су наишле на јак отпор. – П. Опачић, нав. дело, 324–326.

¹²⁹ Села која аутор помиње у овом делу *Бележника*, налазе се у јужној Србији на потезу од Врања према Лесковцу.

¹³⁰ Моравска дивизија је из армијске резерве 9. октобра дошла на положај Униште – Дукат где се изједначила са Дунавском дивизијом и тога дана није ступила у борбу са непријатељем. Остале две дивизије које су се налазиле на првој линији фронта, Дунавска и Коњичка, тога дана имале су велике битке са немачким трупама на левој обали Јужне Мораве око села Кочана где су уз велике напоре успеле да поразе бројчано надмоћнијег непријатеља. – П. Опачић, нав. дело, 328.

¹³¹ Борбе око Ниша су се наставиле 10. октобра када су све дивизије Прве армије ступиле у борбено дејство. Немачке снаге су покушале противнапад на левој обали Јужне Мораве, али је Дунавска дивизија одбила све покушаје. Моравска дивизија је на Селичевици водила велике борбе, њени 1. и 2. пук су били на првој линији фронта Униште – Дукат, док је 3. пук био у резерви у селу Топоница. На централном делу фронта Моравске дивизије ситуација се одвијала веома

28 – IX – 1918.

Око 10 час.[ова] батаљон изађе северо-источно од село Доњи Барбеш. На истом месту чета доби наређење да пошаље један вод у левокрилну патролу у село Горњи Барбеш. За тај циљ командир капет.[ан] Јов.[ан] Поповић одредио је 4. вод. После фртал часа доби иста наређења те се крену истим правцем. Дођемо у село ди 4. вод дође у састав чете. Одатле продужисмо и дођемо до велико Ибарче ди смо дошли у контакт са непријатељем. Распоред чете био је: 1. и 2. вод у 1. борб.[еној] линији, а 3. и 4. вод у 2. линији. 1. и 2. вод држали су везу даље са нашим 2. батаљоном, а лево са II пуком. Ноћу на предстражу киша. Целу ноћ приликом обиласка непријатељски војници који су били заостали приликом јуриша покушавали су да пређу кроз наш стрељачки строј и отиду [нечитко], али их је редов Жика Живковић спазио и када је викнуо: ко је то? они су побегли натраг у шуми, затим командир и ми, четни штаб, обилазећи наиђосмо на њи; ди је командир повикао: ко је то? они су опет побегли у шуми. Командир је пуцао за њима револвером, најпосле морао је да их дозива немачки те су два дошли и предали се.¹³²

29 – IX – 1918. год.

Чета до подне у I борбеном реду. У гоњењу затим се задржимо код село Кутину и дођемо у састав батаљона. Кренемо за село Габровац и ту командир доби наређење да крене са четом и дође у варош Ниш за одржавање ред. Стигосмо око пола ноћ у Гардиске касарне и војници одоше у варош на стражи код разним магацинима.¹³³

30 – IX – 1918.

Цео дан у Нишу. Војници на стражи. У вече дође цео батаљон.

1 – X – 1918. г.

У јутру дође у гардис.[ку] касарну 1. чета и смени моју. Чета моја дође у II пуков.[ску] касарину и ту цео дан. У вече сам био на виђење код Лену.

2 – X – 1918. г.

Чета на истом месту. Жандарми упућени сваки ко је раније ди био на служби.

3 – X – 1918. год.

У Нишу, на истом месту. Ништа значајније није се догодило. Око 12 час дошао је Адам из Глоговац са ћерком и снахом. Код Василија Јоцића био сам на ручак у касарну, са њима. У вече сам са њима отишао код Лепосаву и ту сам са њима опет вечерао. Исто вече донео ми Џуна из моје село пакет од кућу.

4 – X – 1918. год.

У Нишу, у старе касарне. Ништа значајније није се догодило. Дозвола за кући.

У вече сам добио дозволу и кренуо из Ниша, у 10 часова. Кући сам стигао у јутру око 6 часова. Кући сам затекао мајку и сестру Даницу.

Затим издолазише сељаци и сељанке на виђење. У вече стигосе Зорка и Милева из Ниш, а које су биле ишле код мене. Затим дођоше баба и моја сестра Лена. Ту смо вечерали и одморили.

повољно за српску војску, непријатељ је био потискиван константном борбом, али су крила веома споро напредовала. У неколико наврата су немачке јединице вршиле бочне нападе са циљем да дестабилизују дивизију. Један од тих напада десио се током вечери у селу Гркиња због чега је 3. пук извучен из резерве како би сузбио офанзивно деловање непријатеља. Сви покушаји да се омете напредовање српске војске су били узалудни јер је до краја дана Моравска дивизија овладала Селичевицом и започела је спуштање према Нишу. Дводневне битке око Ниша су биле окончане победом Прве српске армије која је сада имала отворен пут према граду. Командант немачке 11. армије генерал Штојбен је био свестан да је и овај покушај заустављања српске војске доживео неуспех и због тога је издао наредбу да се трупе припреме за повлачење. – П. Опачић, нав. дело, 328–331.

Села која наводи аутор *Бележника* налазе се у непосредној близини Ниша, на падинама планине Селичевце.

¹³² Прва армија је током 11. октобра наставила гоњење непријатељских јединица и потискивала их на целом фронту у околини Ниша. Моравска дивизија је одбацила непријатеља са леве обале Нишаве и гонила заостале трупе у својој позадини. Код осталих дивизија ситуација на фронту је била веома добра и било је питање тренутка када ће бити ослобођен Ниш. Генерал Штојбен је током дана издао наређење својим трупама да започну повлачење из града јер није било више начина да се заустави напредовање српских јединица које су у 23 сата добиле заповест да наредног дана крену у гоњење непријатеља. – П. Опачић, нав. дело, 330.

¹³³ Прва армија српске војске је за десет дана прешла пут од Куманова до Ниша и ослободила целокупни простор од 160 километара, између ова два града. Током читавог наступања ова армија је непрекидно водила борбе за сваки део територије коју је ослобађала и због тога је овај подвиг вредан дивљења. Ујутру, 12. октобра, српска Прва армија је ушла у Ниш, а током наредних дана, све до 14. октобра, наставила је са гоњењем непријатеља према северу. Немачке снаге су се зауставиле на одбрамбеној линији Тресибаба – Алексицац – Крушевац – Златари. – П. Опачић, нав. дело, 330–331.

6 – X – 1918.

Био сам код куће. Дању ништа ново. У вече стигао ми је био брат Љубомир и ту смо вечерали и преноћили.

7 – X

Код куће. У јутру дошао деда Јован, затим ручасмо са братом и ми пођемо. Ја за команду, а брат да ме испрати. Свратимо у Глоговац и пођоше Василијина фамилија са којом смо дошли заједно у Нишу ди смо стигли око 18 часова.

3 – X – 1918. год.¹³⁴

У Нишу. У својој чети цео дан. У јутру око 9 часова испратио сам мог брата Љубомира и он је отишао кући. Друге новости није било.

9 – X – 1918. год.

Дању ништа значајније није се догодило, ноћу у 22.30 добивено наређење за покрет, правац Алексинац. У вече долазио је Павле Милошевић на виђење код мене.¹³⁵

10 – X – 1918. год.

У јутру у 8 час.[ова] кренусмо из Ниш. Прођосмо кроз варош парадним маршем чете у водним колонама. У вече у 6 часова и свечано дочеканим од стране становништва прошли смо кроз варош и на пет километ.[ара] позади варош преноћимо.

11 – X – 1918. год.

У јутру у 6 часова кренусмо. Око 10 часова прођомо кроз Делиград и око 12 часова кроз Ражња и свечано прошли кроз варош. У вече, на један сат испред Параћин преноћиште, и дошли у саставу пука.

12 – X – 1918. год.

У 6 часова покрет. Око 12 час.[ова] прош.[ли] кроз Параћин. У вече у 6 часова кроз варош Ћуприју. Позади вароши преноћиште.

13 – X – 1918. год.

У јутру око 6 час.[ова] напред и око 10 час.[ова] сменили смо I пук. Прешли смо у гоњењу непријатеља. У вече преноћиште испред Сталаћ.

14 – X – 1918. год.

У јутру око 6 час.[ова] кренули смо напред. Прошли смо кроз село Грабовицу и Раковицу. Десно од Сталаћа код Раковицу – село преноћиште. Целу ноћ киша...

15 – X – 1918. год.

У јутру око 6 час.[ова] кренули смо напред. У вече северо-западно од Жабари преноћиште.

16 – X – 1918. год.

Дању смо прошли кроз село [празно место] и стигли предвече у варош Пожаревац ди смо свечано дочекани. Размештени смо у касарни и ту преноћили.

17 – X – 1918. год.

Цео дан и ноћ у Пожаревцу. Ништа значајније није се догодило.¹³⁶

18 – X – 1918. год.

У јутру из Пожаревца. Дању смо прошли преко Мораву и прошли кроз села Осипаоницу,

¹³⁴ Вероватно је аутор *Бележника* начинио грешку приликом навођења датума и овде би требало да стоји 8. октобар (21. према новом календару).

¹³⁵ Јединице Прве српске армије су након ослобађања Ниша и успостављања нове линије, према непријатељу, северно од Ниша, добиле пет дана одмора. За то време су и остали делови савезничких трупа почели да се приближавају фронту Прве армије. Наставак напредовања је сада био свеобухватан и представљао је завршни ударац немачким и аустроугарским трупама које су покушавале да пруже последњи отпор на територији Србије.

Наставак продора на север, према Београду, започео је 19. октобра. Непријатељ је успевао да одржи своје положаје тек неколико дана и већ 23. октобра је био ослобођен Параћин, а 26. октобра и Крагујевац. Трупе Прве армије су незадрживо грабиле ка Београду и немачке и аустроугарске јединице су тек спорадично пружале отпор. Њихов главни циљ је био да се добије на времену како би извукли људство и материјал преко Саве и Дунава. – П. Опачић, нав. дело, 354–359.

¹³⁶ Српска војска је незадрживо јуришала кроз Србију са жељом да што пре ослободи целу земљу и протера непријатеља. Кроз записе наредника Цветковића можемо видети којом брзином су српске јединице наступале и ослобађале једну област за другом. Немачке и аустроугарске снаге су већ биле поражене и нису биле способне да пружају јачи отпор. Дунавска дивизија је већ 30. октобра била надомак Београда одакле су се непријатељи већ били повукли.

Скобаљево [Скобаљ] и Малу Крсну.¹³⁷ Код Раљу преноћиште ди је команд.[ант] батаљ.[она] правио узбуну.
19 – X – 1918. год.

У јутру из Раљу прошли смо кроз Коларе, Умчаре, Бегалицу и код Гроцке преноћиште.¹³⁸

20 – X – 1918. год.

У јутру кренули смо и дошли после подне у село Миријево, у саставу пука. Ту смо преноћили.

21 – X – 1918. год.

У јутру око 10 часова кренули смо из Миријева и прошли кроз село Мали Мокри Луг, дошли у Велики и распоређени у кантинама код вароши Београд.¹³⁹

22 – X – 1918. год.

У Великом Мокром Лугу ништа значајније.

23 – X – 1918. год.

На истом месту. Ништа значајније није се догодило.

24 – X – 1918. год.

У јутру око 7 часова кренули смо из Вел.[ики] Мокри Луга, прешли смо кроз Мали Мокри Луг, кроз варош Гроцку и дошли смо у село Брестовик ди смо преноћили.

25 – X – 1918. год.

У јутру око 7 часова кренули смо напред. Дању смо прошли кроз варош Смедерево и око 12 часова позади варош ручали војници, одакле смо се кренули и прошли кроз село Враново. Дошли на реку Мораву, али ћуприје није било те смо преноћили код село Малу Крсну.

26 – X – 1918. год.

У јутру око 6 часова смо са Михаилом болничарем ишли те тражили стручног лекара. Ја сам се у вече био јавио за лекарску помоћ. Лекара није било, вратили смо се у чету и чета односно пук крену напред и прођемо преко Мораву, кроз варош Пожаревац, село Бубушево [Бубушевац], Моруљевац [Маљуревац] и дођемо у [нечитко] у селу Дрмну.¹⁴⁰ Ту смо преноћили по кућама.

27 – X – 1918. год.

Цео дан и ноћ у село Дрмну. Ништа значајније, сем што сам био на преглед код др Сибера. Прегледао ме и дао ми 2 дана поштеду и лек аспирина.

28 – X – 1918. год.

У село Дрмну до 3 час.[ова] и одатле смо кренули и дошли у село Брдарци и ту смо преноћили.

29 – X – 1918. год.

Око 1 сат смо кренули из село Брдарци, прошли смо кроз село Дрмну, ди је добила наша чета наређење за варош Ковин. Прошли смо кроз село Костолац и у вече на преноћиште у Дубравицу, ди сам ја преноћио у кафани, а пук је отишао за Рам и правац Темишвар.¹⁴¹

¹³⁷ Наведена села се налазе у близини града Смедерева.

¹³⁸ Дунавска дивизија Прве армије је 1. новембра, тачно у 10.30 сати ујутру ушла у Београд из кога су се непријатељске трупе већ биле повукле, уништавајући мостове за собом. После четрдесет шест дана непрекидних борби српска војска је успела да пређе 500 километара и у потпуности ослободи своју домовину. Остале јединице српске војске, уз помоћ савезника, успеле су да потисну све немачке и аустроугарске снаге преко своје границе. – П. Опачић, нав. дело, 360–361.

¹³⁹ Након што је Бугарска била побеђена на фронту и принуђена да склопи мир са силама Антанте, њене савезнице Немачка и Аустроугарска су биле у јако тешкој ситуацији. Додатни проблем се јавио 30. октобра када је Турска потписала капитулацију. Лоша ситуација је нарочито била у Двојној монархији која је на свим фронтима доживљавала поразе. Српске јединице су биле на јужним границама, а италијанска војска је крајем октобра извела успешну офанзиву на Италијанском фронту. Стање у земљи је било веома лоше јер су се словенски народи масовно дизали против аустроугарске власти, а Мађари су прогласили отцепљење. Све је то довело до тога да је Аустроугарска 3. новембра склопила мир са силама Антанте. Све државе које су претендовале на њене територије започеле су са слањем својих трупа како би осигурале своје нове поседе. Немачка је након капитулације још једне своје савезнице остала сама на бојишту. – М. Миливојевић, *Уговори о примирју*, 301–307.

¹⁴⁰ Наведена села се налазе у непосредној близини Пожаревца.

¹⁴¹ Након примирја које је потписала Аустроугарска са савезницима, Немачка је била у готово безизлазној ситуацији. На Западном фронту је кренула офанзива, њене јужне границе су биле готово потпуно отворене, а морал међу војницима је био на веома ниском нивоу. Упркос томе што савезничке војске нису ступиле на тле Немачке, она је одлучила да затражи примирје. Оно је потписано 11. новембра 1918. године у Компјењу, у вагону. Након четири године великих разарања и страдања Први светски рат је био окончан. – М. Милојевић, *Уговори о примирју*, 307–310.

30 – X – 1918. год.

У јутру смо кренули из село Дубравицу. Превезли смо се у понтоне и прешли преко Дунава. Ту су нас дочекали становници вароши Ковина са највећим одушевљењем, са фијакерима и јахаћим коњима. Затим смо кренули за варош Ковин; грађани напред са јах.[аћим] коњима и фијак.[ером] па ондак моја чета и свечано дочекани од становници у варош. Мој и 4. вод били су одређени на стражи. Из мог вода Сретен код општину, Сотир код жељез.[ничку] станицу и Милић код пошту и телеграм. У вече су нам грађани доносили за пиће и јестиво у школи, ди смо били на становању.¹⁴²

31 – X – 1918. год.

У вар.[оши] Ковину. Ништа значајније.

1. новембра

На истом месту као и **2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 и 10**

10.

У вече био сам на [нечитко] у Ковину.

11 – XI – 1918. год.

Око 11 часова кренули смо из Ковина и око 24 часа стигли смо возом у варош Вршац у саставу батаљона. Преноћили у касарину.

12 – XI – 918. год.

У Вршцу. Ништа значајније.

13 – XI – 918. год.

У Вршцу. Од подне сам примио дежурство у батаљону.

14 – XI – 918. год.

У Вршцу. Предао сам дежурство наредн.[ику] Младену Филиповићу.

15 – XI – 918. год.

У Вршцу. Ништа значајније, сем што сам био у варош приватним послом.

16 – XI – 918. год.

У Вршцу. Ништа значајније.

17 – XI – 918. год.

У Вршцу. Ништа значајније, сем што је обилазио станови командант пука.

18 – XI – 918. год.

У Вршцу. Ништа значајније.

19 – XI – 918. год.

У Вршцу. Ништа значајније.

20 – XI – 918. год.

У Вршцу. У јутру чета је отишла на стражу у Вршцу, сменила 2. и 3. чету овог батаљона. Ја сам

¹⁴² Ослобађањем Београда 1. новембра 1918. године испуњен је први ратни циљ Краљевине Србије – протеривање непријатеља са своје територије. Након тога се кренуло са реализацијом других ратних циљева од којих је најбитнији био стварање заједничке државе свих Јужних Словена. Да би се то постигло било је неопходно ослободити и запосести све територије где је јужнословенско становништво било већинско. Већ 30. октобра генерал Франше Д'Епере је саветовао начелнику ђенералштаба војводи Живојину Мишићу да преко Дрине, Саве и Дунава пошаље своје јединице како би се те територије осигурале јер су и друге државе претендовале на њих. Једна од тих спорних области био је Банат где су претензије имале Србија и Румунија. Ова суседна држава је након пораза 1916. године сада покушавала да искорист слом Централних сила и обнови државу и војску и што више прошири своје поседе.

Пошто је било неопходно брзо делати, Врховна команда српске војске је према Банату упутила две дивизије, Коњичку и Моравску, са циљем да се заузме линија Бела Црква – Вршац – Темишвар. Након капитулације Аустроугарске представници банатских градова и области су долазили у штабове српске војске са молбом да уђу и обезбеде њихове градове. Са тим циљем је 7. новембра Моравска дивизија започела пребацивање на леву обалу Дунава. Већ 10. новембра је у Вршац ушла српска војска, а у Темишвар 17. новембра и на тај начин је био извршен задатак стављен пред српску војску у Банату. Међутим, у наредним данима је дошло до незадовољства у Румунији која је чак претила ратом јер је сматрала да је Србија запосела територије које је она сматрала својим. Тензије у Банату су биле веома изражене у наредним месецима па је било неопходно да ту буду јаке снаге српске војске, у случају избијања рата. У јануару 1919. године је било јасно да неће доћи до сукоба јер је одлучено да се проблем Баната решава на Версајској мировној конференцији. Донета је одлука да Темишвар припадне Румунији, а Вршац Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. – Д. Кочић, Продор српске војске у Банат и отпор Румуна, *Србија 1918. године* – Зборник радова књ. 7, Београд, 1988, 323–335.

водио стражу до команду места и одатле са командиром смо ју распоредили.

21 – XI – 918. год.

Чета на стражу у Вршцу. У јутру сам обилазио стражу и у подне сам се вратио у касарину. У вече са наредником Светозаром отишли смо у к.....ју.¹⁴³

22 – XI – 918. год.

У Вршцу, у касарини. Око подне примио сам дежурство у батаљону. Војници су скупљали ђубре и товарили на колима, а грађани вукли са колима. Ноћу ме звао око 12 часова пуковски дежурни и наложио да узмем још тридесет ашова од бојну комору и одредим седамдесет људи за скупљање ђубре и блато у кругу касарском. Око 4.30 звао ме командант батаљ. [она] и исто ми саопштио.

23 – XI – 918. год.

У Вршцу. Ништа значајније није се догодило

24 – XI – 918. год.

У Вршцу ништа значајније као **25, 26 27, 28, 29, 30; 1. XI(I), 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 и 11. XII 918. год.**

Дошао је за командира поруч. [ник] Јов. [ан] Обрадовић.

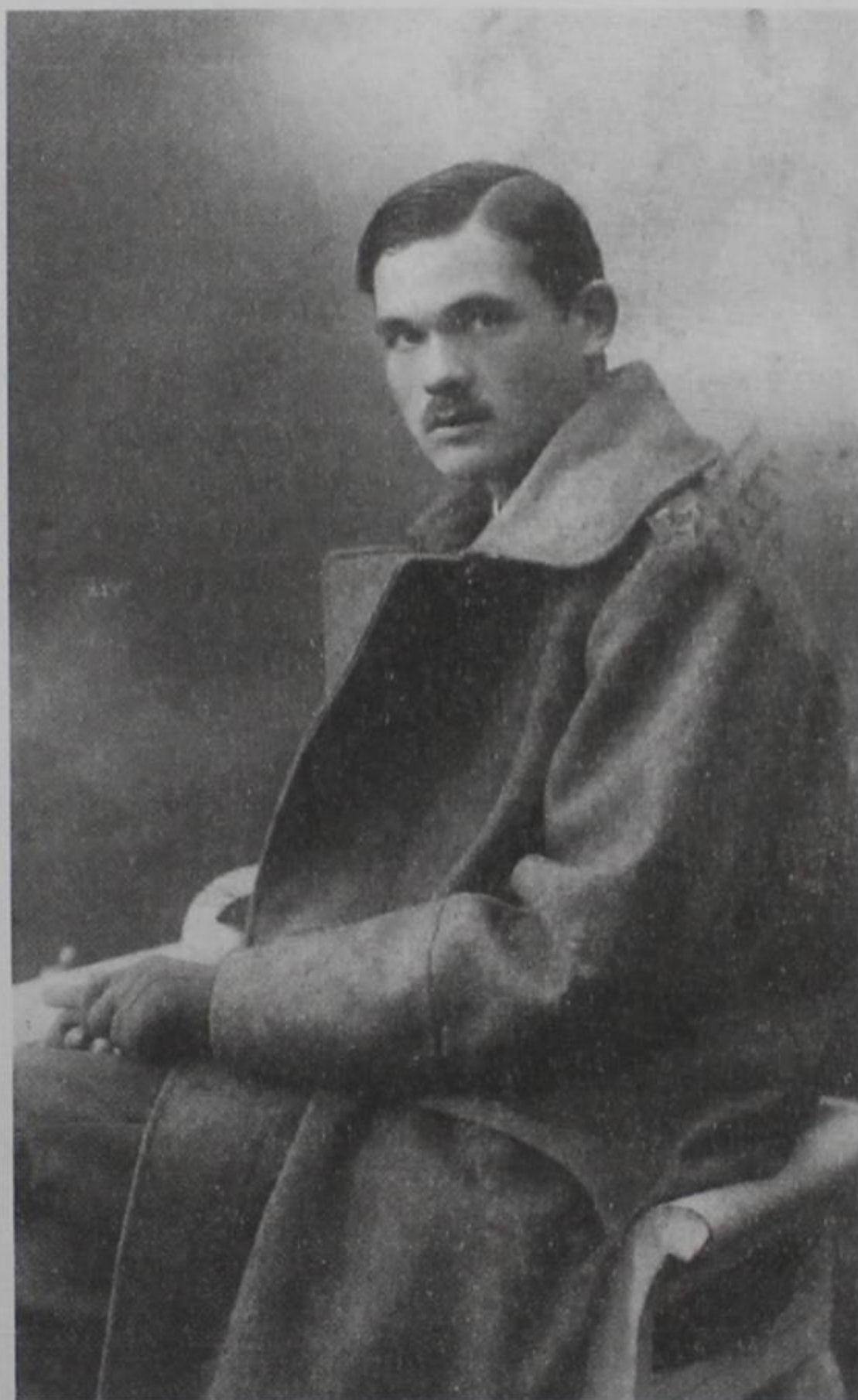
12. XII 918. год.

Отпуштен је Љуба Ћата и командир отишли на осуство кући.

13 – XII – 918. год.

У вароши Вршац ништа значајније није се догодило. као и **14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30 и 31.**

30. су војници отишли на стражу у варош.

Сл- 7. Ратни друг, Војислав Д. Нешић, Пирот, 1919.

¹⁴³ Вероватно је реч о куплерају...

74.
10 јануара 1919 год. Пета ча страву
у баран Вршау ништа зналајније није
се догодило.

11, 12, 13, 14, на истом месту
ништа зналајније није се догодило

15-I-919 год у Вршау, пошто
не је да се додешти да и има
обекетни као 28 во новом календару

Бележник

1. јануар 1919 - 26. мај 1919.

16-II-919 године на истом
месту ништа зналајније се
нико сам био одређен у записес-
нон за дешурнон Лала и остало
рудишк Ступовант Балован
обновљено не је пошто сам
био мало болесан

2-I-919 год. Цео дан у касару
ништа зналајније није се дог-
дио.

3-II-919 год. Цео дан у касару
у Вршау ништа зналајније
је није се догодило

4-III-919 год. У вече сам био
у баран Вршау ништа
зналајније није се

Сл.8. Александар В. Цветковић са породицом испред куће, Шпај 1931. (слева на десно стоје: супруга Зорка, Александар, кћер Љубинка, синови Милан и Драгољуб)

Сл. 9. Мештани села Шпај, 1931: (Александар В. Цветковић седи у првом реду са шубаром, изнад другог детета гологлавог, слева у десно).

Четврто поглавље

1. јануара 1919. год.

У Вршцу ништа значајније није се догодило. као **2, 3, 4, 5, 6, 7.**

7. у вече био сам на славу у кућу шофера Бошка и ту смо се провели све до 1 сат ноћу.

8. јануара 919. год.

У касарину у Вршац ништа значајније није се догодило.

9. јануара

Као јуче.

10. јануара 1919. год.

Чета на стражу у варош Вршац. Ништа значајније није се догодило.

11, 12, 13, 14,

На истом месту. Ништа значајније није се догодило.

15 – I – 919. год.

У Вршцу. Наређено је да се данашњи дан има обележити као 28. по новом календару.¹⁴⁴ Другог ничег значајније.

29, 30 и 31 – I – 919. год.

Ништа значајније није се догодило у Вршцу.

1 – II – 919. године

На истом месту. Ништа значајније, сем што сам био одређен у заповести за дежурног. Лаза потпоручник, ађутант батаљона, ослободио ме је пошто сам био мало болестан.

2 – II – 919. год.

Цео дан у касарну. Ништа значајније није се догодило.

3 – II – 919. год.

Цео дан у касарну, у Вршцу. Ништа значајније није се догодило.

4 – II – 919. год.

У вече сам био у варош Вршац. Ништа значајније није се догодило. Исто вече добио сам наређење да се поднесу месечни рачуни за месец децембар 1918. год.[ине] и јануар 919. год.[ине] што сам одмах послао отпочео. Радил смо са Миланом Радивојевићем целу ноћ без спавања. У јутру смо спавали од 5 – 8h.

5 – II – 919. год

Ништа значајније. Продужен рад на месечним рачунима.

6 – II – 919. год

Ништа значајније, као и јуче.

7 – II – 919. год

У вече предао сам благајнику месечне рачуне за месец децембар 1918 год. друго ново нема.

8.

Отпочео сам рад на месечним рачунима за месец јануар 1919. год.

9 – II – 919. год

Предао сам предње рачуне и отишао сам у дивизијску пошту те сам примио по упутницама новац за наредника Нешића, каплара Ђорђа Стојадиновића и редова Данила Јанаћковића, и исти им новац предао [нечитко] четни.

10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 и 28. фебруара

Ништа значајније није се догодило и на истом месту у Вршцу, у касарини.

1. марта

У касарни, у Вршцу. Ништа значајније није се догодило као и **2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,** **17.** сам био дежурни.

¹⁴⁴ Новоформирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је 10. јануара 1919. године донела Закон о изједначавању старог и новог календара. Због разлике од тринаест дана између два календара одлучено је да се 15. јануару дода толико дана и проглашено је да је то 28. јануар. То је била одлука световне власти са којом се није сложила Православна црква и она је задржала рачунање времена по јулијанском календару. – Р. Радић, Васељенска патријаршија, Српска православна црква и црквене реформе између два светска рата, *Срби и Југославија – држава, друштво, политика* – Зборник радова, Београд, 2007, 71.

18.
У јутру за лекарску помоћ добио сам три дана поштеду.

19 – III – 919. г.
За лекарску помоћ ступио сам у болницу.

20. У исту болницу

21.
У вој.[ној] Вршач.[кој] болници. Ништа значајније.

22.
У истој болници. У вече долазио поручник Обрадовић.

23 – III – 919. год.
У истој болници. Ноћу је чета отишла за Пирот.

24 – III – 919. год.
У истој болници. 23. ов.[ог] м.[есеца] у вече украдоше ми перорез, истог дана добио сам исти.
од 21 . марта 1919. год. на дан 16. априла био сам у Вршачкој привременој Војној болници на лечењу где сам истог дана отпуштен на I месечно боловање својој кући ради поправку здравља. Од 16 – 22. у пут и последњи дан стигох код своје куће, пријавих у суду општине шпајске да сам дошао на боловању, ди ми Тома Ђата овери објаву под 23. Кући сам седео од 23. априла до 26. маја 1919. год.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Наредник Александар В. Цветковић завршава вођење белешки из Првог светског рата 26. маја 1919. године. Као што можемо видети, то је учинио у тренутку када се налазио на кућном лечењу. Иако потпуна демобилизација српске војске није била спроведена до краја, он је због свог здравственог стања вероватно тада био демобилисан и на тај начин је завршио своје вишегодишње војевање које је упркос многим напорима успео да пренесе на папир и сачува за будуће генерације.

Његово Величанство

АЛЕКСАНДАР I.

по милости Божијој и војни народној
КРАЉ СРБА, ХРВАТА и СЛОВЕНАЦА

Указом је указан Војни од 6.
Новембра, 1921 год. С.Д. А^о 1922, на предлог
Министра Војног и Морнарице, а на
основу Указа од 5. Априла, 1920 год. С.Д. А^о
151855, за верности Старицини 1915 год.
одликовами Вога ратног друга:

Алексашићу Драгицину Звешковићу

из Штаба Поднаредника II класе III. Савста 16 пем армо. Корпус

АЛБАНСКОМ СПОМЕНИЦОМ,

што му овим потврђује.

К.С. № ~~7547~~

Главни Секретар Краљевских Ордена,
Генерал:

23. Новембра, 1921. год.
у Београду

Пав. Журмин

Секретар
Главни Секретар Краљевских Ордена:

Здравко Ј. Здравковић

Указ о додели Албанске споменице, 1921.

Пето поглавље

Додатак Бележнику 1941–1942

II светски рат 1941. и 1942. година¹⁴⁶

28. марта 1941 год.

Мобилисан сам у Белој Паланци у Сухопутну станицу, 630^{та} чета.

6. априла

Објављен рат са Немачком.

8. априла 1941 г.

Рањен сам на три места у главу из авијона; у рову испред Бело – пал.[аначку] школу и отишао сам у Нишу, у болници, истог дана.

9. априла 1941 г.

Ушли су Немци у Нишу, ја сам био у болници.

23. априла 1941.

Отпуштен сам из болницу и теран сам у логор у тврђаву Црвени Крст.

24. априла 1941.

Укрцан сам у воз за Софију – Бугарска и кренули смо одмах увече.

25. априла 1941 г.

Искрцан сам у Софију. Од 25. до 29. априла био сам у Софији и у вече укрцан у воз за код куће и дошао воз до Драгоман и ту смо седели у воз.

30. априла 1941 год.

Дошао сам код куће.

У 1942 год.

6. новембра 1942 год. пошао сам у Белој Паланци за борски рудник. Код Ново село срете ме Милутин Крстић председник општине шпајске и врати ме да не идем јер сам ослобођен. У присуству су били:

1. Светозар Веселиновић
2. Цветко Живковић

Написао

Алек.[сандар] В. Цветковић*

¹⁴⁶ Напад Сила Осовине на Краљевину Југославију у Другом светском рату започео је 6. априла 1941. године и као што можемо видети, наредник Александар Цветковић је још једном био мобилисан како би одбранио своју отаџбину. Овога пута имамо кратке забелешке о борбама које су вођене јер је војска Краљевине Југославије веома брзо била принуђена на предају због словитог удара надмоћног непријатеља.

Из неколико забелешки наредника Цветковића видимо да је он након пораза био послат на принудни рад у Бугарску, која је као чланица Сила Осовине након капитулације Краљевине Југославије окупирала њен источни део, који се налазио близу границе. У те окупиране области није улазила и Бела Паланка и село Шпај. Наредника Цветковић, је био послат на принудни рад, као и многи људи из тог краја. Међутим због рана задобијених током ратних дејстава, очигледно је проглашен неспособним и послат кући. Видимо да је током 1942. године био одређен за принудни рад у борским рудницима који су били од великог значаја за немачку ратну машинерију, али је на интервенцију угледних људи тога краја поштеђен. Ово је уједно и последњи запис наредника Александра В. Цветковића који је ревносно записивао свој ратни пут од Солунског фронта до ослобођења Србије у Првом светском рату, а као посебан додатак видимо да се његова служба отаџбини није завршила 1919. године већ је као и многи људи тога доба био учесник оба светска рата.

Додатак:

Казивање Димитрија Мите Јовановића, поднаредника 1. чете 2. батаљона 3. пешадијског (пиротског) пука, забележено 1974. године

**Како је каплар српске војске заробио 58 бугарских војника и добио Карађорђеву звезду
Бела Паланка, 14. марта (1974?)**

У Белој Паланци живи Мита Јовановић, сада осамдесетогодишњи старац, ратник из Првог светског рата. Груды му красе многа наша и француска одликовања, која је добио за показану храброст у бојевима за време Балканских ратова и Првог светског рата. Иако добрано загазио у девету деценију, стари ратник сећа се до детаља свих догађаја у којима је учествовао – како самих борби и преласка преко Албаније тако и када се 1916. године обрео са својим пуком на Солунском фронту.

Највећи подвиг је постигао тадашњи каплар 1. чете 2. батаљона 3. пешадијског пука, када је за показану храброст и пожртвовање одликован Карађорђевоом звездом с мачевима.

Мита је још увек виталан старац, лако покретљив, добар пољопривредник и када смо га замолили да нам понови своја сећања на догађај који је претходио добијању, за оно време, највишег војничког одликовања, казао је следеће:

– Било је то једног дана негде у пролеће 1917. године. Наш 3. пук налазио се на положају на коти 12-12 код села Груништа. Ми смо имали добро утврђене положаје, пролећна јутарња свежина била је веома пријатна, иако око нас не беше много шуме, свуда го камен. Наш положај налазио се на једној узвишици и доминирао је бугарским положајима који су били у долини, ниже нас. Ја сам био те ноћи на предстражи. Пред само свануће Бугари почеше нагло да нападају митраљеском ватром која није престајала. И ми ступисмо у дејство. Борба се водила скоро цео дан. Негде пред вече Бугари почеше да одступају. Ја сам се тога момента налазио на једном крилу потпуно сам. Видим како се Бугари долином у паничном бекству провлаче кроз некакво шибље и јаругом, брзим корацима одступају. Паде ми мисао како би било да ове бугарске војнике заробим. Али како; и они су наоружани под пуном ратном спремом. Нисам много размишљао. Пречим путем, трчећим кораком, заобиђем њихову колону од 58 бугарских војника, узмем заклон и викнем им да стану. Истога момента одшрафим бомбу и бацим је испред бугарске колоне. Бугарски војници, избезумљени и уплашени, стадоше. Право да кажем и мени није било лако, толики непријатељски војници, а ја сам. Поновим још једну бомбу и командујем да се предају или ће сви изгинути, јер су опкољени. Шта су могли уплашени људи, оних педесет осам један за другим прилазе к мени, бацају пушке и стају у ред. Командујем Бугарима да крену напред, ка нашим положајима. У том моменту, однекуда придружи се мени још један наш војник, неки Михаило Станковић из Стрелца. Он напред, ја позади, доведосмо све заробљене Бугаре у штаб дивизије.

За овај подвиг каплар Мита унапређен је у чин поднаредника, добио је Карађорђеву звезду и писмену похвалу пред целим пуком.

Списак погинулих и умрлих Шпајаца од 1912. до 1920. године*

1. Никола А. Живковић
2. Стојан Р. Николић
3. Михајло М. Вељковић
4. Пенча С. Марковић

* Драгиша Ђ. Здравковић, *Бесмртници округа пиротског*, Ниш, 1924, 172–174.

* Поводом сто шест година од пробоја Солунског фронта (1918–1924) и Дана примирја у Великом (Јевропском) рату објављује се ратни дневник *Бележник из Великог рата 1916–1919*, сељака ратника, наредника 4. чете 3. батаљона, Трећег пешадијског пука (пиротског) и носиоца Албанске споменице, Александра В. Цветковића, из белопаланачког села Шпај. Захваљујемо се потомку, др Верици Богдановић из Ниша, на уступању рукописа *Бележника* и других архивалија. Поред аутографа *Бележника* у Додатку је и мемоарско казивање Димитрија Мите Јовановића, поднаредника 3. пешадијског (пиротског) пука, из Беле Паланке, 1974. године, као и списак погинулих и умрлих Шпајаца, учесника ратова 1912–1920. године.

Фотографије из војничког сандука

5. Цветко П. Спасић
6. Драгутин С. Филиповић
7. Михајло Ђ. Михаиловић
8. Стојан А. Вељковић
9. Живојин Д. Вељковић
10. Петар Ђ. Милић
11. Александар Б. Крстић
12. Љубомир В. Живковић
13. Никола В. Вељковић
14. Душан Р. Ђурић
15. Стеван К. Јовановић
16. Јован Р. Ђурић
17. Аранђел Ј. Милошевић
18. Драгутин Т. Митровић
19. Никола Ц. Вељковић
20. Сотир В. Мишић
21. Ђорђе П. Пејчић
22. Вукадин Ц. Ђирковић
23. Тричко Ж. Мишић
24. Милан Т. Вељковић
25. Игњат Ж. Вељковић
26. Цветан М. Ранчић
27. Крста А. Вељковић
28. Светозар А. Вељковић
29. Јосиф А. Вељковић
30. Милан Д. Ђирковић
31. Ђорђе Ц. Младеновић
32. Јеленко Ф. Стојановић
33. Јова Т. Митровић
34. Спаса С. Тричковић
35. Никола К. Стаменковић
36. Јеленко С. Стојановић
37. Миладин Т. Лазаревић
38. Ђорђе К. Цветковић
39. Петар Ђ. Тричковић
40. Михаило П. Рајковић
41. Александар С. Божић
42. Илија М. Ракић
43. Милан М. Николић
44. Ђорђе Д. Живковић
45. Димитрије А. Ђорђевић
46. Божидар А. Ђирић
47. Сава Ц. Младеновић

Драгољуб Б. Ђорђевић

**ПЕТРЕ ГЕОРГИЕВСКИ:
ПРИЈАТЕЉ ВЛАСИНСКИХ СУСРЕТА
И ПРОФЕСОРА ЂУРЕ СТЕВАНОВИЋА***

*Ако чиниш мало и не можеш више,
Много ти се пише.
Ако чиниш много, а могао би више,
Мало ти се пише.*

Јован Јовановић Змај

Тако ме је обрадовао позив Ружице Цацаноске и Златка Жоглева, који сам прихватио не губећи часка, да срочим текст у част Петре Георгиевског, пензионисаног редовног професора Филозофског факултета Универзитета „Св. Кирил и Методиј“ у Скопљу. Радост је малчице спласнула због чињенице која се односи на то да ми се који дан пре њихове понуде појавила из штампе најновија монографија *О њима за нас: прилози за историју српске социологије* (Ђорђевић, 2024а) с портретима виђених српских (и југословенских) социолога – Ђуре Шушњића, Ратка Р. Божовића, Веселина Илића, Јована Ђирића, Ђуре Стевановића и Ивана Цвитковића. Они су ми, спадавши у научни врх, били наставници или пријатељи. У ту изабрану класу несумњиво улази и Петре и, да се раније спремила његова споменица, заузео би одговарајуће место. Јер, он ми је *вишедеценијски пријатељ и сарадник: ако не учитељ, барем методолошки саветодавац.*¹ (Сл. 1)

* Објавиће се, под насловом „Петре Георгиевски – лучоноша македонске социологије“, и у *Споменици Петре Георгиевског* коју спремају Ружица Цацаноска и Златко Жоглев.

¹ „Драги Драгољубе, твоје обавештење да си завршио књигу 'Лифт није играчка' обрадовало ме и свакако из свег срца ти честитам и не само што се наддам, него сам и убеђен да ће изазвати велико интресовање код социолога не само у Србији него и шире у региону. Желим ти још много таквих издања, чиме си и до сада поврдио да се социологијом бавиш професионално и изврсно. Ако сам бар мало допринео својим успутним сугестијама да се твој рукопис методолошки и теоријски утемељи, онда бићу веома задовољан, јер то је сваком социологу обавеза према упутству изврсног социолога Ч. Рајта Милса у његовој веома цитираној књизи 'Социолошка имагинација' плус и због тога што си ми ти један од најдражих пријатеља“ (Sent: Thursday, May 12, 2022 11:53 PM Subject: RE: Брка се јавља; курзив додат).

Писаћу фрагментарно о ономе што је било, и шта још јесте, међу нама и около нас. Поступам попут књижевног јунака Исака Бабелја: „Оно не заслужује да буде заборављено. Преписао сам га без улепшавања и преносим га дословно, да би одговарало истини“ (Бабелј, 1990:14).

Журим да опишем епизоде из пријатељевања и кооперације с професором П. Георгиевским. Све се овако догодило како доле пише.

Краков / Марибор

Ритуално смо се упознали 1989. у тада још социјалистичкој Пољској, у Кракову на Јагелонском универзитету, у истраживачкој групи „Једна Европа“, коју је засновао Јан Јершина (Jerschina), Ђака и Роберта К. Мертонa (Merton). Заправо се одигравао *The Fourt International Rabka-Seminar of the One Europe Research Group*.

Мени се као социологу почетнику, мимо познанства с Ј. Јершином и професором Георгиевским, веома дојмило дружење с Енцом Пачеом (Pace), ауторитетом у религиологији и врсним зналцем исламског света и културе.² – Куриозум јесте да смо онда упознали др Јураја Пленковића, професора на Факултету индустријске педагогије и Грађевинском факултету у Ријеци (Република Хрватска), стрица Андреја Пленковића садашњег хрватског премијера.

Али је Петре знао и можда најпознатијег савременог пољског социолога Пјотра Штомку (Sztompka) који се, међу другим, диљем света прославио доприносом тзв. визуелној социологији студијом *Socjologia wizualna* (Sztompka, 2005)³, у којој се разматрају теоријске основе и праксе употребе фотографије као методе социолошког истраживања, као што су потцртане кључне прекретнице у развоју друштвено оријентисане фотографије и приказан је пређен пут ка социолошкој фотографији.⁴

И не само то, премда слабо упућен у детаље, напомињем да је др Георгиевски раширио и појачао сатрудништво и комуникацију с пољским колегама, постао познат у тој словенској земљи са веома богатом социолошком повесницом, успоставио везу матичног факултета с Јагелонским универзитетом – и сасвим заслужено лауреат је престижног признања те славне академске

² *L'Islam in Europa: modelli di integrazione* (Pace, 2004).

³ Мени познатој преко руског превода (Штомпка, П. 2010. *Визуалњая социологија. Фотографија как метод исследования*. Москва: Логос).

⁴ Сâм сам се до сада много пута служио поступцима визуелне социологије, који се у српској социологији игноришу из мени неоправданих разлога.

установе. Голема је мана ако је, после његовог умировљења, загасла индивидуална и институционална сарадња.

Без журбе смо се упознали и препознали, ама баш зближили у току неколико дана – 3-6. марта 1996, Марибор (Република Словенија) – за време трајања научне конференције „Веронаука и толеранција у бившим југословенским републикама“ на тамошњем Правном факултету. Сазивач и модератор тог прецизно организованог скупа, онако како то само умеју Словенци, био је проф. др Сергеј Флере, интернационално име у социологији религије и мој ментор на докторској дисертацији (Ђорђевић, 2024а:125-127; 164-165).

Прибирајући парчиће сећања са Универзитета у Марибору, намерно подвлачим Петреву љутњу на земљака, македонског државног званичника – мислим да је био државни секретар задужен у Влади РМ за верска питања – који се самохвалисао, неодгојено понашао и изазивао подсмех учесника: „Видиш Драгољубе какав је неотесанко, не затвара уста, прича глупости, срамоти Македонију. Ето какви нам воде нашу младу државу – не пише нам се добро...“ Његову опаску не треба схватити у смислу да он истреса „прљаве чарапе из старог кофера“ (Павел Кухмиров).

Једновремено сам и сâм на сесији морао оштро иступити против излагања мог земљака-Црногорца (још смо били у заједничкој држави), који је такође из положаја државног дужносника непримерено и без основа кривио Српску православну цркву за све недаће црногорског друштва.

Касније смо се почесто сретали и дружили – више у Нишу и Власотинцу него у Скопљу.

Филозофски / Машински факултет.

Љубиша Митровић, наш заједнички пријатељ – у међувремену освојио звање професора емеритуса Универзитета у Нишу, руководио је два велика пројекта Министарства науке и технолошког развоја Републике Србије: *Културни и етнички односи на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције (2002-2004)*,⁵ *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције (2005-2010)*. Сваке године је организовао на Филозофском факултету у Константиновом граду међународне конференције на којима су учествовали познати научници из република негдашње нам државе, Бугарске, Грчке, Румуније, Русије, Турске – и Македоније. Свагда је позивао Петра, и на моју сугестију, док му је он узвраћао брижљиво сачињеним рефератима и ученим дискусијама које су, ако ћемо право, обележавале високопарне расправе.

⁵ Ја сам водио деоницу *Роми као трансгранична група*.

Башка записујем његов незаобилазан допринос првонаведеном пројекту за који је организовао, надгледао и спровео са студентима и свршеним социолозима обимно анкетно испитивање међу македонском омладином, младим Македонцима, Ромима и Албанцима. Због тога сам неколико пута боравио у македонској престоници, на тамошњем Филозофском факултету, дружио се с Георгиевским и, као заклет хедониста-бећар, уживао у гостопримству. – Одвајам обед, који је трајао до поноћи, а који је приредио тадашњи декан Филозофског факултета у мондиш кафани *Златна вилушка*; беше ли у насељу Аеродром.

Када је мој Машински факултет – на којем сам у континуитету од 42. године предавао основе науке о друштву, социологију културе и морала, филозофију науке и професионалну етику инжењера – прослављао педесетогодишњицу од оснивања (1960-2010), као шеф Катедре за друштвене науке имао сам право да не прославу позовем три домаћа и толико страна универзитетска делатника. Поред Ксеније Трофимове, са Института за филозофију Руске академије наука, и др Петра-Емила Митева, професора на софијском државном Универзитету „Св. Климент Охридски“, достојанственика бугарске социологије, удостојио сам и проф. Георгиевског (сл. 2). *Са моје тачке смотрено, зар има јаче потврде нашег пријатељства и сарадње?!*

Власински сусрети.

Релативно редовно је учествовао на *Власинским сусретима социолога села* очито поштујући своје сеоско порекло,⁶ важност руралне проблематике за социологију,⁷ алармантно пропадање сеоских станишта у Македонији и Србији, као и чињеницу да је ову дуготрајућу међународну конференцију – одржана су 26 скупова (1995-2020) – утемељио и водио почивши др Ђура Стевановић,⁸

⁶ Прочитати како сам се ја одужио сеоском пореклу зборником *Лепа села лепо копне: социолошки записи о људим и селима југоисточне Србије* (Ђорђевић и Костадиновић, 2024) и уводном студијом од 95 страница „Синко мој, згасну наше селце“ (Ђорђевић, 2024б).

⁷ „Корице књиге *Из архива Власинских сусрета* - сећања 1995-2021. су веома лепе, посебно ми се свиђа слика Власинског језера, јер та изразито плава боја ме подсећа на моје Преспанско језеро у чијем окружју сам рођен и одрастао. Надам се и уверен да ће књига коју си уредио бити веома интресантна не само за социологе села него и за ширу социолошку и културну јавност“ (**Sent:** Saturday, February 26, 2022 12:26 AM **Subject:** RE: Brka nudi).

⁸ „Драги Драгољубе, радује ме што си се дружио са Ђуром и шта сте ме спомињали. Познат је став мудраца да човек живи и када физички нестане, ако је оставио трагове и ако га људи спомињу, без разлике да ли се ради о добрим или лошим стварима. Није случајно, што Рајт Милс у *Социолошкој имагинацији*, саветује или препоручује младим социолозима да читају не само добре књиге него и лоше да би могли исправније лучити шта је добро, а шта лоше“ (**Sent:** Friday,

редовни професор социологије села Пољопривредног факултета Универзитета у Београду, иначе његов колега још са студија у српском престоном граду. Сем њега, на „Сусретима...“ су из Македоније који пут суделовали још и Јорде Јакимовски (Јаќимовски), Ружица Цацаноска и Мирјана Сланинка Динева. Врхунац окупљања у Власотинцу, на Власинском језеру и околним селима је било гостовање Теодора Шанина (Shanin), професора социологије са Универзитета у Манчестеру (Уједињено Краљевство) и светски угледног социолога села, састављача књиге *Peasants and Peasant Societies*,⁹ свакако једног од најутицајнијих зборника у својој области, и аутора славног одређивања сељака.¹⁰

Бар универзитетски посленици знају каква је чврстина другарства искованог у току студија. Њу је у два наврата демонстрирао проф. Петре спрам проф. Ђ. Стевановића.

У првом, промптно се одазваши позиву, сачинио је бриљантну студију за споменичарску књигу посвећену др Стевановићу *Бити социолог села* (Ђорђевић, 2014). Она – под насловом *Карактеристике етнографског истраживања села у Поречу тридесетих година од пољског етносоциолога Јозефа Обрембског* (Георгиевски, 2014:97-118) – представља изистински прилог историји македонске социологије (и етнологије). Детаљно анализирајући рад Ј. Обрембског (Obrembski), једног „од најспособнијих ученика Бронислава Малиновског“ (Стефан Новаковски [Nowakowski]), посебно се задржавши на спомињаној визуелној социологији и етнологији, др Георгиевски поентира:

„Етнографско истраживање села у Поречу Обрембског значи допринос конституисању социологије села у Македонији, али има и шири значај за развој социологије села балканских друштава и социологије села уопште као посебне гране социологије. Сазнања до којих је дошао Обрембски на основу ових истраживања, значајна су и за обогаћење и развој социологије народне културе и социологије религије, не само на овим балканским просторима него и шире.

Етнографска истраживања и материјали Пореча, имају и педагошку, односно дидактичку функцију у настави социологије села, социологије религије и социологије културе, али и у настави методологије социолошких и етнологских истраживања“ (Георгиевски, 2014:117).

February 04, 2022 10:59 PM **Subject:** RE: Брка гњави).

⁹ Shanin, Teodor (ed.) 1973. *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth: Penguin Books.

¹⁰ Шанин, Тиодор 1981. Дефинисање сељака (Концептуализација и деконцептуализација старог и новог у марксистичкој расправи). *Марксистичка мисао*, (1):175-204.

У потоњем, за публикацију *Из архива Власинских сусрета: сећања 1995-2021*. (Ђорђевић, 2022), приређену поводом јубилеја „Сусрета...“, он је у есеју „Ђура Стевановић: заљубљеник села и неговатељ пријатељства“ (Георгиевски, 2022:64-68), како га Бог дао, изложио методолошки компендиј и вредновао домашаје окупљања научника у власотиначком крајишту:

„'Власински сусрети', за период од четврт века, извршили су дво-струку улогу: прво, *епистемолошку* – научна сазнања о истини српског и шире балканског села, начина живота на селу, миграције село-град, имиграцију у европске и ваневропске земље, чиме се нагло смањило сеоско становништво са несагледивим друштвеним последицама на основу резултата интердисциплинарних истраживања, и друго, улогу *колективног интелектуалца* у расправљању о актуелним проблемима, у смислу њиховог решавања као што сматра Пјер Бурдије (Bourdieu), и посебно његов захтев за ангажовано знање у оквиру 'политике глобализације', јер како каже, на пример, 'европски социјални покрет може бити успешан само ако буде садржао три компоненте: синдикате, друштвене покрете и истраживаче и истражвачице – под условом да их интегрише, а не само окупи на једном месту'¹¹, но и приближавање захтеву 'јавне социологије' у значењу који је дао Мајкл Беравој (Burawoy)¹². 'Власински сусрети' имају и друге епистемолошке вредности. Најпре, из једноставног разлога што се окупљају истакнути научници који се баве проучавањем села и пољопривреде не само из региона него и шире, из европских земаља; затим, 'Сусрети' имају одговарајући значај за развој засебних научних дисциплина које се баве селом и сељаштвом – на њима је долазила до изражаја комплементарност, као и дистинктивност различитих приступа у изучавању руралних подручја и аграра. При том, мислимо да се посебно истиче социолошки приступ. Он се заснива на начелу триангулације и на значају теренског рада у истраживању¹³; и треба га још више неговати и примењивати

¹¹ Bourdieu, Pierre 2002. „Pour un savoir engagé“, *Le monde diplomatique*, Février, p. 1-3.

¹² Burawoy, Michael 2004. For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70(1):4-28.

¹³ Значај теренског рада у проучавању села и локалних заједница за социолога посебно истиче познати рурални социолог Анри Мандрас у његовом последњем интервјуу: „Једна проблематика је социолошка у том смислу када она има за циљ да одвоји друштвене структуре, показујући како се ове структуре супротстављају или супротно, придружују променама. Овај вид проблема-

вати у истраживању села као типа локалне заједнице¹⁴. На тај начин, социолошко истраживање, и шире социологија села, употребом квантитативних метода потврдила би епистемолошко вредновање емпиријских наука – научно објашњавајући испитиване појаве, док употребом квалитативних метода истраживања (употребљавајући у анализи 'густ опис' испитиване појаве – Клифорд Герц [Geertz])¹⁵ приближило би социологију села моделу хуманистичких наука (на пример књижевности)¹⁶, омогућујући да се начин живота и друге друштвене појаве на селу боље и јасније *разумеју*, у Макс Веберовом (Veber) значењу овог појма“ (Георгиевски, 2022:66-67).

Водно

Професор Георгиевски је ишколовао на десетине генерација социолога. И не само да је пресудно утицао на њихову професионалну изобразбу него им је и касније нештедемице помагао сваком врстом помоћи. У те срећнике спадам и сам. На пример, за моју скромну, али разиграну, социолошку шареницу о лифту као најмањој социолошкој лабораторији – *Лифт није играчка: социолошка казивања о лифту (у, испред, иза и около њега)*, Ђорђевић, 2023 – другарски је приложио три занимљиве приче-цртице.¹⁷ Ево, уз мој коментар, једне од њих:

тике иде заједно са радом на терену. То је врлина социолога... (курзив – П. Г)“ (Mendras, Henri, 2000. `Structures et dynamiques des sociétés`, entretien avec Henri Mendras, en: *Sociologie-Histoire et idées*, Paris: Éditions Scinces Humaines, p. 231 (pp.223-232). А. Мандрас је аутор и дела са индикативним насловом *Крај сељака (La fin des paysans, 1967)*, које је постало класично у руралној социологији и преведено је на енглески, кинески и јапански. О Мандрасовом методу истраживања села и друштвених промена опширније се може наћи и у мојој књизи: *Прилози за историјата на социолошката методологија*. Скопје: Матица македонска, 2021, стр.325-352.

¹⁴ На томе је указао крајем педесетих година прошлог века, проф. др Војин Милић у чланку: „Социолошко проучавање локалних друштвених заједница“, *Југословенски часопис за филозофију и социологију*, 1957, 1(1):45-65.

¹⁵ Geertz, Clifford 1973. Thick Description: Toward an interpretive Theory of Culture, in *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

¹⁶ Тако, Лоренс Нојмен, када пише о истраживачком извештају на основу квалитативних истраживања, поред осталог, истиче: „Истраживачи који употребавају квалитативне методе користе разноврсније стилове у писању извештаја, што повећава дужину текста. Они имају већу слободу да употребљавају књижевна средства да би исказали неку причу“ (Neuman, W. Lawrence, 2003. *Social Research Methods – Fifth edition*. Boston, New York: Allyn and Bacon, Chapter 16, p.478).

¹⁷ „Драги Драгољубе,.. Не брини да ме овим 'гњавиш', него ето тема ме заинтегрирала и као колега и пријатеља хтео сам да помогнем да твоја књига на тему 'Лифт' буде садржајнија и систематичнија са теоријско-методолошке гледне тачке. Само ти ради како што знаш и желим

Водно (март 2022). Памтим добро, био сам дечкић од 9 лета 1963, када је разоран земљотрес погодио Скопље: 1.000 људи погинуло, 3.000 повређено, између 120 и 200 хиљада остало без крова над главом – 80 одсто града срушено. Сва Југославија (и бројне стране државе) је помогла обнову престонице Македоније којом је руководио Кензо Танге (Tange), славни јапански архитекта.

Посматрано на макронивоу, македонски властодршци – сва је прилика да српски и предњаче – слепо опонашајући светску моду изградње облакодера и кула, убрзо су почели да се враћају подизању високих зградурина. А Скопље је земљотрусно подручје.

Ту није у питању једино имитативно понашање, него у позадини стоји снага партијске елите на власти која, примерице, предлаже, намеће и бира градске челнике, утиче на тендере и одабир грађевинских фирми које ће изводити радове и добити атрактивније место. У крајњем, посреди су голи интереси – огромни новци.¹⁸ Што више зграде, то више станова, то и обилнији профит за деобу по неписаном пирадималном принципу структура моћи. Кога брига за земљотресе? За то политичари, у спрези с назовибизнисменима и тајкунима, не дају ни жуту пару.

Петре Георгиевски, обавештавајући ме о томе да је сада актуелно у Скопљу, у строгом центру, да се граде три зграде са по 40 спратова, подсећа на потрес у Монтенегру (1979) који се добрано осетио и у његовој вароши:

„Сећам се, становао сам у насељу 'Карпош' 70-их година, када је био земљотрес у Црној Гори, али се јако земљиште тресло и у Скопљу. У околини су била три солитера – сваки по 18 спратова. Зграде су се луљале и настала је паника, станари нису могли *лифтовима* брзо изаћи напоље, вриштало се. После два-три дана возом сам путовао за Београд са професором Јонче Неделковским са

ти пуно успеха у том раду! Срдачно, Петре” (Sent: Friday, February 04, 2022 10:59 PM Subject: RE: Брка гњави).

¹⁸ П. Георгиевски ме информисао о големом скандалу у чијем је центру предузеће за лифтове: „Пре неки дан у скопским медијима изашла је информација о фирми за монтажу и сервисирање лифтова која је са фалсификованим документима и ИСО сертификатима добила око 90 тендера у периоду 2018-2022. године, углавном од јавних институција које су за те послове издвајале буџетска средства. Дакле, ради се о великој корупцији. Извор текста се налази на: www.idividi.mk (16. 03. 2022). Ја ћу те обавестити ако јавно тужилаштво покрене поступак и евентуално дође до пресуда. Овај случај повезује мезо- и макрониво социолошке теорије, јер то предузеће није могло толико времена да ради са фалсификованим документима и да добије око 90 тендера без подршке од неких моћника у Влади. Радно и срдачно те поздрављам, Петре” (From: Petre Georgievski [mailto:petgeorg@ukim.edu.mk] Sent: Monday, March 21, 2022 9:36 PM To: Dragoljub B. Djordjevic Subject: pozdrav i o firmi za liftove u Skopju).

Медицинског факултета у Скопљу и он ми је испричао следеће: 'Моја ћерка има стан у једном од тих небодера са по 18 спратова, дошла је код мене и плачући рекла: `Тато, ја се више тамо не враћам!` Ја имам кућу (бараку на Водно) и морам доградити стан за њу'.¹⁹

Верујем, будући да нисам грађевински и противпожарни инжењер, архитекта или сеизмолог, да се не може конструисати и уградити лифт као спасоносно решење у случају земљотреса. У тим околностима, рекао би социолог, законито долази до панике у чијој основи лежи тзв. кружна интеракција која је, за разлику од интерпретативног суодношења, на граници између животињског и људског: „То је такво понашање када акција једне особе изазвана стимулацијом која долази од друге, поновно утјече на другу особу и појачава стимулацију. На тај начин затвара се круг који расте опсегом и интензитетом. Долази до преношења и јачања осјећаја, што је видљиво код људи који се налазе у стању узбуђења било да је ријеч о страху, паници или неком другом еуфоричном расположењу“ (Киваџић, 1987:62).

При чак лабавом љуљању зграде, услед потреса удаљеног на стотине километара, и сâм сам више пута доживео, у трену, инстинктивно се појави страх који се скоро истовремено слије у панику – довољно је да неко у просторији или у суседству, што је уобичајено, викне „земљотрес“. Неко се већ сјурио из собе на басамаче, за њим у неред и остали укућани: одједном су се сви станари групирани испред вишеспратнице. Тек тада сплашњава кружни ток и наступа рационално поступање, и гласна запитаност: „Ух, па горе ми оста полупокретна мајка; а где ми је муж, деда је остао заробљен у клозету...?“ У повратку се елеватор користи са зебњом.

Дабоме да има и таквих који после „земљотресног“ искуства никада више не ступе у пењало, напуштају небодере, мењају станове за куће. И селе се, као лекарева ћерка, на Водно, за мене најлепши део Скопља. Паметно! (Ђорђевић, 2023:79-81).

На Водно, и због прелепог манастира (цркве) „Св. Пантелејмона“ из 12. века и атрактивне кафане у *Горно Нерези*, у којој је пре двадесет и две године мене и словеначког социолога Мирана Комца, уз – како би Срби рекли – много ића а више пића, гостио гостољубиви Петре (сл. 4).

¹⁹ From: Petre Georgievski [mailto:petgeorg@ukim.edu.mk] Sent: Saturday, January 29, 2022 1:06 AM To: brkab@junis.ni.ac.rs Subject: „nezatv.makedonsko pitanje“ i metodološki pristup temi „lift“; курзив додат.

Диркем / Лифт.

Једном методолог – заувек методолог, синтагма која се сврзала и залепила за Георгиевског и не напушта га, не може га напустити. Он чак и о „баналном“ догађају закоченог елеватора социолошки размишља и раби методолошке поставке Емила Диркема (Durkheim), социолошке громаде. Истовремено ми несебично помажући:

„Драги Драгољубе, већ си ме обавестио да си текст књиге о лифту предао реномираном издавачу у Београду, и од тада је прошло око месец дана и можда је књига већ изашла из штампе? Мене је то много обрадовало и послао сам ти честитке.

Међутим, пре десетак дана, тачније 2 јуна 2022. године, овде у Скопју десио се један непријатан догађај унуче од брата моје супруге (по имену Даниела Бужаровска, 46 година) у згради у којој живи са ћерком (зграда има шест спратова са лифтом који је веома узак, једва могу да стану две особе). Тог дана, враћајући се са посла ушла је у лифт који се након што је кренуо заглавио између спратова и престао да се креће. Она није могла да отвори врата и тако заглављена у лифту остала око 50 минута. Покушала телефоном да се јави фирми која је задужена за одржавање и поправку лифта, али нико се није јављао. Толико се уплашила, тако да је почела да вришти и да тражи помоћ, схватајући због малог простора у лифту и да се може угушити. То њено вриштање неколико станара из суседних станова чули су, изашли су и видевши тај приказ позвали телефоном другу фирму из које је дошло квалификовано лице и тако отклонило квар лифта – и унука моје супруге се спасила. Али због доживљеног стреса она је отишла код матичног лекара и добила потврду за доживљени психички стрес и поднела тужбу против фирме која је задужена да одржава лифт у њеној згради. Са методолошке гледне тачке, овај случај може се тумачити Диркемовским приступом изнетим у његовој класичној студији *Самоубиство* (полази се од појединачног случаја, проширује се са људима у околини и постаје друштвена чињеница, јер су узроци и последице појединачног случаја друштвени). То је индуктивни приступ који је применио Диркем у горенаведеној истраживачкој студији за разлику од претходно изнетог дедуктивног приступа у доктринарном раду *Правила социолошког метода*. Овај индуктивни приступ је исто тако у сагласности са приступом

Лејбоа, претходно изнетог у мојим 'цртицама'. Случај који сам ти описао са Даниелом показује другу, супротну страну или димензију функције лифта од оне за коју је намењен – да помаже људима брже и лакше да стижу на посао или да се враћају кући. Слободно можеш да га искористиш за време промоција ове интригантне књиге, којих ће бити на више места...

Срдачан поздрав Теби и твојима и срећан и леп годишњи одмор, Петре“ (**From:** Petre Georgievski [mailto:petgeorg@ukim.edu.mk] **Sent:** Thursday, June 16, 2022 4:40 PM **To:** Dragoljub B. Djordjevic **Subject:** pozdrav i ponovo o temi Lift).

Патриота

Нема међу социолозима (и иним теоретичарима) јединственог мишљења о појму „патриотизам“ или о томе ко се може сматрати патриотом – родољубом. Неки одбијају патриотизму позитивно значење, док га други величају и сматрају га прикладним за употребу.

Тако И. Цвитковић, социолог религије и академик АНУБиХ, разматрајући однос држављанства и народносног поистовећивања, негативно га одређује: „Друго је држављанство (Оно није исто што и национална припадност) и тзв. 'уставни патриотизам'. Термин 'уставни патриотизам' увео је Јирген Хабермас. *Особно не волим ријеч 'патриотизам'*. У име патриотизма дешавало се, и дешава, свашта. Зато се задржавам на држављанству, у овом случају Босне и Херцеговине. Ријеч је о држављанском поштивању Устава и закона земље у којој се живи“ (Cvitković, 2024:10; курсив додат).²⁰ Дотле Зоран Ђинђић, филозоф и мучки убијени српски премијер, у свом последњем говору разликује национализам, интернационализам и патриотизам. Он фаворизује патриотизам и етику одговорности: „Патриотизам треба поставити као кључну реч у испољавању нашег колективног идентитета и односу према држави. *Не национализам, не интернационализам, већ патриотизам*. Будући да су патриотски сентименти вођени потенцијалним резултатом и реалним постигнућима у досезању националног интереса, то се патриотизам намеће као приступ који гарантује проверљивост урађеног. У национализму је много магле, много позивања на мотиве који могу бити увезани са јаловим постигнућима. Патриотизам је усмерен на резултат, зато је боље за себе везати патриотски приступ и осећај“ (Павићевић, 2024:19; курсив додат).²¹

²⁰ Из необјављеног рукописа „Zašto nije 'mirna Bosna'“.

²¹ Идентитетско питање је заправо етичко питање – записа Александар Петровић.

Знајући Георгиевског, убеђен сам да би као и моја маленкост потписао З. Ђинђићево становиште. Колико пута ми се на седељкама јадао над неизвесном судбом новоуспостављене македонске државе и македонског етноса. Парафразирам га: Видиш Драгољубе шта ради наша врхушка; срамота, њој командују амерички амбасадор и западноевропски велепосланици; ми смо окупирана република; расточиће нас, уцењују нас – Грци нам мењају име земље, Бугари не признају језик и народносну посебност, Албанци навиру са свих страна и планирају „Велику Албанију“, док су наши властодршци послушници и пристају на све; а где ћемо ми, не можемо сви да се иселимо у Аустралију...!

Само онда када се поведе реч о будућности Македоније, тог иначе смиреног Македонца обузме узбуђење. Њега све ране његовог рода боле.

Неће ми замерити зато што ћу обелоданити податак који говори о томе да ме је љубазно „молио“ да на пошиљкама не стављам „Скопље, Република Северна Македонија“ или када га у чланцима спомињем не пишем „Петре Георгиевски, водећи социолог у Републици Северној Македонији“: „Драги Драгољубе, користим прилику да те замолим за две ситне корекције: Прво, у тексту који сам ти послао за 'Власинске сусрете' о нашем Ђури, ја желим после мог имена и презимена изнад наслова текста да стоји 'Република Македонија', јер промена имена у 'Северну Македонију' је изведена не легитимно, јер је референдум био неуспешан и осам посланика Собрања који су били у затвору, ослободили су их да би гласали за ову промену, јер тако су хтели 'Стратешки партнери Македоније'. Према Држави Македоније, њеном народу у идентитетском смислу води се специјални рат и изнутра и из споља. *Ја то не прихватам...* Надам се да ћу наићи на разумевање. Срдачан поздрав, Петре“ (**Sent:** Thursday, December 30, 2021 11:41 PM **Subject:** film Тома i предлог за две кратке корекције; курзив додат). Нисам га увек испоштовао.

Петре је несаломиви родољуб, који вазда брине о родној грудни и сопственом национу.

Београдски ђак

Многи не знају да је Петре био полазник друге генерације студената социологије на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. У то, називам га, „херојско доба“ југословенске и српске социологије – тада први и једини студиј социологије²² – колеге су му били, рачунајући и оне из првоуписане године, касније истакнути социолози и универзитетски профе-

²² Оснивачка заслуга припада академику Радомиру Лукићу, редовном професору Правног факултета Универзитета у Београду.

сори: Анђелка Милић,²³ Марија Богдановић,²⁴ Ружа Петровић,²⁵ Силвано Болчић,²⁶ Владимир Милић,²⁷ Ђура Стевановић,²⁸ Милош Немањић,²⁹ Обрад Ковић³⁰... А тек какве су им интелектуалне и научне громаде држале наставу: Вељко Кораћ, Цветко Костић, Војин Милић, Михаило Поповић, Вуко Павићевић... – да се студент „уплаши“! Разумљиво је онда што се у свакој подесној прилици проф. Георгиевски гордио овим чињеницама и истицао их. И што је за сваку похвалу: никада није прекидао везу с Одељењем за социологију, тамошњим предавачима и колегама из студентских дана.

Још нешто, такође битно, што треба забележити. Студент прве генерације из Македоније био је Андреј Трајчевски, а полазници друге, сем Георгиевског, били су Стефан Костовски и Ђорђи Маленков. Искрено говорећи, није ми знана професионална каријера колега А. Трајчевског и Ђ. Маленкова, док је од те малецне дружине сваки докторанд у области социологије религије морао да се упозна и ишчита студију С. Костовског о стању религије у Доњем Подлогу.³¹ А Петре Георгиевски, рано отпочинући с искуственим истраживањима са колегама попут Илије Јосифовског, Јакима Синадиновског, Јорде Јакимовског...,³² израстао је у врхунског социолога југословенских и балканских омера. Можда, грешим ли?, *најуваженији македонски социолог*.

Он је имао ту срећу да га учи Војин Милић, писац волуминозног дела *Социолошки метод* (Milić, 1965),³³ које је доживело сијасет издања и остало непревазиђено до данашњег времена; код њега је и дипломирао. Проф. Милић је утицао на генерације и генерације социолога, на Петра је ударио јак печат, толики да дозвољавам себи одсечну тврдњу, а да не погрешим, како он спада у колону обожавалаца и настављача његовог лика и дела. – Георгиевском ле-

²³ Редовни професор *социологије породице* на матичној београдској Катедри.

²⁴ Редовни професор *социолошког метода* на матичној Катедри, прва жена ректор Београдског универзитета.

²⁵ Редовни професор *социјалне демографије* на матичној Катедри.

²⁶ Редовни професор *социологије рада* на матичној Катедри.

²⁷ Редовни професор *социологије* и декан Правног факултета Универзитета у Београду.

²⁸ Редовни професор *социологије села* Пољопривредног факултета Универзитета у Београду.

²⁹ Научни саветник Завода за проучавање култног развика у Београду.

³⁰ Запажени журналиста.

³¹ Костовски, мр Стефан 1972. *Религијата кај селското население во Долни Подлог*. Скопје: Институт за социолошкии политичко-правни истражувања.

³² Josifovski, Ilija, Kerevska, Jovanka 1978. Empirijska sociološka istraživanja u SR Makedoniji. *Revija za sociologiju*, VIII(3-4):93-99.

³³ Нотирам и: *Sociologija saznanja* (1986); *Prilozi istoriji sociologije* (1989); *Sociologija nauke* (1995); *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije* (1996).

пим налепницу „милићевац“.³⁴ (У српској социологији примећени милићевци су Радош Радивојевић, наставник социологије на Факултету техничких наука, и Божо Милошевић, професор социологије рада Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.)

Петре се с разлогом нон-стоп дичи В. Милићем³⁵ јер, не заборавимо, његова знатност је потврђена фактом да се једна од две најзначајније награде Српског социолошког друштва додељује, од 2012, под именом: *Награда „Војин Милић“ за најбољу социолошку књигу.*³⁶

Комфорно је, и људски, дичити се узором, захтевније је стићи га или му се бар приближити! Георгиевски, сва је прилика, стао је уз бок Милићу својом замашитом монографијом *Прилози на историјата на социолошка методологија: проучавање на методите на истражување на класичните социолози и на нивни влијателни следбеници* (2021). Коју вреди превести на већину балканских језика (сл. 5).

Оличење.

Петре Георгиевски је један од умнијих људи, социолога, које сам срео у мом већ дугом животу. Он јесте:

- стамен и тих човек, несклон свађалаштву,
- ненаметљива особа,
- поштењачина,
- одмерени хедониста,
- писац за углед, а не за новце,³⁷
- помагач млађима и неукима, никако заједљивац,
- оштар критик политичких гарнитура на власти од осамостаљивања Македоније до данаске, није клеветао под видом критике,
- горљиви патриота, али не и националиста, таман посла шовиниста,
- београдски ђак, на извору школовани социолог,
- зналац страних језика (француског, енглеског...),
- марљив социолог у складу с геслом „*Labor ipse voluptas*“ (*Рад је сам по себи задовољство*),
- врстан општи социолог и социолог образовања,

³⁴ Издвајам из заборава овај рад; Georgijevski, Petre 1997. *Vojin Milić i proučavanje obrazovanja kao kanala društvene pokretljivosti. Sociologija*, 39(4):569-578.

³⁵ То чине и други. Видети: Manić, Željka, Mirkov, Anđelka (ur.) 2022. *Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja*. Beograd: Filozofski fakultet: Institut za sociološka istraživanja.

³⁶ Друга се назива Награда „Радомир Лукић“ за животно дело.

³⁷ „Јер углед донесе новац, а новац не носи углед“ (Анте Томић).

- умешни тумач крупних социолошких теорија (Рајта Милса, Пјера Бурдијеа, Анри Мандраса...),
- врхунски социолошки методолог,
- милићевац, ученик и настављач дела гласовитог Војина Милића,
- писац методолошке књиге-вододелнице *Прилози на историјата на социолошка методологија*,
- најцењенији македонски социолог у бившој Југославији (засебице у Србији) и на Балкану,
- „бесмртник“ без формалног чланства у МАНУ, што је њен големи пропуст.³⁸

In summa, тврдим без задршке, проф. др Петре Георгиевски је не само савремени класик – *канонски социолог* – већ и оличење, лучоноша македонске социологије.³⁹

Књижевност

Бабел, Исак 1990. *Црвена коњица*. Београд: СКЗ.

Bourdieu, Pierre 2002. „Pour un savoir engagé“, *Le monde diplomatique*, Février, p. 1-3.

Burawoy, Michael 2004. For Public Sociology. *American Sociological Review*, 70(1):4-28.

Georgijevski, Petre 1997. Vojin Milić i proučavanje obrazovanja kao kanala društvene pokretljivosti. *Sociologija*, 39(4):569-578.

Георгиевски, Петре 2014. Карактеристике етнографског истраживања села у Поречу тридесетих година од пољског етносоциолога Јозефа Обрембског, у Ђорђевић, Д. Б. (прир. и уводну студију написао) *Бити социолог села*, 97-118. Нови Сад, Ниш, Београд: Прометеј, Машински факултет, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде.

Георгиевски, Петре Т. 2021. *Прилози на историјата на социолошка методологија*. Скопје: Матица македонска.

Георгиевски, Петре 2022. Ђура Стевановић: заљубљеник села и неговатељ пријатељства, у Ђорђевић, Д. Б. (прир. и уводну студију написао) *Из архива Власинских сусрета: сећања 1995-2021*, 64-68. Нови Сад, Власотинце: Прометеј, Народна библиотека „Десанка Максимовић“.

³⁸ Није једино МАНУ оманула. Примерице, ЦАНУ није примила Ратка Р. Божовића и Слободана Вукићевића, САНУ Загорку Голубовић, Сретена Петровића и Ђуру Шушњића (Ђорђевић, 2024а)

³⁹ Потврда тога и у: Trajanovski, Naum 2024. *A History of Macedonian Sociology : In Quest for Identity*. London: Palgrave MacMillan.

Geertz, Clifford 1973. *Thick Description: Toward an interpretive Theory of Culture*, in *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Ђорђевић, Драгољуб Б. (прир. и уводну студију написао) 2014. *Бити социолог села*. Нови Сад, Ниш, Београд: Прометеј, Машински факултет, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде.

Ђорђевић, Драгољуб Б. (прир. и уводну студију написао) 2022. *Из архива Власинских сусрета: сећања 1995-2021*. Нови Сад, Власотинце: Прометеј, Народна библиотека „Десанка Максимовић“.

Ђорђевић, Драгољуб Б. 2023. *Лифт није играчка: социолошка казивања о лифту (у, испред, иза и околу њега)*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.

Ђорђевић, Драгољуб Б. 2024а. *О њима за нас: прилози историји српске социологије*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.

Ђорђевић, Драгољуб Б. 2024б. Предговор: Синко мој, згасну наше селце, у Ђорђевић, Д. Б., Костадиновић, А. Г. 2024. *Лепа села лепо копне: социолошки записи о људим и селима југоисточне Србије*, 1-95. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент Константин Велики.

Ђорђевић, Драгољуб Б., Костадиновић, Андон Г. 2024. *Лепа села лепо копне: социолошки записи о људим и селима југоисточне Србије*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент Константин Велики.

Josifovski, Ilija, Kerevska, Jovanka 1978. Empirijska sociološka istraživanja u SR Makedoniji. *Revija za sociologiju*, VIII(3-4):93-99.

Костовски, мр Стефан 1972. *Религијата кај селското население во Долни Подлог*. Скопје: Институт за социолошкии политичко-правни истраживања.

Kuvačić, Ivan 1987. *Sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Manić, Željka, Mirkov, Anđelka (ur.) 2022. *Sociološko nasleđe Vojina Milića – 100 godina od rođenja*. Beograd: Filozofski fakultet: Institut za sociološka istraživanja.

Mendras, Henri 1967. *La fin des paysans*. Paris: S.E.D.E.I.S.

Mendras, Henri, 2000. `Structures et dynamiques des sociétés`, entretien avec Henri Mendras, en: *Sociologie-Histoire et idées*, Paris: Éditions Scinces Humaines, p. 231 (pp.223-232).

Милић, Војин 1957. Социолошко проучавање локалних друштвених заједница. *Југословенски часопис за филозофију и социологију*, 1(1):45-65.

Milić, Vojin 1965. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.

Milić, Vojin 1986. *Sociologija saznanja*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.

Milić, Vojin 1989. *Prilozi istoriji sociologije*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.

Milić, Vojin 1995. *Sociologija nauke*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Milić, Vojin 1996. *Društvena struktura i pokretljivost u Jugoslaviji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Neuman, W. Lawrence, 2003. *Social Research Methods* – Fifth edition. Boston, New York: Allyn and Bacon.

Павићевић, Владимир 2024. „Последњи говор Зорана Ђинђића.“ *Политика*, 12. март, стр. 19.

Race, Enzo 2004. *L'Islam in Europa: modelli di integrazione*. Roma: Carocci.

Shanin, Teodor (ed.) 1973. *Peasants and Peasant Societies*. Harmondsworth: Penguin Books.

Sztompka, Piotr 2005. *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda bada wcza*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe pwn.

Trajanovski, Naum 2024. *A History of Macedonian Sociology: In Quest for Identity*. London: Palgrave MacMillan.

Сvitković, Ivan 2024. „Zašto nije 'mirna Bosna'“, необјављен рукопис.

Шанин, Тиодор 1981. Дефинисање сељака (Концептуализација и де-концептуализација старог и новог у марксистичкој расправи). *Марксистичка мисао*, (1):175-204.

Штомпка, П. 2010. *Визуална социологија. Фотографија как метод исследования*. Москва: Логос.

Слика 1: Драгољуб Б. Ђорђевић и Петре Георгиевски у жустрој расправи
(У Скопљу 2007)

Слика 2: П. Георгиевски ексклузивни гост
(Пола века Машинског факултета у Нишу: 1960-2010)⁴⁰

⁴⁰ Слева на десно: П. Георгиевски, Драган Тороровић, сада редовни професор Филозофског факултета у Нишу, Румјана Бојаџијева, ханума Петра-Емила Митева, проф. Митев.

Слика 3: П. Георгиевски говори
(Власински сусрети 2004 – „Наука и село“)

Слика 4: Д. Б. Ђорђевић и П. Георгиевски на Водну (2002)

Слика 5: Капитално методолошко дело П. Георгиевског

ИЗ АРХИВЕ

Горан В. Ђорђевић

ПАНК ФЕСТИВАЛ – ПОБУНА У ЛАДОВИЦИ (Ладовица, Власотинце)*

I

У циљу адекватног одређивања приступа теми, потребно је да се на самом почетку укаже на преовлађујући друштвени оквир у којем се разматра феноменологија Панк фестивала у Ладовици, селу покрај Власотинца: буктећи сукоб вредносних перспектива, морални индивидуализам и етичка несигурност, неприметни улазак у постхуману етапу у развоју људске цивилизације тако карактеристичне за еру глобализације, захтевао је – и добио човека индивидуу која све теже (и све ређе) посматра свет „очима неуспављивим“, што га нужно води у пројектовану улогу роба, док се на побуну и сваку врсту бунта или субверзије гледа као на непримерене тренутке из младости човечанства.

Култура – као појам, кроз историју је доживела многе покушаје дефинисања и појмовног одређивања. Међутим, некако је најприсутније поједностављено одређење које је дефинише као средство да се човек учини бољим. Историја културе није ништа друго него историја покушаја утицаја на духовну страну људског трајања (још од цртежа из Алтамуре). Данас, у трианглу култура – бољи човек – посткултура¹, основано се може довести у везу овај проблемски однос са правом на побуну и правом на критичку мисао. Прецизније, може ли човек бити бољи без права (или одрицањем од права) на побуну против земаљске стварности. Нудимо одговор: на почетку 21. века, најизразитија потреба културног изражаја је побуна, односно субверзија, до мере да се нити један културни образац или културна делатност који у себи не носе клицу побуне, не могу прихватити као стваралачки процес вредан пажње – и трајања. Или, прихватајући домете Достојевског према коме „задатак уметника није да прикаже случајност свакодневног живота, већ општу идеју тог живота, добро погођену, верно снимљену, са свеколике разноликости истородних животних појава“ јасно је да побуна представља сваку нашу свакодневност, и вредност по себи.

* Прештампано из: Ђорђевић, Драгољуб Б, Костадиновић, Андон Г. (прир.) 2024. *Лепа села лепо копне: социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије*, стр. 175-179. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“.

¹ Марсел Гоше, *Демократија против себе*, Филип Вишњић, Београд, 2009, стр. 105.

Једна од важних карактеристика „кратког двадесетог века“² јесте: популарна култура – парадоксално настала на разним облицима побуне – претворила се у слугу „друштва спектакла“³ и средство за држање у покорности као огољени израз хедонизма или провинцијалне искомплексираности. Успостављање таквог *modus vivendi* резултат је истовременог деловања више услова, а пре свега информатичке револуције (за коју већ сада можемо рећи да је имала веће домете него индустријска револуција), убрзане глобализације и урушавања појма „слобода“. Цео процес додатно је подупрт очитом кризом способности тзв. суверене нације – државе, која је у другој половини 20. века постала универзални облик управе за становништво света. Свет је ушао у доба неадекватне државе, и беспомоћних друштава⁴. Наравно, пратиоци ових процеса јесу и мегаломанска илузија о *Rex Americana*⁵, теза о „крају историје“⁶ или „Империји без граница“⁷. Међутим, са окончањем Другог светског рата и појавом масмедија (иако се о масмедијима може говорити још од краја 19. века) култура је постала (поред економије или политике) и друштвена делатност⁸. На нивоу објективне датости, видљива је карактеристика, да је свака оријентација ка неекономској страни живота подразумевала неку врсту бекства. А бекство никада није безгранично. Увек подразумева једновремено застајање које се претвара у отворену побуну. За напред наведене процесе упадљиво је да се јављају у форми поретка који ефикасно суспендују историју фиксирајући стање ствари за вечна времена. Суштинска одлика „нашег доба“ је чињеница да је друштвени живот у његовој укупности укључујући и право на критичку мисао и зашто не рећи право на побуну свео на деликт.

² Ерик Хобсмаум, *Доба екстрема – Историја Кратког двадесети века 1914-1991*, Дерета, Београд, 2002, стр. 359.

³ Guy Debord, *The Society of Spectacle*, Bureau of the Public Secrets, 2014, p. 2-11.

⁴ Страхиња Давидов, Горан Ђорђевић, Глобализација и кривичноправни систем Републике Србије – један прилог дерогацији суверенитета, Зборник радова *Глобализација и десуверенизација*, Филозофски факултет, Косовска Митровица, 2013, стр. 345.

⁵ По узору на *Rex Romana*, синтагму коју је у делу *Опадање и пропаст римског царства* први употребио Едвард Гибон, означавајући њоме период мира који је омогућио економски процват и ширење античке културе. Касније је овај концепт претворен у *Rex Britanica*, величањем периода светског мира у 19. веку који је приписиван благотворном утицају Британске империје.

⁶ Френсис Фукујама, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, 2002, стр. 113.

⁷ Костас Дузинас, *Људска права и империја – политичка филозофија космополитизма*, Службени гласник, Албратрос Плус, Београд, 2009, стр. 187.

⁸ Ендрју Хејвуд, *Политика*, Клио, Београд, 2004, стр. 364.

II

У условима када популарна култура више није могла да одговори нарасталим потребама (пре свега бунтовне младости или, рецимо, „хајдучије“), ка критици, побуни и субверзији, супкултурни покрети носили су нови побуњенички образац, искуство и надахнуће. Ово је посебно видљиво у филозофији, књижевности и сликарству. Сав минули век је обележило дејство супкултурних покрета као средство иманентне побуне. Управо се на тој тачки размимоилажења сместио почетком седамдесетих година прошлог века ПАНК⁹, као неочекивани музички изражај који је истински померио границе дајући побуни нови исказ. Док се „RNR“ култура свела на пуки хедонизам и сентиментално сећање, панк култура је након почетних облика наставила да трага налазећи исходниште побуне и у православном Хришћанству¹⁰.

Тако је и данас. Панк у Ладовици је живљи него икад, што омогућава подсећање на закључак Хане Арент о „растућој маси ван свих класних токова“¹¹. Како модерни појединац жели да остане усамљена али (само)задовољна јединка у „Мегалополису“¹², док елите плоче у нови свет, јасно је да се у новонаметнутим оквирима, тоталитарним по природи, простор за побуну све више смањује и то како субјективно – у оквиру бића појединца или неког колективитета, тако и објективно. Зато се сваки потенцијал за побуну из центра полако извлачи на маргину – у провинцију осуђену на недостојну егзистенцију. Ту, на измаку сваког модерног живота, у крајини односа између модерне – постмодерне и традиционалног духа, сместио се и ПАНК фестивал у Ладовици.

Панк фестивал у Ладовици траје од 2007. године (слика 1). Фестивал се организује као дводневна манифестација, иако је 2015. године, организован у три дана. Према прецизним подацима организатора, Панк фестивал у Ладовици, посетило је током шеснаест година трајања више од 75.000 посетилаца из свих крајева Србије и света (слике 2 и 3). Сама листа учесника наговештава не

⁹ „Панк је био пажљиво оркестрирана медијска помпа, најновија верзија већ опробаног жестоког наступа на поп – сцени, који је изазвао ураган хистерије естаблишмента – хистерију која је по много чему била јаднако цинична и самодопадна као и провокације овог покрета. А опет, панк је открио бес, страхове, мржњу и жеље толико снажне да је њихова појава запретила легитимитету друштвеног поретка и открила сву његову тиранију, баш као што је контраверзна популарност музике Секс Пистолса запретила легитимитету рока главног тока, откривши и сву његову тиранију“ (Грејл Маркус, *Панк*, Градац, Чачак, 2018, стр.11).

¹⁰ „From punks to monks: The story of Death to the World, The last true rebellion“, www.theoutline.com; www.deathtotheworld.com;

¹¹ Роберт Крајстгроу, *Авангардни панк: експлозија култа и рађање покрета*, Панк, Градац, Чачак, 2018, стр.32.

¹² Слободан Владушић, *Књижевност и коментари*, Службени гласник, Београд, 2017, стр. 29.

само разноврсност учесника већ указује да је Ладовица, себи оезбедила највише место у култури бунта. Методолошка прецизност (коју изискује оглед), али и разноврсност учесника захтевају помно набрајање саучесника Ладовичке побуне: Д. Пресидент (Русија), Цепени ћунци (Ладовица), Хидроген (Ладовица), Noise infection (Власотинце), Н.С.З (Зајечар), Middle finger (Власотинце), Drink or Die (Зрењанин), Scordisci (Београд), Музика бабине младости (Лесковац), Директори (Београд), Погонбгд (Београд), Новембар (Ниш), Радови на путу (Власотинце), Шкабо (Београд), Београдски синдикат (Београд), Предгрупа Мезе (Херцег Нови), Vlascoastin crew (Власотинце), Боги пад елеганције (Лесковац), Dog Dick (Ниш), Прогрес (Краљево), Бјесови (Горњи Милановац), Деца апокалипсе (Ваљево), Del Boy (Власотинце), Suffering's the price (Ниш), Hosenfefer (Косовска Митровица), Контрас (Ниш), Loading (Лесковац), Црвени картон (Крушевац), Хунд (Арађеловац), Ритам нерета (Нови Сад), Креативни неред (Старчево), КБО (Крагујевац), Самостални референти (Београд), Фубар (Неготин), Trendkill (Скопље), МБМ (Лесковац), Fighting sparrow (Ниш), Void Inn (Београд), Goatmare & the Hellspades (Панчево), Прогрес (Краљево), Канда, Коџа и Небојша (Београд), Земљотрес (Београд), Skadrilla (Београд), Жута минута (Београд), Последен удар (Скопље), Straight Jackin (Београд), Revolution (Ниш), Господин Пинокио (Ниш), Nableshtesni (Књажевац), Стерео Банана (Ниш), Six Pack (Смедеревска Паланка), Vox populi (Београд), Бомбардер (Сарајево), Ortodox Celts (Београд), Црвени картон (Крушевац), Бемвејци (Неготин), Спинс (Неготин), Румунс (Неготин), Док 7 (Ниш), СМФ (Београд), Against the Odds (Нови Сад), Гаврило Принцип (Смедерево), Казна за уши (Београд), Збогом Брус Ли (Нови Сад).

Док се владајући „културни образац“ свео на јутјубере, лајфкоучове и лажне докторе наука, док елита мирно дебатује, панкери из Ладовице, са својом све већом публиком, гласно позивају на побуну, на непристајање на живот недостојан човека. Без медија, финансија и било какве институционалне подршке. И то све гласније и утицајније! Овакав облик изражавања колективне свести у виду музичке форме – што је најизразитија карактеристика панк фестивала у Ладовици, нужно води у сукоб са „Империјом“ и њеним јаничарским представницима у државама „колонијалне демократије“. Зато се овај фестивал одржава искључиво на ентузијазму групе младих људи. Када се наведеном дода још једна карактеристика – велики број младих који из године у годину испуњавају простор на школском терену у Ладовици, снабдевени једино непоколебљивом вером у неминовност промене – не бирајући при том начин изражавања побуне, а идеалистички остајући верни панк субверзији, маргинализовани и препуштени својим сањаријама и идејама, испуњени су сви услови за побуну (слика 4). И то не побуну која тиња, румори или се своди на летњу авантуру на падинама Косовице, већ побуну која сваки дан претвара у устанак. Парадоксално, догађај у Ладовици, претворио се у усамљеног, али довољно гласног противника постмодернизма и владајућих образаца како у постмодерној култу-

ри, тако и животу у наметнутим глобализацијским оквирима. Панк фестивал у Ладовици, покрај Власотинца, уједно представља контрапункт нихилистичкој тези Т. С. Елиота, да се „свет не окончава треском, већ са цвиљењем!“, и противност другој врсти стереотипа о „случајним војницима“ Ж. Ж. Русоа.

III

Фестивал панк музике у југоисточној Србији, који улази у другу деценију трајања, представља доказ да побуна против „модерног света“ још увек представља доказ животне снаге. Посебан куриозитет представља чињеница да се ради о изразу побуне усред провинције, насупрот култури „Мегалополиса“, који је популарној култури одузео сваку животност претварајући је у банално тржиште и огољени хедонизам.

Панк побуна која траје у Ладовици потребнија је него икад. Сваки фестивал нова је прилика да се измери не само осећај угрожене слободе, већ и снага позива на акцију. Парадокс – и то је део „Ладовичке субверзије“, јесте да док се села празне, уз неразумљиву и претећу тежњу да сви постану робови Мегалополиса (сада већ сведен на Некрополис), глас побуне из Ладовице са обронака Косовице, на почетку мистичне Грделичке клисуре, више се и даље чује. О томе сликовито сведочи Панк фестивал, који из године у годину окупља све више и више посетилаца. То представља охрабрење, уједно и путоказ, да нема краја историје, пресуђених личних и колективних судбина и непристајање на само-растварање у бићу изгубљеног колективитета.¹³

Можда је то једини опипљиви задатак, задатак као судбина сваке провинције. Да живи и служи побуни, том животу „у непредаху“. Побуне су увек долазиле из провинције, иза тих далеких а опет романтичних хоризоната, из скрајнутог животарења, да би се пре или касније претварале у олују која је људску цивилизацију носила напред у вазда поновно освајање слободе. На том нивоу је видљив и разумљив латентни рат између „Мегалополиса“ и провинције (Ладовица). У условима када „Мегалополис“ забрањује руковање и грљење (све правдајући се новонасталим пандемијским вирусима), публика у Ладовици загрљена и насмејана пева ретроспективну песму „Цепених ћунака“ – „Мртав и бео“.

Док траје Панк фестивал у Ладовици, док стварају „Цепени ћунци“, „Хидроген“, „Middle finger“ и други, док год схватамо и уживамо у побуни као начину живота, жива је и Ладовица. Живи смо и ми са њима и са њом. То је уједно највећа потврда, источник који нам сведочи да је ванвремени покретач људског света још увек жив: људско срце које куца (слика 5)!

¹³ Дејвид Рисман, *Усамљена гомила – студија о промени америчког карактера*, Mediteran Publishing, Нови Сад, 2007, стр. 160.

Слика 1. Ладовица панк јужне пруге

28. јули**19:00****29. јули**

H. C. Z.
MIDDLE FINGER
DRINK OR DIE
 Хидроген
SCORDISCI

Музика бабине младости
ДИРЕКТОРИ
Цепени Ђунци
ПОГОНБГД

30. ЈУЛИ**BIG PUNK ROCK HIP HOP DJ PARTY**

св инфо на:
 ФБ Фестивал Пивски 1989 Ладовица

Слика 2. Ладовица плакат 2017.

Слика 3. Ладовица плакат 2022.

Слика 4. Ладовица побуна

Слика 5. Панк није мртав

КЊИЖЕВНОСТ НА НАШИНСКОМ

ДРАГОСЛАВ МАНИЋ ФОРСКИ (11.9. 1936. – 25. 3. 2024.)

хаику и сенрју

Ми смо си наши.
Оратимо лужничћи
и у овај век.
У стару кућу
заједно смо а сами.
Поганац и ја.
Пошли у варош
лужничћи печалбари.
И небо вика.
Жене се купу.
Че дојду печалбари
да стуре штроку.
У воденицу
камик кл'ца морузу.
Љуђи си орате.
Неје ми жал
што сам обелел
него оболел.
Школа у село
опустела и глува.
Чува скамије.
Преписал сам све
на моји синови.
Судбину нес'м.

- 2 -

Јагњенце блеји.
Ока си мајчицу,
како и ми сви.
У с'н ми дојде .
убава невестица.
Само у с'н.

Прејдо' реку
куде сам пренел девојћу.
Још ју носим.

Старц с'с штап
пипа по пут. Тражи
истровене године.

Дојде Велигден.
Зет ми строши перашку
и изеде ми ју.

Лазе бробинци.
Сви си нешто работе
само сам ја трут.
Дз'вну ми уши
од тија к'л'б'л'к.
Пак некак'в рат!
Иду избори,
рече исписник Млаџа.
Че буде краџа!

- 3 -

И овуја ноч
цунумо се убаво.
Само тек у с'н.
„Кво, бре, работиш?“
питују ме комшије.
„Бројим године.“
С'с моју бабу
беше к'л'б'л'к.
С'г ју пригртам.
Школа у село
опустела и глува.
Чува скамије.
Деле се браћа:
на свакога по соба.
Праг преостаде.

Сна'а на з'лву
 на у'о продумала:
 "Образ је... доле"
 Циганка рече
 да чу доживом стоту.
 Бошће, што л'же!
 Добро играм шах.
 Ал' надокрајћу че ме
 матира онија озгор.

Драгослав Манић Форски рођен је у селу Радошевцу (општина Бабушница), ту завршио основну школу, гимназију у Пироту а Вишу педагошку школу (српски и руски језик) у Нишу. Радио је у неколико основних школа у Кални, Пироту и Бабушници. Његов рад као наставника био је препознатљив по ангажману у културном животу локалних заједница, а 1988. године добио је награду "Најдражи учитељ". Стекао је звање „Педагошки саветник“, објављивао стручне радове у „Просветном прегледу“, „Борби“ и „Политици“.

Шездесетих година прошлог века почиње пионирски посао сакупљања народних умотворина (*Антологија лужничких народних песама, Лужничка народна баштина, Говор села Радошевца, Лужничке трагичне приче, Лужнички речник*) па наставио да пише на том специфичном говору (*Печалбари, Јесен живота, Самовања, Тања, На огњишту...*) уз подсмех суграђана да пише на „сељачком језику“. Био је и есејиста, књижевни критичар, књижевни преводилац (преводио Десанку Максимовић на руски), хроничар (писао дневник преко 70 година), и романописац (двотомни роман *Градиште*, као и роман *Прича старе чатмаре*). Носилац је Вукове награде (1989), Повеље Карађорђевића, Дипломе Пушкин у Москви...

Својим литерарним стваралаштвом оставио је дубок траг, посебно кроз опис живота људи из Лужнице, њихових обичаја, радости и патњи. Његова дела су често проткана сећањима на детињство, свакодневне борбе сељака...

Последњих година писао је и хаику поезију, носилац је бројних хаику награда, а 2022. године објављена му је књига хаикуа на лужничком говору (*Ми смо си наши*) уз финансијску помоћ „Удружења Лужничана у Нишу“.

О овом великом борцу за очување културне баштине чувени професор књижевности у Београду Рашко Димитријевић рекао је: „Ваше су књиге доказ да још постоји права књижевност“.

Приредио: **Драган Ј. Ристић**, књижевник и књижевни преводилац

Горан Петровић

НАШИНСКИ РЕЧНИК

Није стаза, већ врвина,
Нје башта, већ градина,
Не мравињак – брабињало,
Не камин, већ комињало,
Не капија, већ вракњица,
Не кашика, већ ложица,
Несу леђа, већ грбина,
Није стомак, већ мешина,
Тој вир није, него бобук,
Није колут, него клобук,
Не лепрша, већ лелеје,
Не одећа, него дреје,
Не олуја, него сприја,
Паница, а не чинија,
Не лепота – убавило,
Није торба, већ цедило,
Није боја, већ чинилка,
Не варјача, качамилка,
Није ходник, него комка,
Не звекеће, него громка,
Не пење се, већ се качи,
На дрљачи, него влачи,
Није грожђе, него гројзе,
Не виноград, него лојзе,
Не двориште, већ авлија,
Не марама, већ шамија,
Није њушка, већ прњица,

Није мува, већ мушица,
Не љуштура, већ кожмура,
Не свлачи се, него стура,
Не смрачи се, већ се ставни,,
Не одзвања, него дзавни,
Није канал, него вада,
Није сека, него дада.
Не равница, већ равниште,
Није браник, већ браниште,
Није свађа, већ давија,
Обгаљка, а не оклагија,
Није шаша, него шушка,,
Није жарач, већ острушка,
Није канап, већ узица,
Није рат, већ размирица,
Не пропланак, отредија,
Није припит, већ ћевлија,
Не сланик, већ соленица,
Не пита већ гибаница,
Није шљивар, већ сливак,
Није трло, већ трљак,
Не флашица, већ шише,
Није ћошка, већ ћоше.
Ја не пишем, већ писујем,
Сас преци се дошапњујем,
Нашинске ви речи делим
И не причам, само вревим.

Миле Костић Дубница

КАКО ДА ГА КУНЕМ

Усамљена мајка јада се самој себи. Како да га кунем, к'д сам му мајка и к'д сам се чепила за њега.

Девет месеца сам га чекала, да види бело видело. Тој несу били месеци него године. Три д'на сам га рађала и мучила сам се, само да се роди живо и здраво.

Т'г сам била, ни у живи жива, а ни у мртви мртва. Само к'д се сетим, у какве сам га муке дочекала. Несам имала свекрву покрај мене, а нита па јетрву, једну капку воду да ми пружив у туј муку. Нити па је била и имала комшика. До моју комшику један сат одење. Кој ће те чује кој ће те види, само мил Бог што ти срећу додели, тој ћети је?

А с'г еве што сам дочекала од њега? Дошја ред, да ми врти по мозак, како жљуна трулу крушку. Муж ме беше оставија, због једну флинтетину из друго село. Живим у једну стару кућу, у расподотину ме је оставија. По цел ноћ од поганци не може да се заспије, дува са све стране. Не викав људи за џабе „ Од човечју душу, ништа потврдо нема".

Мучила сам се, како Исус Христ. Јадна ја, једва сам дочекала и т'ј радос да видим, да се роди, здраво и право и Бог да ми га даде мушко. Па и ја како с'в народ, да биднем мајка и да се умешам у свет, како све моје другачке. Да закачим црвену китку на главу и да се дичим у народ сас њега.

К'д оно еве какво време дође? К'д га сретнеш у пут, више и не знаш, да ли је мушко или женско?

Мушки растресли котруљи, не обричене браде, опрости ми Боже, како да су се запопили.

А женске се ошишале, како да су мушки и све се намувале у панталоне. И једни и други по снагу цртали, какве ти не слике. Тој ли јутре ће биднев родитељи и на татка и на мајку ће пружи капку воду из руку? Више ништа неје, како у оној наше време. Ники те више не гледа, нити се па одзрћа по тебе. Јадна ја што да правим, неје тој само сас моје и куде мене, него свуда?

Боже ми опрости, боље да га несам ни рађала, бар би знала једну муку, а не с'г да се гризем цел живот. Сама ће си легнем, сама ће си се дигнем и од муку неће врзујем здраву главу, к'д ми време неје. Због теј моје муке и теј моје главобоље, јед'н ноћ не мога да легнем и да преспијем како ваља и како човек? Легнем, с'н ме не фаћа и не дооди ми на очи.

Најтро отидне, друго најтро се врћа. К'д се смркне, како да му с'мне. Како мајка, не смем да га питам, нити па што да му презборим. Намрштен улегне у кућу, так'в и из кућу искача. Нити ми што збори, нити ме па гледа. Мајка ли сам или сам кучка? Да оће само да ми презбори, па ако ће ме каже, кучко. Човек и на куче прозбори или му фрљи парче леб. Или му се навика. Мрш бре џукело. И тој да оће да каже, бар т'г и реч ће му чујем. Од туј такву муку и секирацију се кунем, па у суво дрво се турам.

Гледам га па и сама не верујем. Опрости ми Боже, како луд претура по шерпе и лонци, да види, да ли је мајка нешто за једење направила. А не питује, да ли је мајка им- ала заире и да нешто зготвила за једење?

К'д не нађе ништа, расфрља шерпе и лонци и све што нађе пред њега и истрчи из кућу, како фиришта да га носив. Од жал и муку, слуга слугу стиза. Кунем мајку, што ме је родила за муку и багателу.

Што викав стари људи. Да је малечко, па ће му подвикнеш и ће му се натепаш, па беликим, ће му дође од ак'л у главу и ће мора да те послуша.

Од туј њигову тврдоглавштину, нити знаје што смрди, а нити знаје ни што мирише? Дође ми да се снемам, да не гледам бело видело и да се не корчи народ сас мене и сам мојега сина јединца. Али пуста душа човечја, голема је мученица и докле не дође крај и тај цр'н пет'к, коџа горчилнице човек изеде.

Један д'н да беше седнала, како мајка сас њега на руч'к, белким би ми се усладило тој залче лебац и прошла би ме мука и секирација. Ја ете, како мајка тој не дочека, а еве свак д'н на ноге капнујем и жалејем, што сам га рађала?

Од јад и муку, сама си зборим по кућу.

Ако мори Станијо, мреј без д'н, и тугуј д'н и ноћ, све докле не дође суђни д'н? А могла сам и ја, као онога мојега несрећника Преу? Да нађем некога поголемога слепца од мене и с'г да не мучим овеј муке. А ја будала, да не брукам родитељи и браћа и да ме не викав људи побегуља и распуштеница. Да сам такој направила, не би била ни прва, а ни последња и с'г не би имала овуј муку и овуј главобољу. А оно за моју несрећу, одма се т'г беше задало, беше останала у друго стање. Мој Пера, како да је знаја, тој да ће га снађе. Од како је отишја куде туј флинтетину, несе је ни уфатија за браву на њигову кућу и како да се неје туј родија.

Миле Костић Дубница

КРУШКОВАЧА

Напнем се ја јед'н д'н, у ниједно време, да тркнем ч'с до брата ми Саву да се извидимо. Као браћа. Е, с'г па како да идем куде брата сас празне руке? Морам како брат и како доликује, а и не идем куде ебанџију, него куде рође-нога брата. Наточим ти пуну килајку, од онуј моју стару крушковачу, једну кесу домаће сирење, зрели патлиџани и правац куде Саву.

Додуше, малка беше и поранија, да га затекнем куде кућу. И на њега како и на мене, не му сече секира на једно место. А ја се па беше малко и подотераја, како у цркву да ће идем. Мислим си у себе, како се одамначке несмо видели и несам бија, па и не могу напуштено да идем. К'д стигна пред порту има што и да видим. На порту закачена табла сас толичку голему кучјашку главу, испод њума пише. „ОВДЕ САМ ЈА ГАЗДА". Стојим пред порту, како нека будала, да чувај Боже несам погресија кућу?

Разврћам ти се лево десно, како неки мачор по свињско шкембе. Сам самога питујем. Ма што ли му бидна овој на брата ми Саву, да се чувај боже неје чалдисаја сас мозак? А никако да ми текне, да је скоро довеја снашку и да је оженија најстарога сина Рајка? Још стојим пред порту и да ли да улегнем у двор, или да не улегнем? Там'н да се уфатим за кваку, на капиџик, к'д брат ми Сава отвара изнутра.

Ајде бре брате Јањо, што си се уштемајаја, што се вртиш пред порту, као затрујен поганац у буђаво брашно? Видим да гледаш, зашто смо на порту турили кучјашку главу, а не знаш, да је с'г дошла таква мода?

Од напред су се на порту и капиџик турали, тропатала, чешалике и звоневе, а с'г ете дошја ред, да кучики газдујев и да не може сваки да ти се слуња по двор и кућу. Него брате Јањо, казуј как'в те је зор накараја, те си овакој поранија? А видим малка си се и поначинаја у нове џопке, да чувај Боиже, нема нека лошотија сас деца или сас татка и мајку, или па да неси биднаја свекар за синати Уроша?

- Не бре брате Саво. Фала Богу, по кућу све је добро и све живо и здраво, а нема ништа лошо сас татка и мајку, него право да ти кажем, наврна да се извидимо, како браћа. Еве, снашка ти Зорка и деца испратише и ов'ј абер.

Напунише ми једно шише, од онуј моју стару крушковачу и једну кесу сирење, како и од овија домаћи патлиџани. Знаш и сам, да се куде рода не иде сас празне руке. А и зашто смо браћа? На једну сису смо ордраснали и до с'г несмо јед'н на другога казали лош реч.

Арно је тој што ми казујеш брате Јањо. И да знаш да је тој такој и било. Никад се не смо замерили за било што, или да смо јед'н на другога лош реч казали, или да смо се замерили у било што.

Епа брате Саво, арно се стојечким испричамо, с'г можемо и да гу заседнемо, под ов'ј твој дуд и овуј дебелу ладовину и да замезимо с овој што је снашка ти Зорка испратила.

Брате Јањо, право да ти кажем, па и неси требаја толко да се трошиш, него к'д је такој и заседнемо.

(Заузимају место у хладовини испод старог дуда, пијуцкају стару крушковачу и настављају започети разговор).

Јања ће Сави: Брате Саво, зашто да те л'жем, голем зор ме је накараја, а и срамота би било, да се несам прво на тебе ожалија. Ја од тебе, поголемога рода немам.

Добро бре брате Јањо, к'д си се кандисаја да дођеш куде брата, ће кажеш и каква те је мука спопаднала.

Како да ти кажем брате Саво и мука, а и неје мука. Него, ајде да си се ја и ти прекрстимо, да пође напредица.

Каква бре напредица брате Јањо, па ми топрв неће се женимо?

Не ми брате не, него овија наши живоједници. Онај моја, твоја братаница, усрамила ме је, да не можемо сас моју Зорку у свет да искочимо, а чували смо гу од мрву мрвку. Све што је оћала и све што је видеела убаво, на гузицу је качила. Зацопала се у голчу, није кућа, а неје ни покућство. Једино, што му је Бог даја, тој је његова убавиња, те тој могу да кажем, да је добро с његову страну.

Што ишла сас њега ишла, па да се је малка приваркувала, да не направи туј такву беду. Бар малка да је била к'светна и да је на време казала на мајку, могли смо како људи с његови родитељи, да гу малка заталашкамо работу. А она бре брате, стезала се сас појаси, сас чаршафи и с'г кад је дошја стомак до зуби, оф леле мајко, оф леле татко. Брате Саво, за тој сам дошја, да олабим душу и да поделим моју муку.

Сава ће: Брате Јањо, све сам те разумеја и за тој и у тој име, да гу ја и ти ципнемо још по једну. Тој биднало што биднало и она у твоју кућу, више не може да бидне девојка. Не знам бре брате, ти да ли видиш или не видиш. У д'ншње време, ни се женив, а нити се одавав. А нећев ни деца да чував. Ми брате Јањо, с'г само можемо да кажемо, арлија работа. Ете, сас моју снашку Зорку, ће дочекате и унучики да усправите и да и да ги поведете за руку у народ.

Што да ти кажем брате Јањо. Ене, божем га оженимо мојега Рајка, труримо га у веру. Толики трошкови смо направили у кућу, за његову женидбу. Она тај моја снашка, ни два месеца неје седела у моју кућу. Напна нос, сабра си њојни пашкуљи у једну бошчу и побегна. За њума је било, да је она обукла

венчану аљину и да је биднала снашка. Од нас ву ники неје лош реч казаја. Она па неће деца да рађа, ође да проживи неколко године, па т'г да се одлучи, да чува деца. Аздисна брате аздисна. Дошла из богату кућу, неће рано да се диза. По цел ноћ се гледа задруга на телевизор. Тај пустиња задруга, коџа је куће растурила.

Брате Јањо, оточ ти га казува и да не понављам. Ти бар ће биднеш деда и ће се радујеш на живот. А што да кажем ја?

Твој брат Сава, да ти га каже и овој. Како је пошло и нека иде такој и нека је са срећу. Брат ти Сава, неће те остави на цедило. За тој смо и браћа. Ја и ти како браћа, има да га делимо и последњо парче лебац. Ти бар ће знајеш за што си се трошија, а што да каже ов'ј твој брат Сава? Да је дошја ред и сас лук да смо се трљали, не би замерили јед'н на другога.

Е, брате Саво? Несу стари људи за џабе зборили, тешко ће си је на онога, кој си га нема брата.

Малка по малка, реч по реч, ми гу моју к килајку докарамо до крај.

Абре брате Саво, куде овак'в с'г дом да се врћам, к'д је у кућу права лудница? Јед'н сас другога не зборимо, само се ребримо јед'н на другога.

(Сава се презнојава и брише руком своје чело, говорећи Јањи).

Јес бре брате Јањо. Све те разумем, ама свака прича је за три д'на. Чим смо ги чували, морамо и горчилницу да си гу једемо. Не су за џабе, старе бабе причале. Малечки деца малечко гајле. Докле су малечки млеко сисав, а к'д пораснев коске глођав. Т'г и на родитељи, голем срам на нос закачив и да не може међу људи и у свет да искочив.

Фала ти брате Саво, што си ми сас овуј твоју причу очи отворија. Да не беша наврнаја куде тебе, са моју Зорку темо да си пресвиснемо од јад и муку.

Тешко ће си је на онога, кој си га нема својега брата и ако људи викав, да је брат на брата најголем душманин.

Брате Саво, ти неси за џабе од малечко бија пописмен од мене. Овуј нашу причу, има да гу испричам на моју Зорку, од крај до крај. А и очи си ми отворија, да се помиримо сас судбину и да гледамо да направимо како је добро, да не правимо поголему бруку. Зашто, јутре ники неће каже од душмани. Алал му вера на Јању. Саво брате, сас овуј твоју добру причу и овој наше видување, с'г ми сасвем л'кна.

Седитеми у здравље и за добро да се чујемо.

Зоран Златковић

КРАТКЕ ПРИЧЕ НА НАШИНСКОМ

1. Лепосава

Рат

Кад је било у онај рат, остаде Врежина без мужи. Сви отишли на вронт, у село остали само старци, жене и деца. Тешко се живи у село без мужи. Треба се работи по поље, треба се риља, копа, сади, жње. Треба се спреме дрва, треба се разгрта снег. Тешко у лето, тешко у зиму.

Негде пред свети Јован поче да дува ветар и све брише од брдо накуде село. Студенило некакво, стегло па нема. Ноћом поче пада снег. И падал је два дена. Кад стану, а оно навејало до прозори, немож се мрдне из кућу. Бугарска војска се мувала по село па си одоше пред сам снег.

Вида Светозарова, вредна жена, спремила дрва на време. Светозар у рат, већ четврта година како се ништа не чуло од њега. Жив ли је, мртав ли је, куј знаје? Девојче њим, Лепосава, само што напунило седам године. Од б`шту се више готово ништа не сећа. Понеки пут вој дојде пред очи некак`в лик, човек сас бркови, убав и насмејан. *Мора да је тој мој б`шта*, мисли се Лепосава ал не зна за сигурно. Жене по село се секирају. *Леле, јадно дете, ће остане сироче.*

Болес

На свети Јован јутром, разболе се Лепосава. Одјенпут. На Водице вој цел д`н ништа не беше. Помагала је на матер да варе питије и секла дрва и одћушкала снег од врата и наранила свиње.

Кад јутром, на свети Јован, Вида само што заклала огањ и кобајагим још да просеје брашно за погачу, слава је, да има... кад вој дојде на памет да окне дете да се диза.

'Лепосаво, Лепосаво!'

Ништа

'Лепосаво!!!'

Лепосава се нити диза нит се помица.

Вида пријде до рогожу те подиже чергу. А Лепосава се згрчила, стење, тресе се... Грозница ли ју уватила, кво ли је?

Вида поче да ју сеца.

'Лепосаво, кво ти је?'

А дете се унемило, немож да вреви.

Вида се уплаши

Леле, кво ли с`г да работим?

И истрча напоље, довати ашов и поче да прокопује снег и да прави врвину накуде комшије. Кад се некако проби до тарабе, поче да ока
Деда Видене, деда Видене!

Деда Виден и баба Совика

Деда Виден и баба Совика из Митину вамилију су много добри људи. Јед`н син њим погинул на Цер, од другог сина, Петра, ништа се не чуло одкако почел рат. Кажу људи да је на вронт ал никој немож да потврди.

'Кво да работимо сас дете?' зачуди се деда Виден.

'Да тражимо неку жену да му пребаје,' каза баба Совика.

'Ма немој се замлаћујеш,' побуни се деда Виден, 'какво бајање?'

'Ете ти, овај човек ништа не верује.'

'Ма какве врачке, дај да ју терамо на доктура.'

'Како да ју терамо по оволки снег?'

'На санке.'

Окол пладне спремил деда Виден санке и извел волови из кошару. Једва ји упреже. Кад Лепосаву укачише, а она се тресе и гори од ватру. Умоташе ју у чергу и кожуси, Вида седе при њу да ју држи а деда Виден ће води волови.

Несу ни до друм могли да се спуште, сметови препречили пут... волови стопут пропадоше у снег. Деда Виден ји сеца, они се упињају, руцају, падају, дизају се... из прљицу њим бије бела м`гла. У најдубок снег се заглавише па ни да мрдну. А кад поче да се ст`виња, деда Виден реши да се обрну и да се врну дом. До град нема идење по овој невреме.

Стамена

Лепосава се целу ноћ тресла и гушила... и све некакво прича, бунца ал ју мати немож разуми.

Вида преседела целу ноћ. Кад јутром баба Совика улеже да види како је сас дете, затече Виду како дреме на треношку. А Лепосава гори, не ваља за ништа.

'Леле, овој дете ће ти умре,' рече Совика.

Окол Пладне дојде Стамена. Пробиле жене врвину кроза снег, све до Видину кућу, па доведоше Стамену, да баје на дете.

Стамена је остала без мужа у турски рат. А кад поче овај рат, сина вој одма одведоше и од т`г се ништа више не чу од њега. Стамена све вреви: *мој Вукадин, мој Вукадин...* и све се нада да од њега дојде неки глас.

Стамена се сави, погледа Лепосаву, малко подви чергу и подиже јаст`к те поче да баје... кима сас босиљак окол Лепосаву, бајагим отерује але и уроци, вреви нешто да ју никој не разуми и малко помалко па се прозева. И све такој, два дена се не мањује.

Трећи д`н, четврт`к по свети Јован, дојде Стамена па да баје. Да не бил снег, чуло би се у Горњу Врежину да се Бугари повлаче, да ће скоро да пројде рат, да ће мужи да се врну... ал од снег и невреме, нити куј иде из село, нити куј доди... ништа се не знаје.

Стамена се јутром пробила кроза снег, ноћом па нападал па се врвина не види. Улеже у кућу и отресе ноге.

'Добројтро,' рече.

Вида и баба Совика седе на треношке при огњиште, само што заклале огањ. Дете лежи пода черге.

'Добројтро Стамено.'

'Једва сам искочила из кућу,' каза Стамена. 'Врата се искривила па се немож отворе, да ли се задула од овуј зиму, кво ли је. Кад се мој Вукадин врне из рат, ће ји попраји.'

Вида и баба Совика се погледаше. *Јадна Стамена... куј знаје какво је сас Вукадина?*

Одјенпут, промрда се черга. Жене се окренуше и видоше како се Лепосава диже, седе на рогожу, погледа Стамену право у очи и каза:

'Вукадин се неће врне!'

Да се човек најежи. Лепосава седи, вреви ко да вој ништа не. И још казује нешто што немож да знаје.

'Вукадин се неће врне,' каза Лепосава још јенпут. 'Немој му се надаш!'

А Стамена пребледе, испаде вој босиљак из руку, долња усница вој се поче тресе и очи вој се замаглише.

'Одокле ти тој знаш, Лепосаво?'

'Знам,' рече Лепосава, 'све сам видела... много се јадан намучил, твој Вукадин. И много је болеж имал, овдекај и овдекај.'

Лепосава показа накуде мешину и лево колено.

'Мој б`шта ће се врне и Петар на баба Совику ће дојде... а Вукадин неће.'

'Лудо дете,' каза Стамена а срце вој бије, ће искочи из груди. 'Лудо дете!'

И истрча из кућу.

Лепосава остаде да седи на рогожу.

'Не ми ништа,' рече, 'и што се баба Стамена љути на мене? Све што сам казала је жива истина, сас рођени очи сам видела. И тела сам да помогнем на Вукадина ал не мога.'

Вида и Совика отвориле уста од овој чудо па ни реч да не прозборе. А чудо големо.

Вукадин

Упролет дојдоше мужи из рат. Светозар, б`шта на Лепосаву се врну из заробљеништво, Петар на баба Совику дојде од вронт... и други се врнуше. Само га Вукадин Стаменин нема. Кажу, погодила га два парчета од гранату негде на Солунски вронт, једно у колено, друго у мешину. Млого се јадан напа-тил. И кажу људи, пре него да испушти душу, три дена се мучил, тресал се, сте-њал и горел од грозницу... и све некакво бунца. У четврт`к по свети Јован, кад поче да се губи, ће каже:

'Е, оној девојче ми све оће помогне, ал не дава бог.'

'Којо девојче?' питаше га људи.

'Оној девојче, на Светозара и Виду из нашо село.'

Умрел је у највећу зиму, на брег у болнички шатор, јадан, млад, срце да ти пукне од жалос. Пре него ће се укочи, спуштише га у бугарски ров. Не могаше ни да га закопају како је ред, заледила се земља па се не дава.

2. Радисав

Радисав

Радисав се родил упролет. Мужи само што одоше да саде момурзу. Же-не остадоше дом, Савета ће се порађа.

Савета је већ з`шла у године а без децу. Сваки пут остане у друго стање ал ко да вој неки напрајил мађије, никако да носи девет месеца. Већ су сви мислели да вој не суђено да има пород, кад ете, одјенпут трудна и ондак још дочека време да се породи. Угојила се ко свиња и тешка ко туч, широка ко пла-нина, немож на врата да улегне.

Порођај је бил много тежак. Цел д`н се жене мучише окол Савету... те ладне облоге, те вој пушташе крв те ју масираше сас комовицу. Кад се увечер мужи врнуше од работу, бебе лежи у љуљку и пишти а Савета само стење и вика. Жене гледају, уздишу, не знају више кво да работе. Савета испушта душу.

'Гле,' рече, 'сва моја деца се собрала... ене ји при врата и куде прозор... кимају ми да појдем с њи.'

Детету дадоше име Радисав. Савету саранише други д`н, по некакву кишу. Радисав пишти, жене кукају, небо се развикало.

Жалос

Б`шта на Радисава, Толе, умрел је годину дена по Савету. Од младос је бил слаб на плућа ал никој се не надал да ће овој чудо да се деси. Садиле су тај д`н лојзе у Падину. Све некакви убави калеми, да те мило да ји пободеш. А неки студен ветар, дува ко блесав. Толе понел калеми ал се одјенпут закашља па немож се заустави. Сви се собраше.

'А бе, кво ти је Толе?'

Толе поче да пљује крв, паде у риљевину и више се не подиже.

Радисав остаде у годину дена без родитељи, да га чувају деда и баба. Жалос у бога.

Баба Јулка

Баба Јулка, баба ко баба... остарела па не види кад се дете умоча. Никако да промени постиљци на време. А дете, нуме да вреви иначе би се разокало на с`в глас: оди бе бабо да ме пресвучеш, много ме боли, све ми се опрудило... Овакој, само му остаје да вика и мучи се.

Деда га и не чује. Он се још држи па по цел д`н иде по поље, работи, кобеља се...

Понеки пут дојде комшика код баба Јулку па ју пита: А бре, што ви дете оволко вика? Болно ли је, гладно ли је, не ли пресвучено? Ма не тој, каже баба Јулка, мора да га неки урочил. Треба му се пребаје.

И ноћом, кад деда заспи па почне да р`ка, уморан од цел д`н работу, кад Радисав запишти у љуљку што је гладан, што се умочал, што му се опрудило дупе, што оће да га неки узне у руке и куј ти још знаје зашто, дигне се баба Јулка из рогожу, упали свећу, узне једну перушину, малко босиљак и два вилџана, јед`н сас воду а други сас вино, па почне да му баје од уроци.

Задорице

Одмалена почеше деца да задевају Радисава. А Радисав сирома, нема лошу душу. Оће да се игра клиску и свињку, оће да се јури по орницу, оће да иде сас децу кад крадну црешње... ал деца неће се играју с Радисава. Гађају га с камење, задевају га што носи поцепени оп`нци, смеју му се што нема ни матер ни б`шту и што га облачи баба Јулка.

А на Радисава све некако жално, отиде дом па вика, ноћом немож да спи, само се преврта на рогожу и стење. А и кад заспи, до јутром скрчи сас зуби.

Школа

У понеделник деца појдоше у школу, у торник се прочу да се Радисав умочује у гаће. Деца ко деца, одма почеше да му се подсмискају и да га задевају.

Помочко!

Мора да ти је жешко!

Кам да ти видим гаће!

Не те срамота!

Радисав побеже иза школски клозет па седе уз дувар, кобајагим да се скута, ал га деца па најдоше. Пол`к му се примакнуше, све уз дувар, да ји Радисав не чује. Напред Живан Џамбас, по њега Раде Дудук и Стева из Љуљкини. Живан њим показује да се не мрдају а он одјенпут рипну пред Радисава па поче да ока:

'Помочко! Помочко!'

Раде и Стева се појавише иза ћошак.

'Помочко!'

Радисав подиже главу а сл`зе му кипе, немож ји заустави.

Бијење

Откако је почела школа, не бил д`н да учитељ некога не изребри. Бије ко свети Илија. Кад нешто не знаш, бије што неси научил, кад неси миран бије да се умириш, кад си много миран добијеш бијење да ти учитељ чује глас. Друга деца се већ навикла, само Радисаву много тешко пада. Сваки д`н кад појде у школу ноге му се тресу. Да ли сам д`н`с ја на ред?

Кад се малко боље размисли, утекал би усвет, горе иза брдо, доле у Нишеву... да га никој немож најде. Да га учитељ не бије, да га деца не задевају... да га Живан Џамбас не назива помочко.

Два дена пред рат

Рат само што не почел. Људи си работе по поље, не знају какво њим се зло совило над главу. Деца иду у школу, како што је ред. И кад да уче рачун, учитељ ће пита Радисава.

'Де, кажи ми колико је три пута седам!'

Радисав се чешка по главу, обрта се лево-десно, гледа накуде плафон.

'Трипут седам... Трипут седам...'

'Дабоме, три пута седам. Колико динара добије твоја баба кад оде на пијац па прода три јајета по седам динара?'

'Господине, баба Јулка не продава јајца. Све собира за Велигден, да варба перашке.'

А учитељ поче да губи стрпљење.

'Ма даћу ти ја перашке кад те намодрим. Опет ниси научио рачун. Чекај да узмем прут.'

И сва деца видоше како господин оде накуде ћошку и врну се сас прут од чешку дреновину, б`ш онај што највише боли. Радисав је још имал време да види како га деца гледају, како му се подсмешкају. И кад господин заману да удари, Радисав затвори очи и одјенпут осети нешто жешко и мокро у чакшире. На патос се напраји бара, прво само окол Радисавини оп`нци ал послем поче да се шири.

'Гле,' рече Живан, 'умоча се Радисав.'

Рат

Рат је започел на Велигден. Баба Јулка прати Радисава да носи перашке до комшије.

Иде Радисав низ сокак а цело село се некако узнемирило. Мужи се пакују, мобилизација. Жене кукају, леле, кво нас задеси. Деца се радују, почел рат, нема се иде у школу.

Одма испод кућу истрча пред Радисава Живан Џамбас па поче да трчи окол њега и да ока:

'Куде си пош`л усред овај рат? Ће се тепаш сас Швабе, а? Мож ји замочаш, можда ће се уплаше.'

Радисав се праји да га не види, оће да пројде, ал Живан му препречил пут.

'Е, не мож да пројдеш!'

И ондак му гурну крошњицу из руке, попадаше баба Јулкине перашке и поваљаше се низ сокак.

3. Крава

Возим лимузину од Белу Паланку накуде Сврљиг. Негде између Бабин Кал и Мирановачку Кулу поче да дува некак`в ладан ветар, брише па носи. А мен убаво, жешко у лимузину, гуме добре, ћу прогурам преко брег.

Кад ете, б`ш на превој, иде човек с краву. Згурил се, носи га ветар, снег му бије у очи. Мен ми га беше жал. Стану с лимузину да га питам да му не много ладно.

'Не мари,' рече, 'ћу поминем до дом.'

'Одокле си?' пита га.

'Из Витановац... водил сам краву на бика у Пајез.'

'И?'

'И ништа, заврши бик работу, па си с`г идем дом... Само се овој време све усра.'

'Е па, б`ш би да те повезем,' реко, 'ал за краву немам место у лимузину.'

'Ништа, фала...'

'Убава ти крава,' реко, 'како вој име?'

'Сара!'

'У, б`ш госпоцко...'

Седо у лимузину и поче се спуштам низ брег. Све ми чудно како прос човек из Витановац да даде на краву име Сара. Ал, одјенпут, како поче да се сећам цел разговор, беше ми све јасно. Онај човек врска. И крава не Сара него Шара.

Шара!

Б`ш по нашки!

Милена Денић

ДЕМОНОЛОШКА ПРЕДАЊА: ИЗБОР ТЕРЕНСКИХ ЗАПИСА СА ЈУГА СРБИЈЕ

Прилог садржи одабрана демонолошка предања из корпуса фолклорне грађе која се чува у Дигиталном архиву усменог стваралаштва и записа на дијалекту Филозофског факултета Универзитета у Нишу.¹

„И сад што ме учили стари, сад ти ја кажем. Мој деда чувао на појату овце. И дође ноћу, оно се не види 'опште и поплаши овце и оне су све на куп, на куп утекле. И он 'едвај истерал и тој, и оде да легне па у појату и оно дође и тресе шафтелију, тресе, па каже *ију, ију, ију ју* и после нема. И то било осења.“

„И једна жена имала мужа, он умре. И он дође код њу и у'вати је за сукњу и она поче да се плаши, оно утекне. И они рекли 'ој, *узми чарапу и однеси на гроб*, и да тури у трње, оно ће да дође и т'д само га нема. И она тако однесе, ба-ци тој и оно се убоде и више га нема.“ **Plužina_SM_MD_2022 (83)**

„Ово што ћу да испричам шта се мени догодило тако. Па ништа иш'о сам, било је касно увече. Ја обично, раније сам чувао прасе ту у кући, по иза куће и онда сам био у село да узмем, храну да сачувам кукуруз и жито, и понео сам и једну балу сламе да му ставим да му буде топло. А и било је можда, па не знам кол'ко сад баш, али један'ес' можда је било, један'ес', можда пола дван'ес', али један'ест сати је било, кад сам пош'о увече кући. Завршим то, закључам све, с мотором сам био, у Балајнац. И онај апен четири мотор и возим, идем и беше било је тако прохладно, пошто јесен је било, онако хладно. Одједном кад сам прош'о Мрамор, село Мрамор, сиш'о сам одозго и идем, а тамо има равница, а ставио сам џак са оном храном између ногу и како је мотор држим ту, а сламу, балу сламе сам ставио поза' гепек. Видим оно џак оборен мало, онако на страну, нисам приметио прво, мислим оно иде, а згодно ми, држим га тако ногама. Ја га вратим, возим, возим, а он видим опет се помери. И с'д није ми било ништа чудно, али како сам иш'о и сад је оно надвожњак, изнад ауто-пута и таман почињем да се пењем, значи на улаз у Ново Село на надвожњак, с леве стране иде човек, нормално иде и како се ми мимоилазимо овако, ја, он. И кад смо били насупрот једног другог, он окреће главу и онако погледа у мене, али ја видим онако му жуте, му очи, као, као у оним филмовима кад онај пусти зрак, али мислим ништа не пушта, само му очи онако нису беоњаче него жуте, једноставно,

¹ Метаподаци (место, саговорник, истраживач, време) су иза текста записа и болдирани су. Број у загради означава године старости саговорника.

тако му било жуто. Ја погледам онако, он ме погледа и ништа. Онако погледа и кажем шта ли је ово, шта? Нешто ми било чудно. И ја, ја продужим на горе, он ништа, не иде. Он си оде на доле, али човек овако као, потпуно, није ништа посебно обучен нормално све, само му биле жуте очи онако, то сам приметио. И возим ја, попнем се на оно где се силазимо у Ново Село и почне нешто да ми шапуће нешто, као да хоће да се попне на мотор, али изгледа, не знам сад, не може иза, не на ово. И с'д, као знаш да наскочи на онај гепек, али не знам ни ја, не може и ту око врат ми нешто шапуће, онакој жагор неки чујем, нешто нема конкретно речи, нешто жумори онако. Ја возим, возим, укочим се, не смем ништа да се мрднем и онда, е тад видим оно почне да ми нешто обара онај џак. И ја држим и оно већ видим да није нормално да ми оно нешто пада и стиснем ја онако како возим, кад оно погледам, оно опет ми оно. И стално као да, као да трчи, али не осећам ништа никакав не чујем, никакав бат оних корака, него као да лебди, да трчи, знаш оно кад се затрчи па оће да наскочи. Али изгледа оно није могло од онуј сламу. Или, можда не знам, слама можда има свакакве траве, не знам, али углавном су ту, ето тако ту окола. Сад ми, најежим се, као неки гласови нешто *шшшжжж*. Ништа, и ја тако возим скамењен, гледам у оно и одједном кад сам изаш'о из Ново Село, па се попео горе где је КП дом, нема га то више, нема тих гласова, нема ништа. Као да сам уш'о у неку ледену дворану, али није то соба, све је око мене ледено, кристално, као, као кад би оно светло кристално, али хладна, хладна светлост. И тад нити ја чујем онај мотор, нити ништа, само сам стис'о онако, онако мотор и само возим и само идем, али не видим ништа, нема, не видим ни КП дом, ни ово. И сад не чујем ни звук мотора, све је глуво, а све је бело око мене, кристално бело. И ја тако возим, возим, возим, не знам где се налазим уопште. И све је то тако било, док нисам дош'о до ветеринарску станицу. Е ту био неки удес, па она светла, кад су она светла, ставили, она светла ротирајућа, прво да ли она пробијају ону светлост. Кад сам ја онако вид'о, наилазим, не знам на шта наилазим, али сам та светла вид'о, е онда сам био почео свестан где сам. Нема више, није она хладњоћа, није ништа и кад сам већ дош'о онда видим они људи, милиција, говоре, причају нешто. Нешто било нисам видео шта је, и одатле нисам после кад сам дошо кући ништа ово. А, а да, пре тога, кад је у тој дворани било тако онда неки личности има, па појаве се као, па се кезе, па онако фаце. Кад сам дош'о кући, жена ми каже *а б'е 'де си до сад, нема те? К'о дуго се задржао и викам, ћути б'е, ја сам до сад ратовао*. И она, Славица мени прича и ја мислим знаш као тако и њу гледам и кревељи ми се, као да се и она кревељи, као оно што ми је овамо било и каже *шта ти је б'е, как'в си б'е? – Ма б'е иди бре, такви су ме до сад пратили знаш*, а она ми жена прича нормално, *'де си, шта си до сад, нема те нигде, још кад путујеш?* И ништа, мислим ето, тако се завршило... Али тачно, тачно чини ми се

могу сад кад прођем да нацртам 'де је тај стајао кад сам ја наиш'о. Он се спуштао скроз како је наиш'о одозго пошто је оно преко авто-пут, а он из Ново Село иде према Мрамор. Тачно имам и сад чини ми се кад прођем, обавезно се сетим тога и обавезно видим то. Не видим него кажем, тачно могу да нацртам. Нисам никад видео после тога ништа."

„Кажу, да се овде дешава ту, где је ово, (Зелени вир)², да или где је овде овај, чак и код нас овде да се ноћу дешава, да су вид'ли од Микита, овог Пупова, чика Дуле и да је и Мики виђао кад се враћа из ноћну смену оно, кад радео у Житопек. Као појављује се ту нека девојка и да лепрша онако у хаљине, лелуја се, иде, а ја то нисам, али они тако кажу и још се дешавало, ту се удеси дешавали (Јесте, много су људи изгинули) у том делу (Овде код нас, одавде доле до пумпе)."

„Па не знам. Једино знам, мени теча Ђокић Воја причао тако, да овамо где се скреће за село Батушинац, па где су оне викендице, сад су викендице, тад биле трње, гудуре и он кад иш'о бициклом ноћу, сад не знам кол'ко је сати било, враћао се кући у село. И он крупан човек био, див. И он каже како иде он бициклом, у даљини види стоји жена све у бело, *гледам*, каже, *наилазим према њу, јесте бре*, каже све, *стоји овако поред пута* и сад он размишља, то ми он причао, каже *ја размишљам шта сад да радим? Ако станем, она ће да види да ме страх*, а *стра' га, како ћу?* Мисли се, *и онда знаш ја*, говори, *запнем бициклу возим, возим, возим*, каже, *брзо*, и онако само кад прође поред њу он само рек'о *добро вече*, знаш оштро, а она ништа, каже, она само како овако стајала све у бело, само овако, *тачно осећам*, каже, *она ме прати погледом, само ме отпрати и ја вум на доле, низ Козији дол...* То ми теча причао. И кад сам био једном на славу ја, после тога одавно, то сам био мали кад ми он причао, и сад идем тим путем, само се ја враћам из Батушницу село, па сам преспавао код једног мог братанца, од брата. И враћам се мотором и ујутру журим на пос'о, било онако сумрак, тек се види, али не види се још. Поче ситна кишица и ја се сетим кад наилазим на то место где ми он причао то, сетим се тога и да л' од страха и да л' не, прођем и угаси ми се мотор. Живота ми, само што сам прош'о то место, највероватније од страха, угаси се онај мотор. *Куку мајке*, не смем да се окренем уопште. Палим, палим ма јок. *Вр, вр, вр*, ма јок, нема ништа. Ма шта сад ја да радим? Не могу ја овако, морам да се окренем ја. Окренем се, нема ништа, мислим кад сам тако прош'о то место. Највероватније од страха се то угасило. Ја окренем се, нема ништа, али сад не смем да сиђем од мотор. Страх ме да се нешто не деси, али не могу сад, она кишица ромиња онако и ја, море, сиђем, убацам га ја у другу гурај, гурај, гурај, на гурање он упали, седнем. Али тако интересантно, како сам наилазио на то место, он ми објаснио где се то

² Говор других учесника у разговору одвојен је заградама.

десило, где је то било, само што прођо' то место угаси се. Највероватније сам ја смањио гас од страха, нема друго и ништа није било, али нигде никог нема.“

„Видели смо ту једном, ту смо имали виноград, где је сад ово Миново насеље, ту су биле све њиве. Обрали смо, тај теча био жив, овај. Све лепо, кренули смо, идемо кући, овде да дођемо и дошли смо таман где смо на овај пут да сиђемо, у њиве смо још и стаде онај коњ и никако да повуче кола. И не, бре, и не и не и никако. А то је већ било сад, па увече, сутон, види се на даљину, али већ мрак. Ништа нема нигде, ма онај виче, онај теча удара оног коња, он само фркће, само фркће и скаче овако и нико ништа није видео. Ми берачи већ можемо да гурнемо кола. Почињемо да ги подгурујемо, онај коњ не мож' да повуче, а ко зна кол'ко велики онај коњ био. И сад онај поче опет да бије, онај теча и мој отац, они су баџе. И онда он каже, *чекај бре Војо, шта си запео тог коња б'е, стани?* – *Па неће.* Гледа у оно, *па стани, кад пођосмо не прекрстисмо се.* То сам запамтио, само страшно било. И сад, онај стварно човек каже, *стварно бре* и онај ће, каже, *ајде помогни Боже* и само онако дизгине. И ништа. Онај коњ т'п крену, и пре тога је мог'о да вуче и вук'о она кола. Није ништа било, али то је таман да још смо у њиве, али пар метра да изађимо на овај пут што води доле за Бубањ и за школу. Ништа нисам видео, истин', то могу да вам кажем, нити је нешто било, не знам, али она животиња само фркће и само овако се усправи и ништа не може, дотле ишла нормално б'е.“

„Сад сам се сетио. То ми причао један Раде рибар. Он трактор има, био је и првак Југославије, репрезентативац Југославије за риболов. Радио је са мном у Машинску и он каже, он се ноћу млати овде, ноћу значи гања тамо рибе, сомови, појма немам где све иде. И кад је био неки ноћ тамо на Нишаву, да пеца ово, каже он, одједаред како био у грмље чује музику. *И ја, каже, погледам овако и свадба, и иде, каже, свадба, живота ми, лепо млада, младожења, сватови свирају обучени и иду.* Ноћу било, можда је било не знам, кад само он целе ноћи иде тамо, чека ове рибе. И каже, *ја не смем да мрднем и они тако поред пролазе, каже, тако поред мене, ја се завук'о у неко жбуње, и чекао, и свирају бре, каже, свирају на фруле, у зурле, бије онај с они бубњеви и иду, играју, веселе се, и каже, и тако су прошли.* Он то, то ми сам човек причао.“

„А један ми, један у војску ми причао. Он је из Ужичку Пожегу, Ђокић један. Како је он иш'о у школу из његовог села, иш'о пет километра, иш'о у средњу школу на занат, у Пожегу и годинама путовао ту, и каже нема више од пе', шес' километра раздаљина. И кад наиђе, једном му се деси да га нешто, омају га неке ове омаје, лебде испред њега и он је нон-стоп возио бициклу. Он то тврди, каже, *сигуран сам да никако нисам сиш'о од бициклу, а да је тек ујутру стиг'о кући.* Уопште му није било јасно како је, где је путовао и увек је био на пут. Није на пример био у поток, у неко жбуње. Ми знаш не верујемо. Он се куне

човек, каже, живота ми, ујутру сам све у зној дош'о кући и милион пута сам пролазио ту и нон-стоп сам, знам, знам да сам нон-стоп, сад он можда мисли да окретао, али углавном, он тврди да је нон-стоп окретао бициклу и да није силазио са тог пута, а тек ујутру стиг'о кући. Пет-шест километра возио ово, (десет сати) е тако испада, он ми тако причао у војску кад сам био.“ **Niš_MT_MD_2022** (70)

„Обично у селима су места где су воденице, ове поточаре, обично се ту сматрало да станују таква чуда и да се ту такве ствари дешавају. Преко реку је била постављена као, и дан данас је памтим, она шина поред деда Љубине воденице. Мој отац је био момак, враћао се, тад се седело на оне седењеке увече, до касно зими, па се плело, штрикало, шта све радели људи, дружили се. И он кад се враћао ту, одједном је видео да се неке девојке прелепе, до пола свучене, купају ту, поред воденице. Каже, није се знало која је била лепша, која имала дужу косу, каже, таква лепота, вриште, смеју се, неке певају, нешто све. С обзиром да је расо с тим причама он је одма' укапирао о чему се ради. Он је, то је било шес' метра дугачко, он га је у три скока прескочио, ту шину, по коју су и ја кад сам била дете и ми смо ту пролазили, у три скока. И кад дош'о кући, коса му била све овако на горе и био сав пребледео. Његова мајка, моја баба, *шта је било?* – *Ћути мајке, не питај ништа, сутра ћу ти причам*, а она му рекла, *па ко те терао ту да пролазиш?* Што си лепо није иш'о на ћуприју, на велики мост, с друге стране, а њему ту било ближе, одма' до куће, а овамо треба много да се залази.“

„Мој деда кад иш'о на Јастребац за ово, за дрва, деда Раде мој је причао да некакво кученце те испред краве, волови те поза' волови, те испред волови, те поза' волови. Каже, био са татом мојим и са мојим стрицем, са његовим синонима и само им рек'о да ћуте, немој да га гађају, немој да га дирају и чим су сишли са планине до првог села, чим се чуо први петао да кукуриче одма' све било нормално. И онда то исто сам слушала од мог деде, да су неки људи који тако се задрже у планину или негде у њиву, били сами па закасне, да једноставно што се тиче тих омаја, да су оне уствари биле исте као нека врста жена, које узјашу човека и одведу га негде, где апсолутно није имао намеру, и кад први петлови запевају он онда види да је негде на десету страну у односу на оно где му је село, да је отиш'о негде кроз.“

„Али су најпознатија та места значи, воденице поточаре, где су такве ствари као. А због чега кад се ту млело брашно? Стварно ми није јасно одакле баш или су деловале можда. Ја се сећам к'о дете, па стварно онде код Љубину воденицу било карактеристично место. Овако се силази, куће су овакој с ове стране, а онда се овако силази у реку и онда је воденица ту поред ње. Та шина била преко које се пролазило, од чега је оно било не знам ни ја, овако беше, али широко, сећам се широко. И ту у сред дана да прођеш чује се оно клопарање

ттт, кад клопари она воденица. Имаш утисак, да л' од свих тих прича које смо ми слушали к'о деца, да сам ја увек имала страх. Увече не би изашла па не знам шта да је, него у сред дана кад се враћам, јер ту сам имала стричеве, па њихове ћерке, па онда они на један крај села, ми на други, али то сам, мала сам била.“

„Кад ујутру, кад смо с братом седели код њих за распуст, и кад он (мој деда) пође на пијац ујутру и пре зоре мора да крене да би стиг'о на време да заузме место код тврђавске пијаце. И он сад натовари кола са лубеницама, а одозго стави сено за коња и онда, простре баба чергу и ми легнемо, ја и брат и онда нас она покрије. Ноћи су биле свеже, јер оно сад лубенице има у јулу, а тад је било тек у августу па већ почиње да буду ноћи хладне. И кад се дође до тог места, које зову Зелени вир, то је један мали мостић, иза Мраморског моста, мали мостић кад се иде из Мрамора. Е ту коњ се укопа, да деда мора да сиђе и да га преведе и да му оно, како се зове, оглав се зове, овако да му држи, оно што имају коњи са стране, да му држи овако на очи да би он, да би коњ ту прош'о. И онда је говорио мени и брату да гурнемо главу под јорган и да се не подижемо, да не гледамо ништа, да ћутимо и ми тако све. А онда нам је он објашњавао, ту је била у близини, она кожара, као осетила кобила мирис од смрдљиве коже па се као уплашила да би нас ослободио. И да, то место је веома познато по таквим стварима. Мислим да су сви, да је свако, већина њих из тог краја, јер су они, ако су пошли у град нису имали аутобуси, него он пошао пешке, па пош'о у пола ноћи, кад први петлови они буду у дван'ес', један и он тад крене да би пешке стиг'о до Ниша, ипак су то петн'ес' километра. Значи, они пођу у пола ноћ, да л' буду сами, да л' је то једноставно можда, или по мени више је то нека енергија непозната, која се ту дешава и ништа није случајно. Одакле би сви ти људи, нису могли да измисле, неке ствари су се дешавале.“ Nis_SM_MD_2022 (62)

„Кад сам била мала много сам волела да седим у село. И тамо су обично, на јесен кад се кукуруз с'купља у амбар, и онда седне нас пуно, бабе, деде, комшије се с'купе и онда се љушти кукуруз. И мени, да би ме занимали, да би им помагала, ајде онда да нам причају те такве приче. Била једна баба Светлана. Она је умрла пре једно десетак година и она је пуно таквих прича знала, и онда ми причала о тим неким чудним појавама које су се дешавале ту, у наше село Плужина и околини. Рецимо, за те осење раније је било, биле су то тад честе појаве. Причала нам како једни људи, обично се увече закасни на њиву, јер тад није била машинерија, него су били коњи и краве, рала и онда људи обично закасне на њиву, буде увече касна ноћ, кад се они враћају са њиве. И причала ми како су се њени свекар и свекрва враћали са њиве коњима, и каже, дошли су до, ту у наше село има једно место Кладенац се зове, одакле људи, и дан данас постоји то место где се захвата вода, одакле се пије вода. И каже, ишли они коњима и дођу до тог Кладенца, каже, и сад она, како се навирила нека

бара и коњ стане, никако да пређе ту воду, и каже, одједном, само нешто се створило испред њих као неки, као нека сенка, попут неке сенке, али сенка човека. И каже, као да му из очи иде као нека светлост и коњи се уплаше, подигну, изврну и кола и просипа се и брашно и све. И онда они су знали, пошто се често људи са тим сусрећу, кажу, кад наиђеш на ту такву појаву, мушкарци да ставе качкет преко очи, а жене мараму или нешто да затворе очи, јер не сме, ако ти види очи онда те као засењи и онда ти се изгубиш и не знаш ништа. Међутим, они су знали како да се заштите и онда ставе капу, деда тај, деда Света стави капу преко очи и ништа. Само што су се ето мало повредили и после су скупљали, јер она вид'ла да су се они заштитили и онда побегла од њих.“

„А кажу исто један човек, од те баба Светлане отац, враћао се из воденице негде било три, чет'ри ујутру и он није знао како да се заштити. Исто каже иш'о он тако кроз шуму, кроз појату, и дош'о опет до тај Кладенац. Исто му се створи тако, као сенка нека у облику човека, и погледа га, и кажу, да он лутао, лутао није дош'о уопште. Тек дош'о негде после подне кући, сав исцепан, изгребан и питала га жена, *а бре Тозо, где си био до сад?* Каже, *нешто ме, као да ме удари у главу и ја се више ништа не сећам.*“ **Niš_JŽ_MD_2022** (39)

„Испричаћу вам причу коју сам чула од своје рођене баке, бабе по мајци.³ *Кад сам родила маћути, она је имала можда две-три године и ја осетим некто ми мени мрда под стомак, некто се умарам не могу да работим и мене ми муж ми Пера каже „Ама Спасо да неси ти пак трудна?“ А ја се позамисли можда сам па стварно. Ја нес'м ни знала, ја сам веч била шести месец трудна. Ели знајеш како на село, работе на там на вам, ја сам си све работила до задњи д'н. И породи се ја, беше мушко, син, мене ми је много било мило за мушко детенце, роди се бре здраво, право, дадумо му име Горан, радујемо се сви, имамо веч једно женско, са једно мушко, кад дојде на јетрву ми, тува у исти двор што смо, дојде на јетрву ми син Зоран, он је имал па четри-пет године и гледа он детето ама не приоди до њега, измациња се. Ми ајде това ти је брат, зашто му се не радујеш на тамо-на 'вамо, ма јок, он нече да приоди. Ми почемо да спремамо крштење, тегаја је било до четирес' д'н, а на дете обавезно мора да се прави крштење, да се заштити од и од уроци и од свакакви зли људи. И спремамо ми ели знајеш на село крштење, помага јетрва ми, помагају ми сестре, кога че окамо на госје, муж ми иде загоди по па све, ама Зоран каже „не знам за какво ви спремате това крштење кад това дете че умре“. Лелее мене ми се обрну, јетрва ми да га утепа, искарамо га напоље. Ама остадоше си теја речи што Зоран каже. И ништа пројде крштење, све дете и напредује, и све б'ш како требе ама јавише тува поди нас*

³ Саговорник је предање испричао у првом лицу, као да је он сам доживео.

једн деда да је умрел. Идомо ми сас Перу, запалимо свечу, пак комшије смо како да не отидемо, кад после беше и сахрана, кад после неколко д'на почеше да орате како се тија деда повампирил. Ма мене ме како и стра, ал како и неје ме стра. Знам това иде си тека реч. Оно беше зимско време, ми си сви рано легамо, затварамо се, седимо у собу ка' једно јутро, ја у колевку најдем Горана, он умрел. Поплавел у лице, плав, плав, а са стране му погледа на гушуту, имал је као, као сас два зуба некој да га је ујел. И ја си помисли да га неје комшијата, стварно да се повампирил и да га је ујел. И те, беше си Зоран у праву, Горан умре.

„Испричаћу вам причу коју сам чула од своје покојне баке Спаске Петров. Спаска Петров била је 1940. годиште, рођена је и одрасла у селу Трнски Одоровци, које се налази између општине Димитровград, општине Бабушница и града Пирота, и налази се близу државне границе са Бугарском. Преносим Вам причу о Вилинском језеру онако како сам је упамтила од своје баке. Стари људи су њој причали како је нади Бојну падину имало некакво Вилинско језеро преко д'н оно си је било обичан вир, обична вода, ама ночу су се тамо појављувале виле. Кад се некој закасни обично мужје на работу, да ли су збирали сено, да ли су брали дрва, да ли су ишли по друђе работе, ако падне ноч и пројду поред това Вилинското језеро и чују песму од теја виле, они се зашашаве и по три д'на не мож' си дојду дома. Кад дојду дома буду шунтави, буду нервозни, буду бесни. Од тегај од теја виле су се сви плашили и гледали су да се приберу дома пре него што почне да се ставиња. До куде год да су стигли сас работу све мањују и дооде си, јер су теја виле биле много опасне.“

„Испричаћу вам причу коју сам чула од Горана Станчева. Горан Станчев има 57 година и живи у селу Трнски Одоровци. На Горана је башта причал да кој се роди на Задушну суботу, он вицева вампири. Горан на башту си уопште неје веровал, мислил је да баштата измишља, међутим, баштата му је причал како једну ноч, кад се врачал по мрак дома, како видел некакво коло, како су то били некакви људи све облечени у црно. Кад су се они обрнули видел да имају црвене очи. Они су били облечени у некакве дугачће црне 'аљине, скроз до земи и уватили су га у коло и вртили, вртили, вртили, вртили целу ноч и нису га пуштили до ујутру. Кад се ујутру вранул дома, његовог башту је много било стра', и он више никад неје смејал да излази ночу, јер се много уплашил од тија вампири. Горан за дуго време неје веровал на башту си, ама и њему његова си маћа каже *сине и ти си роден на задушну суботу*. И кад је Горан работил у Свилајнац и једном кад се је врчал од работу позвал некакву девојку да прошетају и оно почело да пада мрак и како су проодили по улице и по сокаци, он види некакву жену која је облечена све у црно. Бабата га погледала и само шмугнула, прошла кроз некакву ограду. Горан се уплашил зато што је знао тија

сокаци напамет, тува је сваћи д'н проодил и знал је да је таја ограда тесна и да тува жив човек не може да мине. Кад је пришл до ограду видел да стварно тесно, да се ту не мож' провре никој, осим ако је некој стварно вампир. И он се уплаши да неје видел некога кога се повампирл и од тегај он ночу не смеје да шета, сетил се да је то зато што је роден на задушну суботу. И каже ми *море мени некој кад понудил роботу за ноћног чувара, да работим ночу после шес', ма не би пристал ни за сто 'иљаде евра*. Тако је Горан причао мени, а ја преносим вама.“ **Pirot_MN_MD_2022** (27)

„Причу сам чула од своје баке Симке Митић и прабабе Јелисавете Митић. Оне су ми причале причу о омајотинама и потпуно исту причу, али са неким малим разликама у детаљима. Наиме, кренуо неки човек из свог места у друго место неким послом и пошто се поприлично задржао и пала је ноћ он је залутао и нашао се у једној потпуно непознатој воденици. Одлучио је да преноћи на тавану те воденице, али у неко доба ноћи настаде треска, вика, ударање вратима и прозорима и у воденицу улетеше омајотине, а ко су биле омајотине претходно су ми моје баке објасниле. Наиме, омајотине су биле бића нешто налик вилама са мало незгодном природом и са злим намерама према људима који би касно, овај, се нашли изван своје куће или би, или који би пак негде залутали. Многи од тих људи више никада нису виђени или би они који би се враћали били трајно промењени, измењени, изгубљени као да је део душе са њима и нестало. Е управо такав један састанак у воденици се десио и управо овај човек је њему и присуствовао. Свака од њих је кренула да прича где се налази закопано благо широм света и када су све то испричале и откриле места где се налазе та блага, негде пред зору овај, оне су и напустиле воденицу. Човек је сам изашао из воденице нашао се, овај, нашао пут до свог села и након неколико дана редом је иш'о и проналазио, копао управо блага о којима су оне говориле. Међутим, његов пријатељ с којим је друговао, је почео да сумња да је он на неки необичан начин дошао до тог блага, копкало га је то и стално га је запиткивао *да ниси можда нашао неко благо?* И на крају овај му исприча, пошто ни сам није могао много да крије ту тајну, његов пријатељ је сматрао да ће и он исто тако проћи и упути се у воденицу и заноћи у њој. Кад после поноћи, поново треска, вика, лупање прозорима, вратима и улетеше у воденицу једна по једна омајотина. Оне су наравно биле овај, изузетно лепе, са дугим косама, личиле су на виле, али ни мало нису биле безазлене и убрзо су схватиле да су сва места која су, о којима су причале да се налази закопано благо откривена и схватиле су да је или је нека од њих издала место неком смртнику човеку, или је неко заправо чуо њихов разговор. Нека од њих предложи да претраже воденицу и наравно убрзо нађоше овог јадничка на тавану воденице. Шта се после десило бабе баш нису улазиле у детаље, али се сматрало да више нико никада ништа није чуо о овом човеку.“ **Vlasotince_GS_MD_2022** (49)

„То зими кад су више имали времена, баба Веца моја, звала се Јелисавета, надимак Веца, дуго је живела и причала ми је разне приче и једна од њих је прича о Воденом бику, који живео на, то је садашње језеро Власинско, али у то време није било језеро, него су биле велике баруштине и тај бик је био огроман и ноћу је излазио из те воде, али тамо су пасли и други волови и краве и он, пошто је био јак, овај, није подносио те друге животиње него их убијао роговима. И то је дуго трајало, ал' овај, досети се неки ковач горе у то време, и свом волу опшије рогове овај, гвожђем и пусти га ноћу. Кад овај ноћу је излазио и рика му је била много јака да плаши остале оне волове, али налети на овог бика с јаким гвозденим роговима и овај га повреди и он се повуче опет у воду и опет је излазило, али није више овај, убијао ту другу стоку, али чула се та рика ноћу, језива рика, овај, а то је мојој баби причао њен деда који је био на горе, у комитски одред Војводе Вука. Он је долазио понекад овамо код нас у Власотинце и причао им те приче, тако да је та легенда остала и дан данас у Власотинцу, то ови старији људи знају, сви скоро за тог Воденог бика.“ **Vlasotince_ČM_MD_2022** (80)

Лука Крстић

БИСТРИЧКЕ ВОДЕНИЦЕ

Дејан има прелепу реку Власину, али има и две речице, два потока: са севера из правца Бориног Дола долази Пуста Река и код засеока Камењари улива се у Власину, а само километар ниже, код махале Сукнари улива се у Власину најбистрији поток са именом Бистрица.

Некада, у њиховим вировима могла су се видети јата риба. Бистрица је брза речица и извориште јој је негде испод Чемерника и Букове главе. Недалеко од ушћа Бистрице у Власину почињу да се нижу воденице: Станимирова, Чедина, Миланова, Кирина...

Узводно од сваке воденице прављене су мале бране, део воде је остајао у кориту река, а део је усмераван вадом и каналом на точак у воденицу, коју је покретао млински камен, који је од жита млео брашно.

Понекад, у току дана, могло је да се види како неки становник села својим запрежним колима вози у воденицу пар џакова, врећа са пшеницом, кукурузом... Понеки су их довозили колицима, а, не ретко, неки су џакове до воденице носили на леђима.

Дешавало се и да, док воденица меље жито, власника не буде, јер је отишао да помогне жени у радовима на њиви. За то време деца, која су се купала у потоку, дођу у воденицу и воду из ваде врате у корито, па се брзо сјуре испод воденице, у видрошњак, где има највише риба. Ту их убрзано, у малим вировима хватају голим рукама, све у страху од млинара, да се не врати.

Данас је Дејан, као и друга оближња села, остао без људи, без деце, њиве су постале ливаде или трњаџи. Становници Дејана су се преселили у Власотинце или су се расули по Србији. Старе воденице чувају своје напукле зидове и своје приче.

ХРОНИКА

Срба Такић

ВЛАСОТИНЦЕ ЈЕ МОЈ НОВИ ЗАВИЧАЈ (Синиша Павић – човек који нас је волео)

Власотинчани су од давнина познати као „кочопери и устаоци“. Сачувана сећања нас уче да је становништво Власотинца досељеничко, саткано од људи који су бежали (ко зна одакле све не) од несрећа и злог живота. Његов простор је у више наврата пражњен, па опет насељаван, а у борбама за коначно ослобођење од турског ропства, само у 19. веку, три пута је паљено, па опет ницало, ни из чега.

Невољама натерани и генски избављарени да „не дају на себе“ и да су увек спремни да се боре „за крст часни и слободу златну“, становници Власотинца су и у мирним временима јуришали у подухвате и остварења, јуначећи се својим радом и делима. Када би смо овде требали да наведемо сва имена (која знамо) која заслужују сећања и примерна помињања, требало би нам, свакако, неколико страница књиге. С друге стране, сведоци смо недовољног поштовања своје историје и њених првака, те смо осуђени да нам се она непрестано понавља, тражећи нове жртве и страдања. Мада заслужују да се по њима назову улице и установе, да се организују манифестације и обележавају датуми, тек сасвим мали број је добио то признање, док се осталих сећају једино они који су се својим послом и личним интересовањем обавезали на то, а и они их помињу само у ретким, пригодним приликама.

На основу оваквог увода многи ће читалац закључити да је тема овог написа промашена и да Синиша Павић нема додирних тачака ни са чим напред наведеним. Међутим, ми тврдимо управо супротно, да је Синиша Павић својим делом и животом сврстао себе у заслужне Власотинчане, у оне чији „лик и дело“ заслужују трајање. Као „јунак нашег доба“, пристигао издалека, он је пригрлио наше нарави и менталитет, добро их упознао и својим књижевним радом, више него било ко пре њега, учинио на представљању Власотинца и Власотинчана. Зато је овај наш скромни запис израз захвалности њему и подстрек за памћење човека који нас је волео и поштовао, слободни смо да то кажемо, више него што ми сами себе волимо и поштујемо. Уједно, овај прилог сећању желимо да сврстамо у један од темељних камена, којег смо дужни да придодемо другим, у нади да ће их бити (и сличних и јачих), и да их уградимо у бедем којим ћемо чувати од заборава све људе и догађаје који то заслужују.

ВЛАСОТИНЦЕ ЈЕ НАЈЛЕПША МАЛА ВАРОШ У СРБИЈИ

Да укратко потсетимо – Синиша Павић је рођен 22.1.1933. године у Сињу (Хрватска), а умро је у Власотинцу, 16.8.2024. године, где је и сахрањен. По професији правник, био је судија Окружног суда у Београду, као такав је стекао и пензију. Велику популарност и признања заслужио је као филмски и телевизијски сценариста, аутор многогледаних и много пута репризираних серија и филмова, а за ову прилику не можемо а да не набројимо барем најпознатије од њих: Врућ ветар, Бољи живот, Срећни људи, Породично благо, Стижу долари, Бела лађа, Јунаци нашег доба, Образ уз образ, Позориште у кући, Отписани, Лаф у срцу, Мољац, Полтрон, Тесна кожа, Чудо невиђено... Сарадник у писању била му је супруга Љиљана (девојачко презиме Поповић, „од Дуркови“), захваљујући којој је заволео Власотинце, ту је саградио кућу за живота, па је и „вечни мир“ нашао у њему.

Радећи интервју са Синишом Павићем, за четврти број часописа власотиначке библиотеке „Наше Власотинце“, 2014. године, сачували смо од заборава његова мишљења и утиске (како је сам наглашавао) о „месту посебног духа“, и, уједно, открили разлоге његове наклоности према (како је сам говорио) „месту које му је надокнадило губитак правог завичаја“.

На наше интересовање откуда толика његова наклоност према Власотинцу, он нам је казао:

„Откад смо направили овде кућу, а то је било пред бомбардовање, 1998. године, ми проводимо више времена овде него у Београду... Ја сад имам далеко више успомена одавде, много више животног искуства сам у Власотинцу стекао, много више људи упознао...“

У суштини, Власотинце има две ствари које су мене привукле и као писца и као човека – једна је што је то, по мом мишљењу, најлепша мала варош у Србији. Власотинце је задржало оно што га издваја од осталих градова. Његов центар је еколошки чист и уређен, и то је један од ретких градова кроз који протиче река, а чије обале нису претворене у муљ и депонију. Та река у граду, током целог свог протицања је зелена, пријатна, почев од Манастиришта, па до излаза, испод великог моста. Све је то врло сликовито и врло лепо.

И оно што је још лепо у Власотинцу, што ми се допада, то је што град није отишао у висину. То би њему било непотребно. Овде нема зграда виших од четири спрата и мислим да то тако треба и да остане. А оно што се мени посебно свиђа је то што из сваког дела града видим зелене пропланке, брда, што је нарочито лепо кад живите у граду где сте окружени бетоном. И, што више живим у Власотинцу све ми више смета кад одем у Београд, а немам ту ширину, немам тај ваздух, тај простор за кретање, где можете бити сами.“

ВЛАСОТИНЧАНИ СУ ВРЛО СЛИКОВИТИ ЉУДИ, БОГАТИ ДУХОМ

Сећамо се понуде Телевизије Београд, у првој деценији 21. века, засигурно Павићевом ургенцијом, да се серија „Оно наше што некад бејаше“ снима у Власотинцу. Међутим, наша општина тада није имала могућности да испуни финансијске захтеве филмација, па је снимање обављено у Ваљеву, у Тешњару. Остаје нам да жалимо због тога, јер гледајући кадрове снимљене у Власотинцу, у серији „Врућ ветар“, подсећамо се неких људи и делова вароши којих више нема. Волели би смо да је, барем на филмској траци, сачувано још понешто од старог Власотинца и његових становника, јер је и сама радња приповетке „Путујуће друштво“ Стевана Сремца, по којој је написан сценарио за ову серију, смештена у Власотинце. Како је дошао на идеју да га напише, Сениша Павић, у четвртом броју „Нашег Власотинца“, овако је објаснио:

„Мене су људи у Власотинцу, током година када сам их упознавао, стално на нешто подсећали, на нешто што сам читао. Схватио сам, у ствари, да ме подсећају на ликове козака из Шолоховљевог Тихог Дона. Овде су људи врло сликовити, врло су богати духом. Пошто Шолохов није живео овде већ Сремац, он је то и уочио, те је написао приповетку о Власотинцу – Путујуће друштво...

Да би сте ви као Власотинчани осетили колико волите Власотинце морали би сте да одете од њега, дакле да будете лишени Власотинца. Онда видите колико вам значи. Док сте у њему ви не примећујете колико је оно саставни део вашег живота. Ја често чујем од Власотинчана: 'Ми смо најгори, ми смо никакви, ми смо овакви, ми смо онакви...'. Власотинчани имају оне мане које имају и сви припадници овог народа. Ми знамо које и није то оно што их чини Власотинчанима и људима који су занимљиви...

Власотинце је богато људима, и кад се то каже звучи као фраза, а није... Што се тиче ликова, многи су мислили да ми је лик Жике Бице послужио као мотив за стварање лика Шурде у Врућем ветру, а он је после рекао: 'То нисам ја'. Наравно да није, ја никад нисам писао према одређеном лику. Код њега ме је повукло управо то богатство личности, он је био берберин који је волео да пева, био је добар козер, изузетно духовит. Волео сам да га слушам у берберници, мене је инспирисала та његова склоност да не угаси у себи ниједан таленат.

А ликови Ђоше, Шпица, Житка, Трифка и других, дошли су касније, после мог дужег искуства са Власотинчанима и овим крајем. Има ту и судбина које би биле инспиративне и за неку другу врсту стваралаштва. Овде су људи преживели свашта, од Маутхаузена до народно-ослободилачке борбе.“

Тако је мислио и говорио Сениша Павић, не скривајући своју искрену приврженост „новом“ завичају. Зато је и ред да ми данас размислимо и

договоримо се како да му се одужимо, да сачувамо сећање на њега и његов рад. Да не буде попут, на почетку помињаних примера, да га после смрти брзо заборавимо, а онда и надаље, можда као одраз гриже савести, сами за себе говоримо како смо „овакви или онакви“.

Срба Такић

ВИНСКИ БАЛ – СИМБОЛ ВИНОГОРЈА КОЈЕГ ВИШЕ НЕМА

Читајући наводе о прошлости нашег Власотинца, настале из пера више истраживача, научних радника, ратника, књижевника, путника намерника, а сабране у књизи „Власотинце које волим“ (*Удружење Лоза, Власотинце, 2010*), осећамо посебан понос и дивљење према тадашњим становницима Власотинца, нашим прецима, који су, упркос свим невољама и (не)условима који су их пратили и оптерећивали, сачували посебан дух и осећај припадности и оданости својој заједници, породици, држави. Посебном, пре свега духовном, снагом трудили су се да оставе свој траг у времену у којем су живели и да својим живљењем и делом заслуже трајање кроз сећања потомака. Једна од константи која прати историју Власотинца је виногорје, оно се увек истиче као нарочита одлика нашег краја и његових житеља. Овде ћемо дати тек неколико сведочанстава о томе:

„Људи су доста имућни, предео диван, романтичан, а виногради изванредни (чувено власотиначко вино).“ (*Андра Книћанин, Ратни дневник, Књига друга, Други рат 1877-1878, Београд 1880, 83-284*)

„У срезу власотиначком има винограда 2.942 мотике а најбоља су винска места: Власотинци, Шишава и Козари. Вино се набере, у средњу руку 14.150.000 хектолитара. Лоза је највише Прокупац и Динка (Пловдина).“ (*Милан Ђ. Милићевић, Краљевина Србија (Нови крајеви), Београд 1884*)

„Становника (Власотинца) има близу 4.500 и они живе углавном од трговине вином и стоком.“ (*Феликс Каниц, Србија земља и људи, Књига друга, Лајпциг, 1904, 281*)

„Власотинце због своје живе трговине, занатства и винарских производа постаје у оно доба важан економски центар са пространим магацинима, подрумима и радионицама... У Власотинце је силазио купац, како онај из Црне Траве, Клисуре и Трна, тако и онај из Бабушнице и Крчимира. У Власотинце се снабдевало свим могућим намирницама читаво његово планинско залеђе. Дуги каравани носили су занатске прерађевине, бакалску робу, вино и ракију. Везе су са свима тим крајевима биле живе, трговачке, пословне.“ (*Богољуб Горуновић, Власотинце његова прошлост и будућност, Лист Власина, број 3, марта 1939, 1*)

„Виноградарство је и кроз турско доба давало основне приходе, а винарских радњи било је неколико у махали Каменици... После 1878. г. грозђе се односило колима на лесковачко тржиште, продавало или прерађивало, а

често и даље извозило... Први подрум 'Винарско-виноградарске задруге' основан је 1929. г. а изграђен 1932, иницијативом учитеља Јована П. Јовића и инжењера агрономије Милутина Стојановића. Образовали су га 13 чланова који су ушли у прву управу задруге. Задруга је основана кад се увидело да су Власотинчани добри виноградари али рђави подрумари, без стручне спреме и потребних средстава. Захваљујући задругама власотиначка вина стекла су добар глас у унутрашњости земље, а извозе се и у иностранство. До последњег рата вино се извозило у Чехословачку, Аустрију и Немачку." (Михајло Костић, *Привредно-географске прилике и гравитационе сфере Власотинца, Гласник Српског географског друштва, 34/1, 1954, 34*)

„Почетак задругарства у овим крајевима датира од 1902. године... У то време Власотинчани су били главни снабдевачи грожђем становништва у Лесковачкој котлини. Да би се олакшало снабдевање произвођача садницама у Власотинцу формиран је Срески расадник који је почео да ради од 1901. године, од када ће виноградарство узети маха у овим крајевима...

Недовољно стручни и без потребних средстава за обраду винограда и прераду грожђа, виноградари овог краја још пре Првог светског рата успели су да оформе своју задругу за прераду грожђа, а по неким подацима оформљене су две задруге. На темељима ових задруга формирана је нова Винарско-виноградарска задруга у Власотинцу, а прва Скупштина оснивача ове задруге одржана је 29. октобра 1922. године. Ова задруга је тек 14. октобра 1924. године примљена у Савез Српских земљорадничких задруга, па се зато овај датум с правом сматра даном оснивања Задруге.

Преломни период за власотиначке виноградаре и задругу биће од 24. маја 1926. године, када је створено 'Удружење виноградара из Власотинца и околних села', па до 1930. године, када је изграђен први прерађивачки капацитет од 30 вагона... На дан 27. августа 1930. године положен је камен темељац Винарско-виноградарске задруге у Власотинцу, у присуству великог броја напредних Власотинчана, представника цркве и задругара." (Новица Тричковић, *Прилози за изучавање задругарства у Винарско-виноградарској задрузи у Власотинцу, Власотиначки зборник 1, Културни центар Власотинца, 2003, 291*)

Површине под виноградима драстично су смањене. Било некада, сад се помиње, рекли бисмо не без сете и жалости. Јер већ после четири-пет деценија од напред наведених догађања приметан је пад обрадивих површина под виноградима.

У књизи „Власотиначко виногорје“ (Власотинце, 1977, 46) мр Томислав Марјановић истиче: „У овом (власотиначком) виногорју налазе се знатне виноградарске површине, које су, на жалост, задње две-три деценије осетно

смањене. Наиме, у Србији је 1970. године под виноградима било око 126.000 хектара, од чега је на власитиначко виногорје долазило 1.788 хектара, а данас су те површине далеко мање.“ Он даје и завршни коментар: „Слабости у развоју виноградарства испољаване у минулим деценијама, као што су: престарелост и проређеност винограда, застарели начин у гајењу винове лозе, ниски приноси и недостатак радне снаге и даље ће бити сметња његовом напретку... Требало би развијати кооперативне односе између Винарске задруге и приватних виноградара, што би омогућавало благовремено обављање свих радова у виноградима...!“

Стари професор власитиначке гимназије лamentsирао је овом својом књижицом над судбином виногорја, сећајући се неких прошлих, срећнијих времена, пуних полета и радног заноса, непоколебљиве спремности на одрицање и напоре, зарад напретка и бољитка. Он предлаже мере и нуди идеје за опоравак виноградарства, али изгледа да је већ било прекасно – нека друга интересовања и неки други привредни подухвати имали су првенство у мислима и делима Власотинчана. Винарска задруга је већ била на силазној путањи, па јој ни интеграција у систем ПКБ-а (осамдесетих година 20. века) није обезбедила трајање и опстанак. Коначно, 2010. године Винарска задруга Власотинце одлази у стечај, после пар година купује је приватна фирма, која распродаје њен инвентар и капацитете, стављајући коначну, жалосну и понижавајућу тачку на њено постојање.

У пригодној брошури „Учи да би радио“, издатој 2015. године, у промотивне сврхе, према пројекту Удружења „Лоза“, а преко програма Европски ПРОГРЕС, дошли смо до следећег податка: „У Власотинцу функционише мали број задруга у областима пчеларства, воћарства, виноградарства и ратарства... Власотинце има три регистроване задруге, од којих су две активне...“!

Већ овде уочљив је тренд смањивања површине под виноградима, али су бројке још изражајније, рекли бисмо суровије, у подацима са пописа Републичког завода за статистику из 2011. године (када је под виноградима било свега 446 хектара) и 2022. године (када је убележено само 340 хектара винограда у атару општине Власотинце). Овде је реч искључиво о индивидуалним засадима, малих површина, где се грожђе гаји и вино производи, готово искључиво, за личне потребе.

Жал за неким лепшим временима. Власотинчани воле (наравно, има и оних који припадају статистичкој грешци па не воле) да попију, и да наздраве, и да прославе, али ако би неко помислио да је Вински бал настао и израстао из те њихове наклоности према свему напред наведеном, тај би погрешио. Так кад су нам други скренули пажњу на тај наш дар и ми сами смо помислили да би

вредело да се покажемо. А почело је, уствари, овако: Туристички савез Лесковаца је, желећи да обогати понуду у време одржавања Међународног сајма текстила и текстилних машина у Лесковцу, одлучио да у ту причу укључи и околна места – у Лебану је требало да се организује „Ловачка прича“, у Грделици „Рибарске ноћи“, а у Власотинцу „Вински бал“. Не знамо као је било у Лебану и Грделици, али се у Власотинцу Вински бал примио, или по нашки: запатио – и ево, „патимо се с њим“ већ 65 година.

Први Вински бал одржан је у среду, 13. јула 1960, време је било тмурно, очекивала се киша, али је испало да не може бити боље. Рекло би се да су Власотинчани са Винским балом потрефили усред среде, а како су изгледали ти први Балови, по чему су остали у најлепшим успоменама онима који су имали среће да их доживе – судећи по описима који су сачувани у штампи из тог времена можемо само да жалимо што нас је мимоишло то задовољство. Међутим, рекли би смо да, пре свега, треба да жалимо за временом у којем су ти Балови организовани, а оно је било такво да било шта да је урађено морало је да буде лепо.

Чини се, управо зато, да се мало шта толико увукло у срца Власотинчана као Вински бал, и да се мало чиме толико хвалимо као Винским балом, али као да нам је суђено да припадамо оној групи чије су љубави тужне. Већ после пар година од оснивања, у време док одушевљење Винским балом још није сплашњавало, појавиле су се недоумице да ли нам је такав какав је потребан – већ нам је тада, са сто мана које смо увек спремни себи да нађемо (другима још и више), за Бал, таквог каквог имамо, био крив овај или онај, а понекад и обојица. А када га од 1969. године више није било, онда смо схватили да је био одличан, најбољи, незамељив...

И тако се прича о Винским баловима седамдесетих година двадесетог века прекинула. Старији памте, а млађима треба рећи да су управо те године биле најбоље за живот у тадашњој СФР Југославији. Захуктала индустријализација, братство и јединство у процвату, динар на цени, безбедност на високом нивоу, углед државе на завидној висини... Памтимо приче наших родитеља, који су одлазили својим аутомобилима на море, не само на Јадран већ и у Бугарску и Грчку – оду џепова пуних пара, тамо не могу све да потроше, а кад се врате кући – легла нова плата! Зато, када жалимо за старим Баловима, ми уствари жалимо, слободни смо то да тврдимо, за тим непоновљивим временима.

Учинити се препознатљивим и обезбедити трајање. Вински бал је обновљен 1994. године, у време тако неопходног, али, на жалост, краткотрајног, сплета повољних политичких и финансијских околности: хиперинфлација је била за нама, растурање СФР Југославије и раздруживање

братских нам република већ смо били преболели, осећао се неки нови елан, надлазећа енергија код људи који су решили да се лоше заборави и да се покуша да се гради нови живот. Зато је Вински бал 1994. године рађен са великим ентузијазмом и еуфорично је прослављен. Чини се да није било боље прилике да се намучени и осиротели народ опусте и орасположи кроз манифестацију коју је чувао у најбољем сећању, и која га је подсећала на неко лепше и срећније време.

У посебном издању „Вински бал 1996.“ (Лист Власина 1996) наилазимо на тумачење о посебном значају нових Балова: „Вински бал у времену садашњем поново постаје најзначајнија културна, привредна и туристичка манифестација... То је јединствена и аутентична приредба у част вина, лепоте и рада.“ Схватило се да је време лагодног живота за нама и да се мора бити озбиљнији и одговорнији ако се жели да се, кроз Вински бал промовише своје место, његове привредне могућности, да се подстакне туризам и обезбеди трајање. Зато су се организатори нових Балова трудили да их ојачају допунским садржајима, нарочито у области културе и промоције могућности у туризму и пољопривреди (пре свега у воћарству и виноградарству).

Са том намером 2003. године основано је Удружење виноградара и воћара, које је себи дало у задатак повећање производње и побољшање квалитета грожђа и воћа, укључивање науке и подизање нивоа знања чланова Удружења у производњи грожђа и воћа, као и њихову бољу промоцију. Ово Удружење је 2005. године организовало први Сајам вина у оквиру Бала, а 2006. године и први Сајам власотиначке привреде.

Овај потоњи је после пар година престао да постоји, док се Сајам вина организује још увек, с тим што неколико година није било излагача са стране, а од 2012. године Удружење виноградара и воћара се не појављује као организатор нити учествује на Винском балу (уместо коментара, рекли би смо „наша посла“ и „не знамо зашто нас то не чуди“ – ако можемо да порадимо на својој штети нећемо пропустити прилику да то и учинимо)!

Овде ћемо као интересантан навести покушај да се у причу о Винском балу укључи Власотиначки вински витешки ред Свети Симеон. Основан 2010, као шести у Србији, те је године и представљен на Балу. Идеју за његово формирање дали су Власотинчани који живе у Београду, који су окупљени око Удружења Власотинчана у Београду „Влада Илић“. Ово су урадили са жељом да „популаризују вински туризам и да допринесу развоју винске културе“, и да се глас о Власотинцу, као виноградарском и винарском крају, чује још гласније и још даље. Један од циљева је био и да се допринесу родном крају, да се помогне код успостављања сарадње локалних виноградара и воћара са другима, широм Србије. Међутим, њихово појављивање на Балу наредних

година зависило је од организатора – неки пут су позивани, а неки пут и нису. У првим годинама постојања овог витешког реда његове активности су биле многобројне и разноврсне, а у току трајања Балова у госте су им долазили чланови витешких редова из свих крајева Србије. Међутим, како су године пролазиле њихов ентузијазам је јењавао, чланство се није подмлађивало па су и везе са завичајем слабиле.

Када се говори о времену одржавања, некада се је Вински бал организовао у јуну или јулу, у време одржавања лесковачког Сајма текстила, док је у обновљеном низу од деведесетих до данас време одржавања варирано од средине августа до средине октобра. Уз ово додали бисмо и причу и другим лутањима, у тражењу правог начина и система организације. Овде је веома важно истаћи податак да је 2015. године укинута Дирекција Винског бала. Дирекција је била задужена за организацију Балова од њихове обнове 1994. године, а укинута на 55. годишњицу од првог Бала. Почетком 21. века, са увођењем вишестраначја у политички живот, челни људи Дирекције мењали су се готово сваке године, као и готово целокупни његов састав. У таквом замешатељству мало је ко могао да се снађе, а још теже је било осигурати организациони континуитет. Јер, Дирекције су чинили људи који су били ту тек формално, и то једино као представници партија које чине владајућу коалицију, а не по томе што су компетентни да брину о деловима програма од којих је Бал сачињен. Културни центар је обављао техничке послове и преко његовог жиро-рачуна су се вршила сва плаћања. То је често доводило до конфузије и отежавало рад и једнима и другима. Да би се то колико-толико довело у ред, 2015. и 2016. године буџет Винског бала је дељен између Туристичке организације и Културног центра, 2017. и 2018. године сво плаћање је опет враћено у надлежност Културног центра, али већ 2019. сва су плаћања, одлуком о буџету Општинске скупштине, дата Туристичкој организацији.

Времена су била све тежа, општинска каса све празнија, али ником није падао на памет да прекине одржавање Винског бала. На ту тему, писано је овако: „Свечаност смо припремили скромно, колико су нам могућности дозволиле, важно је да испоштујемо традицију“ (*Лист Власина, септембар-октобар 2011*)! Фонд за организацију ове „најзначајније туристичко-привредне и културно-забавне манифестације“ (како је сада званично најављивана) био је све мањи, па су се организатори почели хвалити тиме да су „уштедели“ смањењем буџета за ту намену. Тако се најважнији догађај у годишњем календару општинских јавних дешавања, захваљујући којем смо свету требали да се прикажемо лепо, културно, умешно, вредно, успешни, и ко зна још какви, да би смо привукли купце, туристе и инвеститоре, у сладу са формулом штедње сводио на ниво – нека буде било какав, само нека буде. Нама се, пак, чини да је

лоша организација, она о којој се не чује (а морамо да признамо да нашег Винског бала имало све мање у медијима) управо најскупља.

Овде ваља нагласити да је Вински бал функционисао као непрофитна манифестација, готово стопроцентно ослоњена на општински буџет. Нико од организатора није успео да га учини таквим да доноси приходе, већ су се сви трудили (учесници програмских дешавања) да помало штрпну од тог општинског колача. Има ли се у виду да Винарска задруга од 2004. године није радила, да је од 2010. године у стечају (а после десетак година продата је приватном предузетнику који је ову куповину искористио да распрода од ње све што се могло продати), стиче се увид у „социолошко-финансијске дубиозе“ које су оптерећивале Бал, и које је ваљало превазићи. Ипак, и поред свега тога, чак и упркос НАТО агресији која нас је задесила 1999. године, и свих санкција и блокада које смо преживљавали, наша решеност да Вински бал мора трајати није сломљена. И ево га траје, какав је такав је – али је наш.

Све ће бити боље ако ми будемо бољи. Од када је обновљен, 1994. године до данас, Вински бал само две године није организован – 2004, због одржаних избора, на којима је победила коалиција, до тада, опозиционих партија, и 2020, када је одржавање спречила пандемија корона вируса. У причи о организовању Винских балова у последњој деценији, веома је важна чињеница да се укључује нови актер – Општинска туристичка организација. Тек да подсетимо: Власотинце је средином прошлог века имало Туристичку организацију (на жалост, не знамо када је она основана, ни када је престала са радом), која је руководила тадашњим Баловима. Коначно је, после неких четрдесетак година, поново основана 2014. године. Група младих људи, која се запослила у Општинској туристичкој организацији (готово је свима то било прво радно искуство, највећем делу њих путем уговора о привременим и повременим пословима), са великом је енергијом и плановима кренула да дешавању са великом традицијом, и још већим симпатијама, донесе преко потребну свежину и неопходни нови, креативни импулс и енергију. Захваљујући њима и њиховом ангажовању, умешности да конкуришу пројектима код разних министарстава (финансија, туризма, локалне самоуправе...) набављена је многа неопходна опрема и мобилијари, као што су уведене и неке новине у садржају и организацији.

На крају желимо да нагласимо – најсветлија тачка Балова били су људи, народ жељан „хлеба и игара“, који није пропуштао прилику да изађе и прати сва његова дешавања. Међу онима који су учествовали у организацији увек је струјала нека посебна воља, свако ко је могао трудио се да да свој допринос њиховом трајању. Већ смо навели како наши претходници нису били свесни својих предности са вином и виногорјем, да су их на то упозорили људи са

стране. Биће да је та наша неспособност да ову своју наклоност и задовољство не знамо да уновчимо, да са својим мераком не знамо да тргујемо, проистекла из генерацијски наслеђиваног сазнања да у вину ваља уживати, а не мешати га са послом. Односно да се оно може мешати са сода-водом, може и са минералном, чак и са обичном водом, али са послом никако.

Зато, наздравимо у то име Винском балу и пожелимо му да нам живи још дуго. Јер, Вински бал то смо ми, а ми смо другачији и своји само ако Винског бала има. Као поруку или поуку, која обично треба да дође као тачка на сваком писанију, овде желимо да парафразирамо мисао нашег блаженопочившег партијарха Павла – да наш свет може бити бољи само ако ми будемо бољи. Дакле, и Вински бал ће бити бољи када ми који га чинимо будемо бољи: винари, виноградари, привредници (мали и велики), Власотиначани (искључиво велики), када се сви потрудимо да Балу поклонимо своју искрену наклоност.

ВИНО РОДЕ (аутор Милко Стојковић)

Прва награда на Винском балу Власотинце за песму посвећену вину, 2024.

Вазда нас веселили, певали,
ти капи вина и ти фруло,
само кроз весеље, песму и игру,
о Србији и вама се чуло.

Винопоји твоји над крововима треперили,
сва дрва дудова и храстова за бурад, гранала се, расла,
милотоком врата нам домова наших отварало,
и огњишта нам пробудило згасла.

Обоји нам, вино роде,
Ђурђевдане, Ивањдане, Петровдане,
с тобом на починак се ишло,
с милопојем твојим почињао дан што сване.
Христово рођење и васкресење.
благословена рука која те негује, точи, сазда,
свадбовања и крштења,
радост и весеље јављало нам вазда.

Разиграј нам девојаштва, момковања,
погледе скривене, драге, украдена миловања,
пепео са огњишта угашених разгрни благосиљем,
нек затрепере виногорјем душе
и зеленим ливадским босиљем и смиљем.
Разастри нам цветопоља, руже, рузмарине,
исток разгали милозовом сунца светлошћу што сине.

Гласни се, вино роде,
душа човекова да благне, да засја росом умивено село,
њиве на бразде, а поточаре воденице
да замиришу на брашно бело,
Натпевај сенице, грлице, препелице,
мелемарка капи, блага душице,
милост зањиши низ пропланке и врбаке,
вавек кроз васељену славила виноградарске руке жуљевите и сељаке.

Низ три Мораве, низ Дрину,
Власину, Тимок, Дунавом и Савом,
благосиљај устрепталошћу младост и српство,
кумим те сунцем, месецом и крсном славом.
Вино видарице, пастирице,
бриговање женско и мајчино млеко,

колевко зањихана и срце војничко рањиво меко.
У коло ного преплетена младалачка,
моравац, ужичко и врањанско оро старо,
разиграј душу благу, широку, слави православље.
вино роде, молитво за здравље, утеха српско и српско славље.

ВИНСКА ПЕСМА (аутор Милко Стојковић)

Награда за најбољу песму на тему Вино и грожђе,
Вински бал, Власотинце, 2021,

Ево
ја ћу
овако седе браде
да ти приповедам и казујем

од предака што ми оста знање
овакав каквог ме Творитељ здаде
бираћу благреч и нећу да псујем
како смо вековима радили њиве и имање.

Најпре смо се у облаке пели
из њих цедили росне капи кише
с неба до земље смо плетеницу жеђи сплели
род да нам буја, да се храни и дише.

За светог Тривуна колач смо секли
молили Свевишњег и васељену
да нам сачува што смо муком стекли
и душу нам чисту у виноград заљубљену

Међ чокоте се улазило као у божји храм
туробно никад ни торбе празне
изговарали благосневне речи разне
тако је било откад за себе знам.

И песма девојачка мора да се чује
и дечји раздраган невини смех
само радости виноградом треба да брује
да се разгони нечастиво и сваки грех.

Па кад кап вина с јесени из грозда кане
сав труд и мука у кап винску тада стане
старости знање и младости здравље
зној, песма, умор, све постане славље.

КРИТИЧКА КАРТОТЕКА

Бранимир Стојковић

ЛЕПА СЕЛА ЛЕПО КОПНЕ

Социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије¹

Сарадња ова два социолога Ђорђевића – Костадиновића им није први-на. Сарађивали су већ на истраживању Доњег Комрена, њиховог родног села. Овај пут је захват много шири, али је свеједно завичајан – географски, историјски, културно и језички. То су села и људи југоисточне Србије.

У ономе што ћу, у наставку изложити, бавићу се пре свега доприносом проф. Ђорђевића који је написао обиман предговор који чини скоро петину (95 страница + литература) књиге која је пред нама. И приступ (лична једначина истраживача) је пре свега његов, будући да га је већ демонстрирао у неколико наврата. Као доказ за ову тврдњу навешћу три само његове књиге: *Казуј крчмо Церимо*, *Тома Семафорџија* и поготово последња *Лифт није играчка* за коју је добио награду „Војин Милић“ Социолошког друштва Србије за најбољу књигу из социологије у 2023. години.

У свим својим текстовима проф. Ђорђевић намерно и веома успешно избегава академски социолошки „дрвени језик“ и уместо тога прибегава не само завичајном говору југоисточне Србије већ нечему што бих ја назвао његовим *идиолектом*. То је, како лингвисти кажу, варијетет језика чији је извор у особености, односно у личности појединца. Важна одлика идиолекта проф. Ђорђевића јесте то што он поседује квалитет комуникабилности и разумљив је свима који читају и говоре српски.

Тај квалитет разумљивости и за оне који не владају дијалектом, односно идиолектом претпоставља књижевни таленат који проф. Ђорђевић уистину поседује. По томе бих могао да га поредим са књижевником Слободаном Џунићем и његовим последњим романом „Ветрови Старе планине“² који о Височанима – горштакима са Старе планине говори њиховим језиком,

Када смо код односа социологије и књижевности желим да вас подсетим на књигу Клифорда Герца „Антрополог као писац“³ у којој он говори о књижевним квалитетима великих имена светске антропологије али и социологије. На памет ми сада пада најпре Леви Строс и асоцијативно богатство већ и самих наслова његових књига „Дивља мисао“ и „Тужни тропи“.

¹ Драгољуб Б. Ђорђевић, Андон Г. Костадиновић, *Лепа села лепо копне; социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије*, Прометеј, Нови Сад, Факултет за право, безбедност и менаџмент «Константин велики», Ниш, 2024.

² Слободан Џунић, *Ветрови Старе планине*, Просвета, Ниш, 2004.

³ Kliford Gerc, *Antropolog kao pisac*, библиотека XX век: Knjižara Krug, 2009.

Наслов књиге која је пред нама „Лепа села, лепо копне“ је на том трагу. Прва помисао код речи *копне* је топљење снега и вода која се потом слива. То је *ојуживање* које је и наслов првог поглавља ове књиге. А оно у само једној речи дочарава процес миграције којим се села празне и потом нестају, а њихови некадашњи становници се и дословце сливају у градове.

Предговор проф. Ђорђевића бих назвао ерудитским. Његов је наслов: *Синко мој, згасну наше селце*. То није само суверено знање о предмету истраживања (села југоисточне Србије) већ и литература коју користи. То није само социологија и етнологија и књижевност већ и новински чланци-репортаже и колумне. Ево само неколико најпознатијих имена са неколико првих страница предговора. То су Жозеф Самараго, Миодраг Раичевић, Драган Великић, Небојша Брадић...

Наставак предговора на први поглед изгледа као низ међусобно неповезаних белешки које осим социолошких и етнографских запажања садрже и афоризме, карикатуре, записе и песме на дијалекту... Могло би се рећи: село које копни *њим самим*, али очима и увидом проф. Ђорђевића.

Ако бих покушао да одредим сазнајни приступ ове књиге, односно њеног уводног поглавља на памет ми пада термин *ризом*. Тај приступ је не само мета-социолошки већ и мета-теоријски. Увела су га два француска мислиоца Жил Делез и Феликс Гатари како би описали и објаснили уједно теорију и истраживање чија је полазна тачка вишеструкост и мултиплицирање, где не постоји хијерархија, већ владају начела једнакости и равноправне заступљености као и пролиферацији (ризом) међусобних повезивања. У питању је оно што Делез назива сликом мисли базираном на представи ботаничког ризома – материјалној маси корена, који нема одређени правац јер је расут, који се даље рачва и у корен и у изданке, без почетка и краја, без центра. Баш као српско село које копни али не нестаје⁴.

Сада бих вашу пажњу усмерио на део југоисточне Србије који најбоље познајем. Реч је о пиротском крају и о лику Мијалка Расничког. То су записи/колумне која већ седам деценија (од 1954) излазе у „Слободи“ локалном недељнику. Ту анонимни аутори (потписани као Мијалко Расничћи) на локалном / пиротском говору бележе своја запажања. Типичан наратив записа је: Мијалко из свог села у пазарни дан (субота), долази у град и ту среће свог исписника (нпр. Ставрију из старопланинског села Покревеник) и прича/сазнаје неку догодовштину односно анегдоту која се често односи на неког екс-сељанина који се већ преселио у град.

⁴ Јелена Степанов, Делезов и Гатаријев концепт *ризом*а кроз архитектуру уметност и дизајн, часопис *Култура*, бр. 150/2016. стр. 201-214.

За такве су грађани-Пироћанци говорили „Свезал се на грудку сирање“ (склизао се на грудви сира) што је значило да за разлику од чарширлија нема нити занат нити дућан, већ само кућицу негде на периферији града. Број становника Пирота се последњих деценија увећао неколико пута и то баш захваљујући копњењу старопланинских села. Турци као да су пар векова раније то предвидели, јер је турски назив града био „Шарћој“ што у преводу значи *градско село*.

„Мој Топли Доле, Мој Цариграде“ наслов је прилога који је забележио Драгољуб Златковић, а изговорио Божидар Станковић. То је приповест о судбини једног од некада највећих и најбогатијих села у пиротској општини. Оно је високо горе на Старој планини и налази се око 33 км од града. Број становника се последњих деценија драстично смањио и по последњем попису (2022) има их само 33. Реч је углавном о старцима и старицама, а ове друге су мени посебно занимљиве. Разлог за то? Када се 2019, године, са планова о мини хидрелектрани на топлодолској реци, прешло на њену изградњу томе су се супроставиле управо жене. Те старице су са моткама у рукама данима стражариле на улазу у селу не пуштајући механизацију да приступи послу. И успеле су – инвеститор је одустао.

* * *

Оно што је мени посебно занимљиво јесте улога интернета, односно друштвених мрежа у очувању говора југоисточне Србије. Оно што је раније био пре свега вернакулар, дакле говор којим се, уз ретке изузетке, споразумевало пре свега са ближњима (сусељанима, родбином...) са појавом нпр. Фејзбука добија неочекивано велики простор. Типично питање, на пример на порталу *Лесковчани и други јужњаци*, јесте: „Шта значи, односно какво беше?“ Следи од неколико до десетина па и стотина одговора пратилаца тог портала, од којих су једни потпуно нетачни/насумични док други сасвим исправно тумаче стандардно језичко значење задате речи односно израза.

Само наизглед парадоксално, јужњачки говор је изгледа живљи/очуванији на web-у него свом реалном локалном социо-културном окружењу. Тамо су га образовни систем и масовни медији веома успешно маргинализовали, а његове говорнике стигматизовали. О томе уверљиво сведочи студија Тање Петровић „Србија и њен југ...“⁵.

И на крају, нешто што је требало да урадим на самом почетку. Хоћу да вас подсетим да још један од аутора прилога у другом поглављу књиге – није

⁵ Tanja Petrović, *Srbija i njen jug: „južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike*, Fabrika knjiga, 2015.

више са нама. Реч је о недавно преминулом *Драгославу Манићу Форском*, књижевнику из села Радошевца (Лужница) који се веома успешно опробао у свим видовима књижевности на јужњачком, нашинском говору.

У суботу, 21. септембра, имао сам велико задовољство као домаћин *Књижевне колоније „Сибир” 2019* да водим угледне српске и странске литерате на излет, односно у оближњим Паче, Тамњаници и плантаже лаванде, Дивљане и Беле Паланке. Пут нас је прво водио у Градините, безоналавачко село с големом надморском висином, са чијег се платоа пружа свеобухватан поглед на Сибевачку клисуру, Суву планину, оброне Сврањских планина... У селу до којег се тешко стицало, у центру докде је долазио аутобус, па и наш комби, дочекала нас је старица с жутом повезачом. Та баба, крстим је *Граднички икона*, умотана шалићом, жељна разговора, у краткој измени неколико реченица – јер за бога, уместо да јој узвратим пажњом, неопростиво сам журно за гостима, као да ће ми побегти, а нису имали куда и да су хтели – отприлика ме је матерински тужном реченицом: „Сашко мој, загни наше село.” Тај сусрет, попут оног који се у истом месту десно песнику Миодрагу Раичевићу и који је описан у његовој причини „Сибевачка икона”, дубоко ми се урезао у памет, док сам се самообавезао да ћу кад-тад одговорити на старичин изрицај, заправо вапај, одговарајућим штивом у традицији српске социологије села изложеном у зборнику текстова о људима и селима југоисточне Србије. И, ево, дође и тај тренутак.

Драгољуб Б. Ђорђевић

ЛЕПА СЕЛА ЛЕПО КОПНЕ

ПОГРНИЧЕ

ЛЕПА СЕЛА ЛЕПО КОПНЕ

СОЦИОЛОШКИ ЗАПИСИ О ЉУДИМА И СЕЛИМА
ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Драгољуб Б. Ђорђевић
Андон Г. Костадиновић

ПРОМЕТЕЈ

ФАКУЛТЕТ ЗА ПРАВО,
БЕЗБЕДНОСТ И МЕНАѢЖМЕНТ
„КОНСТАНТИН БРАНКУСИ”, НИШ

Срба Такић

**„БУДИБОГСНАМА“ – САТИРИЧНЕ ПРИЧЕ
МИЛКА СТОЈКОВИЋА**

Желећи да представимо завичајне литерарне ствараоце, првенство у томе, овом приликом, са пуно права, дајемо Милку Стојковићу, рођеном у селу Преслап, општина Црна Трава. Милко се, својим природним даром и књижевним радом, узнео у сам врх савремене српске сатире, не заборављајући притом своје корене, истичући у свакој прилици своје порекло. Зато му се локални издавачи, црнотравска и власотиначка библиотека, одужују бригом да што више његовог написаног припреме и одштампају, да чувајући њега (и њему сличне) сачувају себе, да поштујући његов рад и сами завреде поштовање.

Јер, Милко Стојковић није само писац сатиричних прича и афористичар, већ је он и добар песник, а за ову прилику посебно истичемо његову поезију на матерњем језику, односно призренско-тимочком дијалекту. Списак награда које је добио на разним конкурсима, у земљи и иностранству, а који дајемо у прилогу овог текста, за сваку је похвалу, мада смо овде изнели само оне, чини нам се, најзначајније. Афоризми су му превођени на руски, пољски, немачки, бугарски и македонски језик. Песме су му превођене на македонски, бугарски и руски језик. Сатиричне приче су превођене на бугарски и словачки језик. Заступљен је у антологијама српског афоризма и хумора, као и у антологијама песама на призренско-тимочком дијалекту.

Тих и ненаметљив, али оштроуман и борбен, како и приличи његовом пореклу, Милко Стојковић је заменио своју родну Црну Траву Смедеревском Паланком, жељан да и њега (и његове најближе) огреје сунце благостања, оног што је сијало полетном послератном изградњом и социјалистичком револуцијом. Све што га је, као човека, на том путу градило – то га је и храбрило, све што га је разочарало – то га је и јачало, тако да свој свеprisутни осмех, по којем је познат, није заменио ироничним осмејком, већ је из таквог живота, често не баш осунчаног, добијао надахнућа за своје сатиричне приче, као и за оне носталгичне, о завичају.

Осмех је лек, поручује нам Милко својим животом и писањем, а ми му, верујемо (додуше, неретко чешкајући се док га читамо, запитани у честим недоумицама), јер и сами преживљавамо ситуације које су предмет његове пажње, али не умемо да сачувамо осмех као он. Даровитом у баратању речима (што за нас јужњаке баш и није карактеристично), ми га, пуног срца, предлагемо за читање и поновно ишчитавање, све донде док се на лицу, као што је и њему,

не појави стално присутни осмех. То ће, чини нам се, бити знак да разумемо време у којем живимо, или ће бити доказ да смо се уразумили од времена у каквом живимо.

Од тог и таквог времена (које нас је зат(у)екло на изласку из једног и уласку у други миленијум) добро да нам нису рогови израсли, рекли би наши стари. А тим нашим старим (који, такође, нису живели у мирним и берићетним временима) расли су бркови, нагађамо – као доказ мужевности, одлучности, срчаности. Данас, оних са брковима има мало, а један од таквих је управо Милко Стојковић. Е, управо ту чињеницу, бркове као знакове зрелости, повезујемо са сталноприсутним осмехом на лицу нашег сатирика – он разуме живот и спреман је да га живи, па како му буде (нема узмицања, нема предаје)! Баш зато, ни мало није претерао један други Црнотравац – Бојан Љубеновић, када је у поговору књиге „Будибогснама (сатиричне приче)“, навео: „Ако Зајечар има награду 'Зоранов брк', нема штете да Смедеревска Паланка, још боље Црна Трава, уведу награду 'Милков брк', коју би добијали најдуховитији међу нама. Са поносом бих примио ту награду“.

Нико није био поп у свом селу, то јест најтеже је да ти своји признају успех – а Милку је то пошло за руком (још за живота). Нека нам зато поживи што дуже и нека пише што више, храбрећи нас својим причама, афоризмима и песмама, макар им се и чудили – будибогснама! Једино прихватајући живот као борбу и као неминовност сталног доказивања, јачања и уздизања – бићебогснама!

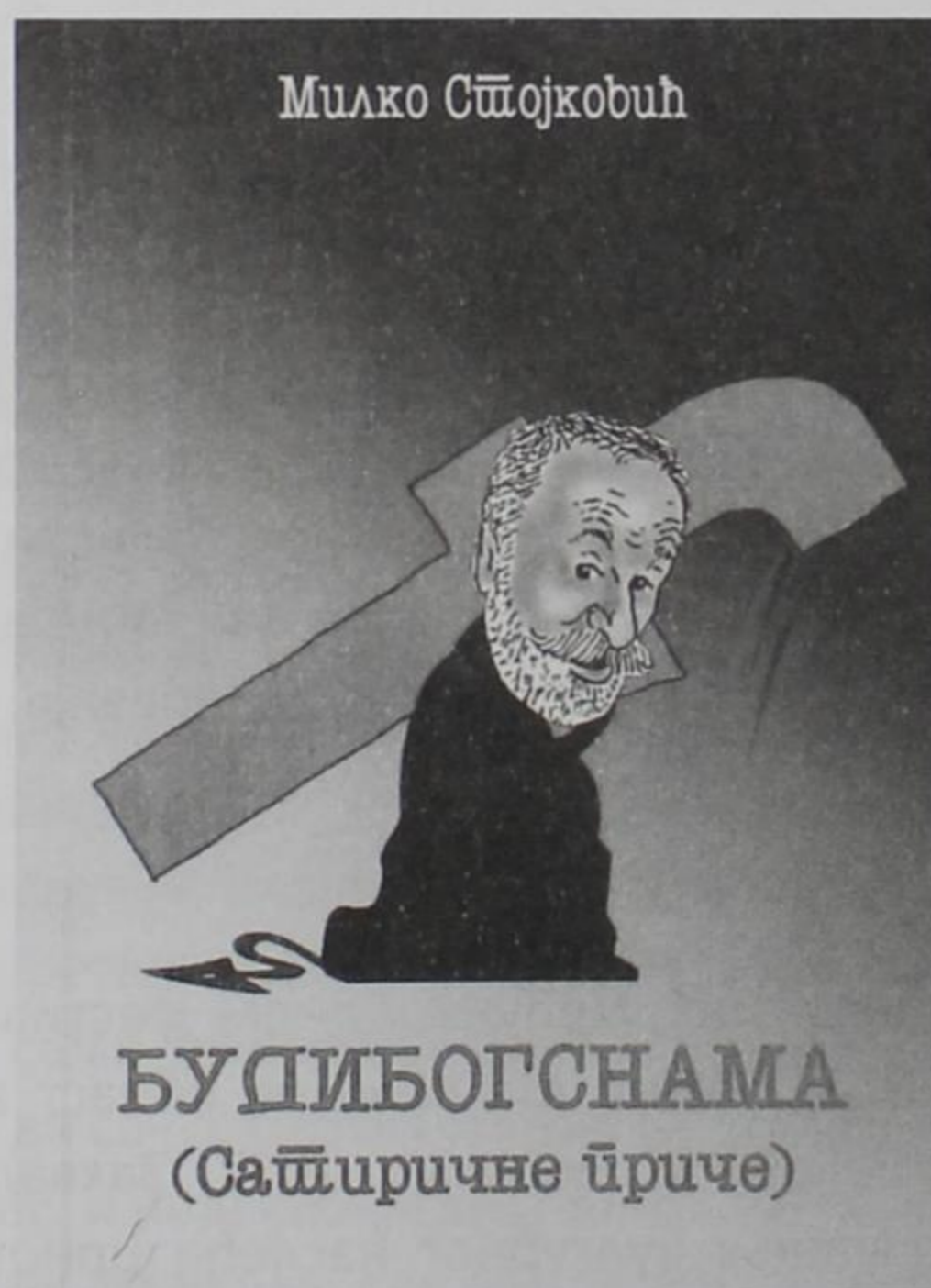
Библиографија

Објавио је књиге: "Утеривање демократије", 1995. афоризми; "Ја о теби, јао мени", 1997, афоризми; "Мастило и цигла", 2001. књига на призренско-тимочком дијалекту, анегдоте из црнотравског краја; "Гурај, Сизифе, гурај", 2002. афоризми; "Завичајна узглавка", 2013. легенде из црнотравског краја; "Љуљајући безобразлук", 2015, еротски записи; "Мисли на раздељак", 2017. афоризми; "Бразда", 2019. поезија; "Не гаси ми виделце", 2023. поезија на призренско-тимочком дијалекту; "Арлаук", 2023. поезија.

Награде

Награда за афоризме на међународном фестивалу за карикатуру и афоризам, Струмица, 2014; Златна диплома за област афоризам, Центар за културу и образовање Раковица, Београд, 2017; Захвалница општине Црна Трава за допринос у очувању културног наслеђа црнотравског краја, 2017;

Бронзана плакета за афоризме, на фестивалу за афоризам и карикатуру, Струмица, 2018; Најбоља сатирична прича на III фестивалу хумора и сатире, Раковица, 2019; Прва награда за сатиричну причу, XVIII Сатира фест 2020; Награда за најлепшу песму "Сокобања 2020", Удружења књижевника "Стојан Живадиновић", Сокобања 2020; Награда "Раде Брка", сатирична прича, Златна кацига, 2021, Крушевац; Награда за најлепшу духовну песму СПЦ, манастир Раковица, Београд, 2021; Златно Стеријино Перо за прво место на поетском конкурсy "Лепа варош Вршац", 2021; Прва награда за најбољу сатиричну причу на 53. Чивијади у Шапцу 2021; Прва награда за најлепшу песму на тему вино, у организацији Удружења књижевника СРБ Крушевац, 2021; Прва награда за најбољу песму на тему Вино и грожђе, Вински бал, Власотинце, 2021; Прва награда за најбољу сатиричну причу на XIX сатира фесту у организацији БАК-а, Београд 2021; Признање "Ранка Ранђеловић", за допринос у очувању дијалекта и књижевног стваралаштва на народном говору, фестивал Преображењско појање, Ниш 2022; Прва награда за кратку причу на XXXI Светосавском конкурсy, Милутину Бојићу у част, Народна библиотека "Његош", Књажевац, 2023; Награда Конфедерације бугарских писаца за најбољу сатиричну причу на међународном конкурсy у Кубрату, Бугарска, 2023; Друга награда за сатиричну причу на црногорском фестивалу хумора, сатире и карикатуре, Даниловград 2023; Награда "Златна вијуга" на фестивалу хумора и сатире "Крива Дрина", за најбоље афоризме по оцени сатиричара учесника фестивала, Зворник, 2024; Прва награда на Винском балу Власотинце за песму посвећену вину, 2024.

О АУТОРИМА

Владан Вучић, ванредни професор *економије* Факултета за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“ Ниш Универзитета Унион – Никола Тесла у Београду.

Милена Денић, *мастер филолог* из Ниша.

Горан Ђорђевић, *доктор права*, нишки адвокат, самостални истраживач.

Драгољуб Б. Ђорђевић, редовни професор *социологије културе и морала* Машинског факултета Универзитета у Нишу у пензији.

Зоран Златковић, *економиста, књижевник* из Горње Врежине – Ниш.

Миле Костић Дубница, *књижевник* из Дубнице – Врање.

Лука Крстић, србиста, професор *методике развоја говора* Високе школе струковних студија за образовање васпитача у Пироту у пензији.

Драгутин Манић Форски (1936-2024), *књижевник* из Радошевца – Бабушница.

Јован Младеновић, социолог, пензионисани *музејски саветник* нишког Народног музеја.

Горан Петровић, *учитељ, писац* из Сокобање.

Драган Ј. Ристић, *германиста, књижевник* и књижевни преводилац из Ниша.

Бранимир Стојковић, социолог, редовни професор *информационо-комуникационих система* Факултета политичких наука Универзитета у Београду у пензији.

Срба Такић, политиколог, *директор* Народне библиотеке „Десанка Максимовић“ у Власотинцу.

САДРЖАЈ

Уводна реч	
Димитрије Буквић	5

ЧЛАНЦИ

Владан Вучић. Кључни проблеми и приоритети одрживог руралног развоја Републике Србије (Са посебним освртом на општине Власотинце, Црна Трава и Сурдулица)	8

Јован Младеновић. Александар В. Цветковић и његов Бележник из Великог рата (1916-1919)	38

Драгољуб Б. Ђорђевић. Петре Георгиевски, пријатељ Власинских сусрета и Ђуре Стевановића	104

ИЗ АРХИВЕ

Горан Ђорђевић. Панк фестивал – побуна у Ладовици	125

КЊИЖЕВНОСТ НА НАШИНСКОМ

Драгослав Манић Форски. Хаику и сенрју	134
Горан Петровић. Нашински речник	137
Миле Костић Дубница. Како да га кунем; Крушковача	138
Зоран Златковић. Кратке приче на нашинском	143
Демонолошка предања: избор теренских записа са југа Србије (Забележила Милена Денић)	151
Лука Крстић. Бистричке воденице	161

ХРОНИКА

Срба Такић. Власотинце је мој нови завичај – Сениша Павић	163
Срба Такић. Вински Бал – симбол виногорја којег више нема	167

КРИТИЧКА КАРТОТЕКА

Бранимир Стојковић. Лепа села лепо копне - Социолошки записи о људима и селима југоисточне Србије	178
Срба Такић. „Будибогснама“ – сатиричне приче Милка Стојковића	182
О АУТОРИМА	185

ДЕЈАНСКЕ СВЕСКЕ

Издавачи:

**Народна библиотека „Десанка Максимовић” Власотинце и
Удружење завичајаца, пријатеља и имењака села Дејан**

Технички уредник: Срба Такић

Дизајн корица: Милорад Миле Вучковић и Добри Стојановић

Компјутерска припрема и електронски слог: Срђан Павловић

Штампа: Пунта - Ниш

Тираж: 150 примерака

ISSN 3042-2531

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ"

З С 908
ДЕЈАНСКЕ свеске
2024

ВЛАСОТНИЦЕ

400000612

COBISS

ISSN 3042-2531

9 773042 253000